

Accent op talent

Ondernemend leren en
leren ondernemen

**Pleidooi voor meer ondernemerschap
in het onderwijs**

Ondernemend leren en leren ondernemen

Pleidooi voor meer ondernemerschap in het onderwijs

Wouter Van den Berghe

Rapport opgesteld in het kader van *Accent op Talent*
in opdracht van het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming

Colofon

ONDERNEMEND LEREN EN LEREN ONDERNEMEN

Pleidooi voor meer ondernemerschap in het onderwijs

Accent op Talent

Een uitgave van de Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21 te B-1000 Brussel

Auteur

Wouter Van den Berghe, Studie- en Adviesbureau Tilkon

Coördinatie voor de Koning Boudewijnstichting

Guido Knops, directeur

Jan Blondeel, projectverantwoordelijke

Greet Massart, assistente

Grafische vormgeving

Tabeoka

Deze uitgave kan worden gedownload van onze website www.kbs-frb.be. Deze uitgave kan (gratis) besteld worden: on line via www.kbs-frb.be, per e-mail naar publi@kbs-frb.be of telefonisch bij het contactcentrum van de Koning Boudewijnstichting, tel +32-70-233 728, fax + 32-70-233-727

Wettelijk depot: D/2007/2893/31

ISBN-13: 978-90-5130-583-8

EAN: 9789051305838

NUR: 844

Oktober 2007

Inleiding

De rapporten die de Koning Boudewijnstichting in het kader van *Accent op Talent* uitbracht in 2002, 2004 en 2006 hebben ruime weerklank gevonden, zowel in scholen als in beleidsmiddens van het onderwijs. *Accent op Talent* staat voor een vernieuwingsbeweging in het onderwijs die elk talent van iedere leerling wil waarderen en ontwikkelen. Ontstaan vanuit de nood om technische en technologische beroepen en opleidingen uit het verdomhoekje te halen, werden verregaande voorstellen geformuleerd om een permanente vernieuwingsbeweging van onderuit in het onderwijs mogelijk te maken.

Zorgen dat elk talent kan ontwikkelen betekent dat zowel intellectuele vaardigheden als andere talenten zoals technisch inzicht, ICT-vaardigheden, sociale vaardigheden, creativiteit en ondernemingszin aan bod kunnen komen. Zorgen dat niemand uit de boot valt. Zorgen dat jongeren levenslang kunnen en willen leren, dat ze opgroeien tot zelfstandige, creatieve en vaardige mensen met een eigen persoonlijkheid, tot gemotiveerde mensen die hun plaats vinden op de arbeidsmarkt en in de samenleving.

Dit proces moet evenzeer op gang gebracht en ondersteund worden in het bedrijfsleven, op de werkvloer. Ook daar moeten ieders talenten worden behandeld en ontwikkeld. Op vraag van het toenmalige Departement Onderwijs van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap werkte de Stichting daarom in 2006, i.s.m. scholen en bedrijven vier praktische rapporten uit, om die samenwerking tussen scholen en bedrijven te ondersteunen.

In het verlengde hiervan vertrouwde Frank Vandenbroucke, Vlaams minister van Onderwijs, Vorming en Werk aan de Koning Boudewijnstichting een studieopdracht toe over de mogelijke rol van het onderwijs bij het stimuleren van ondernemerschap in Vlaanderen. Meer en meer scholen nemen initiatieven om het ondernemend gedrag bij jongeren te bevorderen. Dat is ook nodig, want de graad van ondernemerschap is in ons land bijzonder laag. Anderzijds was er het vermoeden dat meer ondernemend onderwijs ook pedagogische en sociale voordelen zou hebben.

De Stichting vertrouwde deze studieopdracht toe aan Wouter Van den Berghe van het Studie- en Adviesbureau Tilkon. Hij was vanaf 2003 als externe consultant betrokken bij *Accent op Talent* en auteur of medeauteur van verschillende rapporten in dat verband.

Na een uitgebreide literatuurstudie, contacten met de belangrijkste actoren in Vlaanderen en het bestuderen van buitenlandse voorbeelden werd een eerste discussiedocument opgesteld. In april en mei 2007 organiseerde de Stichting zeven gespreksavonden waarin over de analyse en aanbevelingen van dit document werd gedebatteerd. Aan deze discussies participeerden in totaal zowat honderd mensen. Het ging hoofdzakelijk om mensen die op een of andere wijze betrokken waren bij ondernemerschapsonderwijs: mensen uit scholen die actief met ondernemerschap begaan zijn, ambtenaren en beleidsverantwoordelijken, onderwijsexperten, onderzoekers en docenten uit universiteiten en hogescholen, organisaties die scholen hulpmiddelen en diensten aanreiken m.b.t. ondernemerschap, en mensen uit het bedrijfsleven die al betrokken zijn bij initiatieven voor de bevordering van ondernemerschap. De volledige lijst is te vinden in bijlage.

Op basis van deze feedback finaliseerde de auteur het rapport in de periode juni-september 2007. Het werd voorgesteld op een gelijknamig symposium op 24 oktober 2007.

De Koning Boudewijnstichting dankt Wouter Van den Berghe voor het uitstekende werk dat hij heeft verricht bij het verzamelen van informatie, het analyseren van de problematiek, en de finale redactie. Daarnaast staat ze erop alle deelnemers aan de gespreksrondes te bedanken voor hun medewerking, alsook de vele tientallen mensen in binnen- en buitenland die informatie bezorgden voor dit werkstuk.

De Stichting hoopt dat dit werk een stimulans zal zijn om welbegrepen ondernemerschaps- onderwijs in Vlaanderen verder en duurzaam te ontwikkelen.

Koning Boudewijnstichting

INHOUD

Inleiding	3
1. Ondernemerschap	9
1.1 Een begrip met vele facetten	9
1.1.1 <i>Ondernemerschap in enge en brede zin</i>	9
1.1.2 <i>Zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap</i>	10
1.1.3 <i>Definities van ondernemerschap</i>	11
1.2 Kenmerken van ondernemers	12
1.2.1 <i>Ondernemend gedrag</i>	12
1.2.2 <i>Typische ondernemerswaarden en -cultuur</i>	13
1.2.3 <i>Vaardigheden en kennis van ondernemers</i>	14
1.2.4 <i>Ondernemerschap hangt af van veel factoren</i>	17
1.2.5 <i>Enkele karakteristieken van zakelijk ondernemerschap</i>	18
1.3 Het belang van ondernemerschap voor de samenleving	19
1.3.1 <i>De maatschappelijke meerwaarde van ondernemerschap</i>	19
1.3.2 <i>Een cruciale bijdrage tot welvaart en werkgelegenheid</i>	21
1.3.3 <i>Europa promoot ondernemerschap</i>	23
2. Ondernemerschapsonderwijs	25
2.1 Wat is ondernemerschapsonderwijs?	25
2.1.1 <i>Omschrijving van het begrip</i>	25
2.1.2 <i>Doelstellingen en beoogde effecten</i>	25
2.1.3 <i>Belangrijke neveneffecten</i>	26
2.1.4 <i>Aangepaste didactiek</i>	27
2.2 Ondernemerschap binnen het onderwijscurriculum	29
2.2.1 <i>Situering van ondernemerschapsonderwijs</i>	29
2.2.2 <i>Ondernemerschap in het basisonderwijs</i>	30
2.2.3 <i>Ondernemerschap in het secundair onderwijs</i>	31
2.2.4 <i>Ondernemerschap in het hoger onderwijs</i>	33
2.2.5 <i>Opleiding van leraren voor ondernemerschap</i>	35
2.3 De impact van ondernemerschapsonderwijs	37
2.3.1 <i>Pedagogische en sociale resultaten</i>	37
2.3.2 <i>Enthousiasme bij leerkrachten en docenten</i>	39
2.3.3 <i>Meer ondernemende jongeren</i>	40
2.4 Implementatie van ondernemerschapsonderwijs	43
2.4.1 <i>Het spanningsveld tussen onderwijscultuur en ondernemerschap</i>	43
2.4.2 <i>Voorwaarden voor succesvolle implementatie</i>	44
2.4.3 <i>Mogelijke hinderpalen</i>	46

3. Ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs in Vlaanderen	48
3.1 Ondernemerschap scoort slecht	48
3.1.1 <i>Ons land bengelt aan de staart</i>	48
3.1.2 <i>Ook positieve resultaten</i>	51
3.1.3 <i>De bevolking kijkt argwanend naar ondernemers</i>	52
3.1.4 <i>Structurele oorzaken voor de zwakke score voor ondernemerschap</i>	53
3.2 Ondernemerschapsonderwijs in Vlaanderen vandaag	54
3.2.1 <i>Ondernemerschap binnen het reguliere onderwijs</i>	54
3.2.2 <i>Het attest basiskennis bedrijfsbeheer</i>	56
3.2.3 <i>Actoren en initiatieven die ondernemerschap bevorderen</i>	58
3.2.4 <i>Participatie van onderwijsinstellingen aan ondernemerschapsinitiatieven</i>	58
3.2.5 <i>Financiering van initiatieven voor ondernemerschapsonderwijs</i>	59
3.2.6 <i>Kenmerken van de actoren achter de initiatieven</i>	60
3.3 Beleidsontwikkelingen in Vlaanderen	61
3.3.1 <i>Groeiende aandacht voor ondernemerschap en de rol van het onderwijs</i>	61
3.3.2 <i>Het Actieplan Ondernemend Onderwijs</i>	62
3.3.3 <i>Andere beleidsontwikkelingen</i>	63
3.4 Analyse van ondernemerschapsonderwijs per onderwijsniveau	64
3.4.1 <i>Basisonderwijs</i>	64
3.4.2 <i>Secundair onderwijs</i>	65
3.4.3 <i>Hoger onderwijs</i>	68
3.5 Niveauoverschrijdende dimensies van ondernemerschapsonderwijs	70
3.5.1 <i>De ontwikkeling van het overheidsbeleid</i>	71
3.5.2 <i>Inzicht in de effecten van ondernemerschapsonderwijs</i>	72
3.5.3 <i>De houding van onderwijzers tegenover ondernemerschap</i>	72
3.5.4 <i>Gebruik van een aangepaste didactiek</i>	74
3.5.5 <i>Samenwerking tussen onderwijs en arbeidsmarkt</i>	75
3.5.6 <i>De internationale dimensie</i>	76
4. Pleidooi voor meer ondernemerschapsonderwijs	78
4.1 Ondernemerschapsonderwijs voor het realiseren van maatschappelijke doelen	78
4.1.1 <i>Sterke argumenten voor meer ondernemerschapsonderwijs</i>	78
4.1.2 <i>Doel 1: Jongeren meer ondernemend maken</i>	79
4.1.3 <i>Doel 2: Actieve didactiek stimuleren</i>	79
4.1.4 <i>Doel 3: Leerlingen en studenten enthousiasmeren</i>	80
4.1.5 <i>Doel 4: Onderwijsinstellingen dynamischer maken</i>	80
4.1.6 <i>Doel 5: Meer beloftevolle ondernemingen opstarten</i>	81
4.2 Twaalf voorwaarden voor succesvol ondernemerschapsonderwijs	81
4.3 Een proactief beleid	83
4.3.1 <i>Een breed draagvlak voor ondernemerschap</i>	83
4.3.2 <i>Een coherent langetermijnbeleid</i>	84
4.3.3 <i>Een consistente leerlijn ondernemerschap</i>	85
4.3.4 <i>Aangepaste vorming voor ondernemende volwassenen</i>	86
4.4 Dynamische actoren	87
4.4.1 <i>Scholen bevorderen ondernemerschap</i>	87
4.4.2 <i>Ondernemend hoger onderwijs</i>	88

4.4.3	<i>Meer ondernemerschap binnen de lerarenopleiding</i>	89
4.4.4	<i>Een groter engagement van het werkveld</i>	90
4.5	Ondersteunende factoren	91
4.5.1	<i>Onderwijsinstellingen ondersteunen bij ondernemerschapsonderwijs</i>	91
4.5.2	<i>Betere coördinatie van initiatieven</i>	91
4.5.3	<i>Structurele en transparante financiering</i>	92
4.5.4	<i>Inzicht in de effecten van ondernemerschapsonderwijs</i>	94
4.6	Samenvattend	95
5.	Bijlagen	96
5.1	Initiatieven in Vlaanderen ter bevordering van ondernemerschap	96
5.1.1	<i>Opzet van deze bijlage</i>	96
5.1.2	<i>Ondersteuning vanuit de Vlaamse overheid</i>	96
5.1.3	<i>Ondernemerschapsonderwijs en initiatieven vanuit de overheid</i>	102
5.1.4	<i>Initiatieven vanuit het hoger onderwijs</i>	105
5.1.5	<i>Initiatieven vanuit non-profitorganisaties</i>	110
5.1.6	<i>Initiatieven vanuit bedrijfsverenigingen</i>	114
5.1.7	<i>Initiatieven vanuit individuele ondernemingen</i>	118
5.1.8	<i>Samenvattend overzicht</i>	121
5.2	Ondernemerschapsonderwijs in enkele Europese regio's	122
5.2.1	<i>Noorwegen</i>	122
5.2.2	<i>Schotland</i>	123
5.2.3	<i>Nederland</i>	124
5.2.4	<i>Wallonië/Franse Gemeenschap</i>	125
5.3	Personen betrokken bij deze studie	127
5.3.1	<i>Gecontacteerde personen</i>	127
5.3.2	<i>Deelnemers aan de discussieavonden</i>	128
5.4	Geraadpleegde bronnen	129
	Samenvatting	135
	Résumé	136
	Summary	137

Leeswijzer

- *Het eerste hoofdstuk behandelt het thema ondernemerschap. We gaan in op de betekenis van de term en introduceren de begrippen zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap. Vervolgens bespreken we kort de typische kenmerken en competenties van ondernemers en de factoren die ondernemerschap beïnvloeden. Ten slotte besteden we aandacht aan het belang van ondernemerschap voor de maatschappij.*
- *In het tweede hoofdstuk gaan we dieper in op ondernemerschapsonderwijs, m.a.w. onderwijsactiviteiten die specifiek als doel hebben ondernemerschap te bevorderen en ondernemerscompetenties te ontwikkelen. We situeren ondernemerschapsonderwijs in zijn bredere context en bespreken de pedagogische aanpak die er mee gepaard gaat. Er wordt stilgestaan bij de mogelijke doelstellingen en operationalisering van ondernemerschapsonderwijs op verschillende onderwijsniveaus. We presenteren ook een aantal onderzoeksresultaten over de pedagogische, sociale en economische effecten van ondernemerschapsonderwijs.*
- *In het derde hoofdstuk ligt de focus op de situatie in Vlaanderen. Na een bespreking van het niveau van zakelijk ondernemerschap zoomen we in op de actuele situatie m.b.t. ondernemerschapsonderwijs. We belichten sterke en zwakke punten, zowel op gebied van het beleid, per onderwijsniveau en voor een aantal transversale aspecten.*
- *Het vierde hoofdstuk bevat de eindconclusie en een aantal concrete voorstellen. We houden een pleidooi voor meer ondernemerschapsonderwijs, gekoppeld aan een aantal maatschappelijke doelen. Twaalf voorstellen om ondernemerschapsonderwijs bredere ingang te doen vinden in het Vlaamse onderwijs sluiten het rapport af.*
- *In de bijlagen bevindt zich een uitgebreid overzicht van de actuele initiatieven in Vlaanderen op gebied van ondernemerschapsonderwijs, een korte bespreking van de ontwikkelingen inzake ondernemerschapsonderwijs in Noorwegen, Schotland, Nederland en Franstalig België, lijsten van de gecontacteerde personen en deelnemers aan de discussiegroepen en de lijst van documenten die geconsulteerd werden in het kader van deze opdracht.*

Op tal van plaatsen in dit rapport komen kadertjes voor met citaten, voorbeelden of onderzoeksresultaten. Deze kadertjes dienen louter ter illustratie van de analyse en argumenten in het document.

1. Ondernemerschap

1.1 Een begrip met vele facetten

1.1.1 Ondernemerschap in enge en brede zin

Centraal in dit rapport staat het begrip “ondernemerschap”. Omdat deze term niet voor iedereen hetzelfde inhoudt, staan we eerst stil bij de invulling die we aan ondernemerschap geven in dit rapport.

In de literatuur wordt ondernemerschap gebruikt in verschillende betekenissen. Ondernemerschap is volgens sommige auteurs bovendien niet volledig identiek aan de internationaal gebruikte Engelse term *entrepreneurship*. De bepaling van ondernemerschap wordt verder nog bemoeilijkt door het feit dat men het begrip niet enkel kan associëren met personen, maar ook met bijvoorbeeld groepen en regio's.

De eerste persoon die ondernemerschap onderzocht en er over schreef was Richard Cantillion, een Ierse econoom die in Frankrijk leefde. Hij introduceerde de term *entrepreneur* in de economische literatuur in 1755 (*Cantillion, 1755*). Cantillion maakte in zijn analyse een onderscheid tussen ondernemers, landeigenaren en arbeiders. Hij benadrukte het durven vooruitzien en het vermogen en zelfvertrouwen om te handelen onder onzekere voorwaarden. Een ondernemer was iemand die opportuniteiten kon identificeren en dan vernieuwingen doorvoeren om ze te bereiken. Cantillion was ook de eerste die een definitie van ondernemerschap formuleerde: “ondernemerschap is het dragen van risico van het kopen tegen zekere prijzen en het verkopen tegen onzekere prijzen”.

Bij de invulling van het begrip ondernemerschap komen twee extremen voor:

- “Ondernemerschap in enge zin”. Dit is de klassieke betekenis van ondernemerschap. In essentie komt het neer op het creëren van nieuwe private ondernemingen. Een stijging of daling van ondernemerschap betekent dan dat er meer of minder nieuwe bedrijven het licht zien.
- “Ondernemerschap in brede zin”. Hier gaat het meer over het ondernemend gedrag van personen, groepen, regio's, ... Ondernemerschap in brede zin wordt ook gebruikt voor de creatie van nieuwe entiteiten in de non-profit- en overheidssector, evenals op ondernemend gedrag binnen organisaties. De Engelse term voor dit laatste is *intrapreneurship*.

Tussen deze twee bepalingen liggen tal van schakeringen van het begrip ondernemerschap.

In veel (economisch gerichte) publicaties van overheidsdiensten en internationale organisaties zoals de OESO wordt de term ondernemerschap/*entrepreneurship* louter in enge zin gebruikt, met als maatstaf de creatie van nieuwe ondernemingen. In documenten van de Europese Commissie, zeker in deze waar de link met het onderwijs gelegd wordt, wordt *entrepreneurship*/ondernemerschap evenwel ook vaak gebruikt in zijn bredere betekenis.

Ondernemerschap in brede zin wordt in Vlaanderen soms bestempeld als “ondernemingszin”, “ondernemerszin” of “ondernemingsgeest”; in Nederland heeft men het tegenwoordig

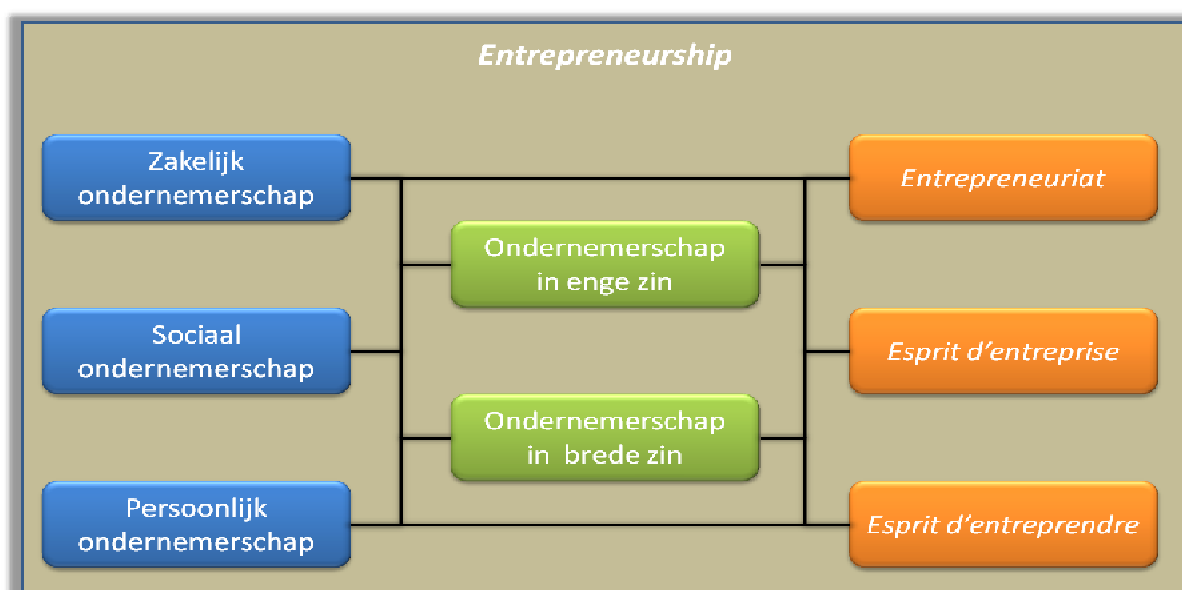
soms over "ondernemendheid". Sommigen zien "ondernemingszin" eerder als de dispositie en "ondernemerschap" als resultaat, het concreet omzetten van ondernemingszin in daden. Ook in het Frans worstelt men met de vertaling van de term *entrepreneurship*: men spreekt er respectievelijk van *esprit d'entreprise* (enge zin) en *esprit d'entreprendre* (zeer brede zin). Sommigen gebruiken *entrepreneuriat*. Tussen deze Franse en Nederlandse termen is er ook geen 1-op-1-relatie.

1.1.2 Zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap

In dit rapport wordt "ondernemerschap" in een zeer brede betekenis gebruikt. Om begripsverwarring te vermijden introduceren we drie vormen van ondernemerschap: zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap.

Onderstaand schema brengt de verschillende termen en begrippen met elkaar in verband:

In dit rapport verstaan we onder ondernemerschap dus zowel zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap. Bepaalde onderdelen van het rapport gaan enkel over zakelijk ondernemerschap; om begripsverwarring te vermijden is dit telkens duidelijk aangegeven.

1.1.3 Definities van ondernemerschap

Er bestaan geen algemeen aanvaarde definities over ondernemerschap, ook niet binnen Europa of de OESO-landen. Dit heeft niet alleen te maken met de verschillende facetten van ondernemerschap (zakelijk, sociaal en persoonlijk) maar ook met het feit dat het begrip op verschillende “niveaus” kan worden beschreven:

- ondernemerschap als een eigenschap van personen: het beschikken over ondernemerscompetenties, het al dan niet beslissen om een onderneming op te richten, het tonen van ondernemend gedrag, ... (“*Hij is een echte ondernemer*”)
- ondernemerschap als een kenmerk van de activiteit van groepen mensen binnen een bepaalde regio, beroepsgroep, ... : de mate waarin binnen deze groep mensen ondernemingen worden opgericht, een ondernemingscultuur heerst, ... (“*Rhône-Alpes is een ondernemende regio*”).

Zakelijk en sociaal ondernemerschap kunnen goed gedefinieerd en zelfs gekwantificeerd worden op het niveau van een groep mensen. Het gaat dan om het aantal mensen binnen die groep die binnen een bepaalde periode een onderneming of non-profitorganisatie hebben opgericht. Een andere maatstaf is het aantal nieuwe ondernemingen of organisaties dat werd opgericht. De meeste economische studies met betrekking tot ondernemerschap baseren zich op dergelijke gegevens en definities. In sommige gevallen beperkt men zich tot zakelijk ondernemerschap (nieuwe commerciële entiteiten), in andere studies en statistieken worden ook non-profitentiteiten zoals vzw's meegeteld.

Persoonlijk ondernemerschap kan zowel gedefinieerd worden op het niveau van een individu als op het niveau van een groep (regio, sector, mensen met bepaalde kwalificaties, ...).

Er zijn in de literatuur talloze definities te vinden voor ondernemerschap. De volgende twee definities omvatten zowel zakelijk, sociaal als persoonlijk ondernemerschap:

- *“Ondernemerschap is de dispositie om in de situatie waarin men zich bevindt, ideeën te genereren over mogelijke doelen, daarbij initiatieven te bedenken en door optimale inzet van beschikbare middelen acties op te zetten die tot de realisatie van waargenomen kansen leiden. Het is aanleiding tot het verleggen van grenzen, het scheppen van iets nieuws, het creëren van iets duurzaam dat tot de kwaliteit van het leven bijdraagt.”*¹
- *“Ondernemerschap is een dynamisch en sociaal proces waarbij individuen, alleen of in samenwerking, opportuniteiten voor innovatie identificeren en vervolgens daar iets mee doen door het omzetten van ideeën in praktische en gerichte activiteiten, in een sociale, culturele of financiële context”. (Europese Commissie, 2002).*

¹ Zie o.a. *Laegers & Bertrands, 2004*. De auteurs gebruiken de term “ondernemingszin”, die we omwille van de consistentie binnen dit rapport vervangen hebben door “ondernemerschap”.

In dit rapport gaan we uit van dit soort brede definities van ondernemerschap. We zullen bovendien vrij systematisch de termen zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap gebruiken.

1.2 Kenmerken van ondernemers

1.2.1 Ondernemend gedrag

Succesvol ondernemerschap hangt af van veel factoren. Sommige daarvan hebben te maken met de randvoorwaarden en de context waarbinnen mensen functioneren, en die al dan niet een ondernemende houding kunnen bewerkstelligen. Zo wordt binnen een strak geleide, hiërarchisch georganiseerde en risicoschuwe organisatie persoonlijk ondernemerschap meestal niet beloond of vaak zelfs afgestraft. Evenzeer creëert een overvloed aan regelgeving en een fiscaal onvriendelijk klimaat drempels voor zakelijk ondernemerschap. En het omgekeerde geldt natuurlijk ook. Binnen een maatschappij die positief staat tegenover nieuwe ideeën en waarbinnen mislukken niet leidt tot negatieve stigmatisering, zullen meer mensen geneigd zijn tot sociaal en zakelijk ondernemerschap.

Een dynamische regio kent in verhouding tot andere regio's veel mensen die "ondernemend gedrag" vertonen. Er zijn veel eigenschappen die door experts worden geassocieerd met ondernemend gedrag. Het gaat daarbij zowel om persoonlijkheidskenmerken (o.a. gedrevenheid, creativiteit, verbeeldingskracht, ...) als competenties (o.a. overtuigingskracht, besluitvaardigheid, zelfkennis, leervermogen, flexibiliteit, ...). Veel van die competenties zijn ook nuttig en vaak noodzakelijk om als volwassene volwaardig te kunnen functioneren in de maatschappij. Ze worden verworven via de opvoeding thuis, het onderwijs en werkervaringen.

Het is zinvol zich de vraag te stellen over welke specifieke competenties "succesvolle" ondernemers dienen te beschikken. Ondernemers vatten we daarbij op in brede zin: niet alleen mensen die met goed gevolg een bloeiende zaak of bedrijf hebben opgestart, maar ook "sociale" ondernemers in de non-profitwereld en "intrapreneurs": mensen die met succes binnen ondernemingen en non-profitorganisaties nieuwe ontwikkelingen gerealiseerd hebben, veranderingen doorgevoerd hebben of innovaties tot stand gebracht hebben.

Over de deze "ondernemerscompetenties" die "het verschil maken", bestaat er heel wat wetenschappelijk onderzoek. De resultaten daarvan worden bijvoorbeeld gebruikt in screeningsinstrumenten om uit te maken of iemand geschikt is als ondernemer. Bij deze onderzoeksresultaten passen wel enkele kanttekeningen:

- Klassiek worden drie componenten van competenties onderscheiden: kennis, vaardigheden en attitudes. Veel studies over ondernemerscompetenties laten deze indeling links liggen en focussen op ondernemend gedrag in plaats van op ondernemerscompetenties. Er is vaak eerder sprake van begrippen zoals kwaliteiten (*qualities*), (persoonlijkheids)kenmerken (*attributes*), waarden (*values*) en cultuur (*culture*).

- In de literatuur gaat de meeste aandacht naar ondernemersvaardigheden en -attitudes en veel minder naar de kenniselementen binnen de ondernemerscompetenties (m.a.w. de kennis waarover een beginnende ondernemer zou moeten beschikken of die hij nadien zou moeten verwerven). Ook in veel screeningsinstrumenten komen nauwelijks kenniselementen voor.
- Bij het opsommen en beschrijven van ondernemerscompetenties gebruikt elke expert zijn eigen indeling en terminologie, en worden vaak ook verschillende competenties in de verf gezet. Er bestaat dus geen algemeen aanvaarde indeling van ondernemerscompetenties.

1.2.2 Typische ondernemerswaarden en -cultuur

Onderzoek naar specifieke kenmerken van ondernemers geeft aan dat deze zich vooral onderscheiden van andere volwassenen door de persoonlijkheidskenmerken en de “waarden” en “principes” die ze aanhangen. Een poging tot synthese daarvan is te vinden in de volgende tabel:

Wat deze termen precies inhouden illustreren we met een aantal voorbeelden in het kader-tje op de volgende bladzijde.

Wie veel van dergelijke persoonlijkheidskenmerken, waarden en attitudes heeft is zonder twijfel een “ondernemer” – ook dus een leerkracht, ambtenaar, sociaal werker, bediende, bouwvakker, ... Met andere woorden, men kan een “ondernemerscultuur” hebben en een ondernemer zijn zonder zelfstandige of bedrijfsleider te zijn. De meeste elementen van deze ondernemerscultuur kunnen in principe door iedereen verworven worden, al kunnen bepaalde persoonlijkheidskenmerken wel een troef zijn.

In het Groenboek Ondernemerschap (*Europese Commissie, 2003a*) stelt de Europese Commissie: “Uit de GEM-enquête is gebleken dat er een twee- tot zevenmaal grotere kans bestaat dat mensen die vertrouwen hebben in hun vaardigheden en ervaring, betrokken raken bij het starten of exploiteren van een nieuwe onderneming; voor degenen die iemand kennen die recentelijk een bedrijf heeft gestart is de kans drie- tot viermaal groter. (...) Het onderwijssysteem kan zowel zorgen voor de vaardigheden als voor de kennismaking met ondernemerschap als bijdrage tot het stimuleren van ondernemerschap.”

<p><u>Proactiviteit</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - gericht zijn op actie en resultaat - alert reageren bij veranderende situaties - ambitieuze doelen stellen <p><u>Doorzettingsvermogen</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - bereid zijn om hard te werken - uitdagende doelen willen bereiken - volharden tot een activiteit gefinaliseerd is <p><u>Wens tot onafhankelijkheid</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - geloof in de noodzaak van vrijheid van handelen - persoonlijke controle willen hebben op activiteiten waarbij men betrokken is - wantrouwig staan tegenover bureaucratie, regels en de overheid - streven naar winst en groei op basis van eigen inspanningen - kritisch zijn naar de context waarin men moet opereren <p><u>Verantwoordelijkheidszin</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - bereid zijn om leven en loopbaan in eigen handen te nemen - zijn verantwoordelijkheid opnemen bij problemen en ze niet afschuiven op anderen - betrouwbaar zijn voor anderen en afspraken naleven 	<p><u>Zin voor initiatief</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - zelf gemotiveerd zijn om met iets te starten - durven de eerste stap zetten (niet wachten op anderen) - nieuwe methoden willen gebruiken in plaats van platgetreden paden te bewandelen - zoeken naar opportuniteiten om iets mee te doen <p><u>Creativiteit</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - in staat zijn elementen uit verschillende gebieden samen te brengen tot iets nieuws - zich flexibel en pragmatisch opstellen wanneer zich problemen voordoen - verbeeldingskracht bezitten - streven naar originaliteit - problemen zien als opportuniteiten <p><u>Risicobereidheid</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - zich durven bewegen op nieuwe gebieden - niet afgeschrikt worden door onzekerheid - vertrouwen hebben in mondelinge en informele afspraken - bereid zijn (berekende) risico's te nemen - bereid zijn om risico's te nemen voor zichzelf (imago, financiële situatie) - een grotere verwevenheid van werk en familiaal leven aanvaarden <p><u>Zelfvertrouwen</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - realistisch eigen capaciteiten kunnen inschatten - vertrouwen hebben in eigen kunnen - leren door te doen - geloven dat eigen inspanningen zullen leiden tot resultaat
--	--

Een belangrijke voorwaarde om jongeren een ondernemerscultuur bij te brengen is hen te confronteren met geloofwaardige rolmodellen die deze waarden beleven. Als dat de thuissituatie is, dan is dat meegenomen; het is dan ook niet verbazend dat kinderen van zelfstandige ondernemers in veel grotere mate dan hun leeftijdsgenoten op latere leeftijd starten met een eigen zaak. Kinderen waarvan de ouders sterk actief zijn in het verenigingsleven zijn dat ook vaak op latere leeftijd.

1.2.3 Vaardigheden en kennis van ondernemers

Ondernemers hanteren niet enkel een bepaald waardenpatroon, maar moeten uiteraard ook beschikken over specifieke vaardigheden en kennis. Wat deze juist moeten zijn, hangt sterk af van de context. Hier duikt dus wel degelijk een verschil op tussen verschillende vormen van ondernemerschap en uiteraard ook binnen zakelijk en sociaal ondernemerschap. Wie universitair onderzoek wil valoriseren in een spin-off moet deels over andere competenties beschikken dan wie zich vestigt als immobiliënmakelaar of een eetcafé wil

openen. En het palet aan benodigde kennis en vaardigheden is nog totaal anders voor wie vernieuwingen introduceert binnen de socio-culturele sector of een voorloper wil zijn op gebied van onderwijsvernieuwing.

Het is dus niet mogelijk een volledige lijst te geven van benodigde ondernemersvaardigheden² en –kennis, omdat die in elke context verschillend is. Ook het relatief belang ervan kan sterk verschillen naargelang de situatie.

In globale zin kunnen we wel de volgende gemeenschappelijke elementen aangeven:

Opnieuw enkele voorbeelden van wat elk van deze termen omvat:

<p><u>Communicatievaardigheden</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - overtuigingskracht - kunnen onderhandelen - netwerken vormen - empathisch vermogen <p><u>Managementvaardigheden</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - problemen kunnen oplossen - organisatietalent - besluitvaardigheid - kunnen plannen - met geld kunnen omgaan <p><u>Analytische vaardigheden</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - kunnen omgaan met cijfers - gebruik van ICT <p><u>Leervermogen</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - capaciteit tot gericht leren 	<p><u>Economisch inzicht</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - kennis van marktlogica - klantgerichtheid - kennis van rendement - inschatten van risico's <p><u>Kennis van eigen product/dienst</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - kwaliteiten, prestaties - onderliggende technologie - know-how <p><u>Kennis van de sector</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - behoefte - andere spelers - ontwikkelingen en trends <p><u>Kennis van de regelgeving</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - toepasselijke wetgeving - boekhoudkundige verplichtingen - fiscaliteit
--	--

² Sommige auteurs beschouwen kenmerken zoals zin voor initiatief en creativiteit ook als "vaardigheden" en niet als "attitudes". Omdat we deze kenmerken al hebben opgenomen onder "ondernemerscultuur" worden ze niet meer herhaald en opgenomen in de volgende lijst.

Ten slotte is een essentiële “vaardigheid”, die wat voortvloeit uit de andere attitudes en vaardigheden, zelfkennis. Een goede ondernemer weet wat hij kan maar kent ook zijn begrenzingen.

Naast de indeling in attitudes, vaardigheden en kennis kunnen we ondernemerscompetenties ook anders categoriseren:

- “algemene ondernemerscompetenties”, die nodig of nuttig zijn voor zowel persoonlijk, zakelijk als sociaal
- competenties specifiek gericht op zakelijk en sociaal ondernemerschap.

Bij de algemene ondernemerscompetenties, die ook de basis vormen voor persoonlijk ondernemerschap, domineren attitudes en vaardigheden; bij de specifieke competenties winnen de kenniselementen aan belang.

Het ENTRE-project is een samenwerking tussen o.a. de VDAB, UNIZO, SERV, het SYNTRA-netwerk en de KULeuven. Het heeft als doel een instrument te ontwikkelen dat kan gebruikt worden om bij een persoon de aanwezige generieke ondernemerscompetenties in kaart te brengen. Het zal gebruikt worden door de VDAB, het SYNTRA-netwerk en UNIZO wanneer kandidaten zich aanmelden voor job- en opleidingstrajecten. De implementatie wordt verwacht vanaf 2007.

De ENTRE-spiegel omvat een reeks algemene ondernemerscompetenties die als cruciaal worden beschouwd als men een onderneming wil opstarten of overnemen met een redelijke kans op succes. Binnen de zeven gedefinieerde competentiedomeinen worden 12 sleutelcompetenties aangegeven:

1. Doorzettingsvermogen	5. Zelfstandigheid	9. Kansen zien
2. Zelfkennis	6. Toekomstgericht plannen	10. Zicht op de markt
3. Besef van rendement	7. Overtuigingskracht	11. Solidair & milieubewust handelen
4. Besluitvaardigheid	8. Netwerken vormen	12. Gerichtheid op leren

1.2.4 Ondernemerschap hangt af van veel factoren

Algemeen wordt aangenomen dat ondernemerscompetenties niet zijn aangeboren, maar dat ze kunnen worden verworven als hiertoe de juiste omgeving wordt gecreëerd. Men wordt dus niet “geboren” als ondernemer, al kunnen bepaalde persoonlijkheidskenmerken een pluspunt zijn. De belangrijkste omgevingsfactoren die de ontwikkeling van ondernemerscompetenties beïnvloeden zijn:

Hierbij wat uitleg:

- het gezin: wie opgroeit in een familie waarvan een van de ouders “ondernemer” is, heeft veel meer kans om zelf ondernemer te worden
- de maatschappelijk omgeving, in het bijzonder de nationale cultuur en de sociale netwerken waarin iemand vertoeft
- regulering: regelgeving, incentives en fiscale maatregelen kunnen ondernemerschap zowel afremmen als bevorderen; dit omvat ook het sociale zekerheidssysteem
- de beschikbaarheid van kapitaal: hoe meer kapitaal voorhanden is om te investeren in nieuwe ondernemingen en gedurfde ideeën, hoe groter ook de kans dat die ideeën van de grond zullen komen
- de aanwezigheid van netwerken en professionele expertise: deze kunnen leiden tot nieuwe ideeën, tot het snel identificeren van nieuwe opportuniteiten en het beschikbaar zijn van mensen om die op te pikken en er iets mee te doen
- het onderwijs: de mate waarin ondernemend gedrag op school en in het hoger onderwijs wordt aangemoedigd is cruciaal om een voldoende grote pool van potentiële ondernemers te creëren.

Onderwijs is dus zeker niet de enige, maar wel een belangrijke factor bij de ontwikkeling van ondernemerscompetenties en het creëren van een ondernemerscultuur. Dat geldt zowel voor zakelijk, sociaal als persoonlijk ondernemerschap. Afgezien van de factor “beschikbaarheid van kapitaal” zijn de andere vermelde factoren van belang voor alle vormen van ondernemerschap. De aanwezigheid van performante netwerken en expertise is bijvoorbeeld cruciaal voor de effectiviteit van sociaal ondernemerschap.

1.2.5 Enkele karakteristieken van zakelijk ondernemerschap

Ter informatie geven we nog enkele gegevens en onderzoeksresultaten m.b.t. ondernemers. In tegenstelling tot de vorige paragrafen gaat het hier wel degelijk om zakelijk ondernemerschap en moet in wat volgt "ondernemer" geïnterpreteerd worden als "zelfstandige" of "bedrijfsleider". De vermelde resultaten zijn afkomstig van diverse internationale onderzoeken die in de referenties worden vermeld (o.a. APCE, 2001; Audretsch, 2002; Reynolds, 2002; Reynolds, 2003; Europese Commissie, 2004b; Autio, 2005; Minniti, 2006; Schmiemann, 2006; Bosma, 2007; Johansen, 2007; CBS, 2007; De Jong, 2007) en gelden ook voor eigen land, tenzij anders vermeld.

1. Het aantal mannelijke ondernemers is overal ter wereld talrijker dan het aantal vrouwelijke ondernemers; dit geldt ook voor de belangstelling voor ondernemerschap en een statuut als zelfstandige bij jongeren.
2. Meer dan de helft van de vrouwelijke ondernemers is actief in consument-georiënteerde sectoren: distributie (winkels), horeca, gezondheidszorg, vorming, sociale diensten, toerisme, ...
3. De leeftijdscategorie 25 tot 35 jaar is deze waarin het meest ondernemingen worden opgestart. Op die leeftijd is de beslissing om een zaak te starten meestal geen individuele beslissing (omwille van de invloed van gezin, banken, mogelijke partners, ...). Hoe ouder men wordt, hoe lager men de haalbaarheid inschat om zelfstandige te worden.
4. Jongeren waarvan een van de ouders zelfstandige was of is, staan positiever tegenover een zelfstandig beroep dan jongeren waarvan beide ouders werknemers zijn. Ze worden later ook vaker ondernemer (eigen zaak of overname).
5. In de meeste landen neemt de graad van ondernemerschap toe met het onderwijsniveau. Dit is evenwel niet zo in ons land (zie verder in dit rapport).
6. De graad van ondernemerschap is het hoogst in landen met zowel een zeer laag als een zeer hoog niveau van economische ontwikkeling. Opnieuw wijkt de Vlaamse situatie hier van af (zie verder in dit rapport).
7. De graad van ondernemerschap in een land of regio is lager naarmate de risico-aversie van de bevolking groter is. België is een land met een risico-averse cultuur; hetzelfde geldt voor onze buurlanden Nederland, Frankrijk en Duitsland. Er zijn op dit punt ook weinig verschillen tussen Vlamingen en Franstaligen.
8. Niet alle nieuwe ondernemingen zijn succesvol. In de meeste Europese landen houdt een vierde van de nieuw opgerichte ondernemingen het binnen de twee jaar voor bekeken. Na vier jaar is nog slechts de helft actief. Meestal gaat het om een vrijwillige stopzetting of overname.
9. In Europa schommelt het aantal medewerkers bij de start van een onderneming tussen 1,5 en 2,5 (in België is het cijfer 2). Succesvolle groeiondernemingen worden eerder door twee of drie personen opgestart dan door een persoon alleen. Vaak gaat

het om jonge kaderleden die voor hun ideeën binnen de organisatie waarin ze werken geen ontwikkelingsmogelijkheden krijgen.

Vijf misvattingen over zakelijk ondernemerschap

- (1) *Je wordt als ondernemer geboren*
- (2) *Een onderneming start je best alleen*
- (3) *Alleen met unieke en geavanceerde technologie kan je een succesvolle onderneming opbouwen*
- (4) *Je start best met een onderneming zodra je de schoolbanken verlaat*
- (5) *Een bestaande onderneming overnemen is minderwaardig ten opzichte van het zelf opstarten van een zaak*

1.3 Het belang van ondernemerschap voor de samenleving

1.3.1 De maatschappelijke meerwaarde van ondernemerschap

Niemand betwist dat de maatschappij nood heeft aan ondernemers en ondernemerschap – en dit in zijn drie verschijningsvormen: zakelijk, sociaal en persoonlijk. Over de maatschappelijke meerwaarde van zakelijk ondernemerschap is het meest onderzoek uitgevoerd, deels omwille van het direct aanwijsbaar economisch belang, maar deels ook omdat dit gemakkelijker te meten is dan sociaal en persoonlijk ondernemerschap.

Uit dergelijke onderzoeken (zie o.a. *vermeldingen in Audretsch 2002, Europese Commissie 2003a, Europese Commissie 2004a*) blijkt dat de voornaamste maatschappelijke argumenten voor het bevorderen van zakelijk ondernemerschap zijn:

- Realisatie van persoonlijk potentieel. Voor veel mensen biedt de creatie van een onderneming de kans om voor zichzelf een betere positie te verwerven. Onderaan de sociale ladder kan de keuze om ondernemer te worden voortvloeien uit economische noodzaak, omdat er onvoldoende vast werk beschikbaar is of omdat het loonniveau niet erg aantrekkelijk is. Anderzijds kan voor vele anderen via ondernemerschap voldaan worden aan 'hogere behoeften', zoals zelfverwezenlijking, onafhankelijkheid en de creatie van iets nieuws. Het is verder bewezen dat de arbeidsvoldoening bij ondernemers gemiddeld groter is dan bij werknemers.
- Meer flexibiliteit en innovatie. De creatie van nieuwe ondernemingen zorgt ervoor dat de maatschappij meer flexibel kan inspelen op veranderingen in de economische vraag. Het dwingt bestaande bedrijven ertoe om zich te revitaliseren. Het gevolg is een productiever bedrijfsleven dat beter in staat is de internationale concurrentiedruk op te vangen.
- Klaar zijn voor internationalisering. De toekomst van een regio hangt sterk af van de mate waarin men gebruik kan maken van de positieve effecten van de globalisering. Dit vergt ondernemende bedrijven, non-profitorganisaties en overheidsinstellingen. Meer ondernemerschap is een sleutel tot een sterkere internationale positie op middellange en lange termijn.

- Meer werkgelegenheid. De laatste decennia is gebleken dat het vooral de nieuwe en kleine ondernemingen zijn, veeleer dan de grote, die gezorgd hebben voor nieuwe werkgelegenheid. Vooral snelgroeiende ondernemingen hebben aanzienlijk bijgedragen tot het scheppen van banen.
- Meer welvaart. Meer nieuwe ondernemingen zorgen voor een versterkte economische groei en voor een welvaartsstijging voor de bevolking – wat op zijn beurt meer sociale herverdeling mogelijk maakt. Deze economische logica voor landen met een ontwikkelingsniveau als het onze wordt door geen enkele expert betwist.

Bijkomende argumenten die ook gelden voor sociaal en persoonlijk ondernemerschap zijn:

- Nut in het dagelijks leven. Het bezit van algemene ondernemerscompetenties is een troef in het dagelijks leven, en niet enkel op de arbeidsmarkt. Ondernemersvaardigheden en -attitudes zijn eigenlijk nuttig voor iedereen.
- Lokale dynamiek. Door een meer ondernemende attitude te bevorderen bij mensen leren zij lokale middelen en hulpbronnen gebruiken. Ook de lokale ontwikkeling krijgt een steun in de rug. Overconcentratie van economische activiteiten en verarming van perifere gebieden kan op die wijze worden tegengegaan.
- Meer constructieve attitudes. Bevorderen van ondernemerschap leidt ook tot een meer positieve en constructieve houding van mensen naar de samenleving. Ze zijn meer bereid om samen te werken over grenzen heen, en staan open voor diversiteit.
- Geloven in de toekomst. Veel jonge mensen zullen later functies uitoefenen die nu nog niet bestaan. Door meer aandacht te besteden aan ondernemerschap in het onderwijs worden mensen mentaal voorbereid op deze situatie. Een regio heeft er alle belang bij dat de populatie gelooft in haar eigen creatieve kracht, en in staat is op een flexibele wijze om te gaan met steeds veranderende situaties.

De volgende tabel zet deze argumenten nog eens op een rijtje, geordend naar voordelen voor het individu, voor de economie en voor de samenleving in haar geheel:

Voor het individu	<ul style="list-style-type: none">• Realisatie van persoonlijk potentieel• Nut in het dagelijks leven• Werkgelegenheid
Voor de economie	<ul style="list-style-type: none">• Meer flexibiliteit en innovatie• Gereed voor internationalisering• Meer welvaart voor iedereen
Voor de samenleving	<ul style="list-style-type: none">• Lokale dynamiek• Vertrouwen in de toekomst• Constructieve attitudes

Samengevat: een hoge graad van ondernemerschap – zowel zakelijk, sociaal als persoonlijk – leidt tot een grote maatschappelijke meerwaarde op diverse gebieden en een aanzienlijke bijdrage tot het behoud en de groei van welvaart. Dat dit laatste geen loze bewering is wordt in de volgende paragrafen verder toegelicht.

1.3.2 Een cruciale bijdrage tot welvaart en werkgelegenheid

De laatste decennia is er inzicht ontstaan in de mate waarin zakelijk ondernemerschap gerealiseerd is aan economische groei en stijging van de welvaart, en dit zowel in minder als in meer ontwikkelde landen. De jongste jaren hebben onder meer de internationale GEM-studies tot dat inzicht bijgedragen.

GEM (*Global Entrepreneurship Monitor*) is een internationaal project over zakelijk ondernemerschap waarbij vele tientallen landen betrokken zijn. GEM gebruikt als belangrijkste maatstaf voor ondernemerschap de *TEA of Total Early-stage Entrepreneurial Activity*. Deze index voor "jong ondernemerschap" is een combinatie van:

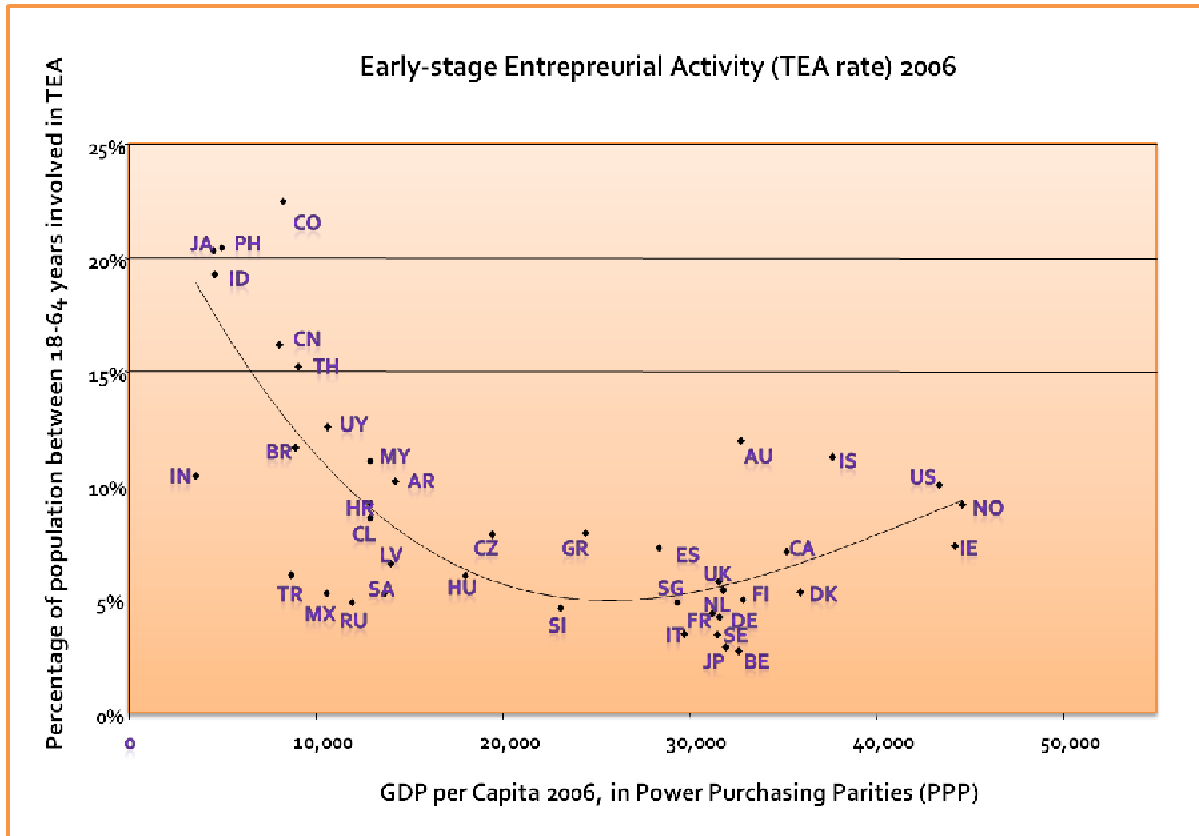
- *nascent entrepreneurs*: mensen die momenteel betrokken zijn bij concrete activiteiten om een nieuwe zaak op te starten; en
- *new business owners*; mensen die een eigen zaak bezitten die minder dan 42 maanden oud is.

De gegevens worden bekomen door random telefonische interviews bij minstens 2000 volwassenen (18-65 jaar) per land. Voor België wordt het onderzoek uitgevoerd door de Vlerick Leuven Gent Management School.

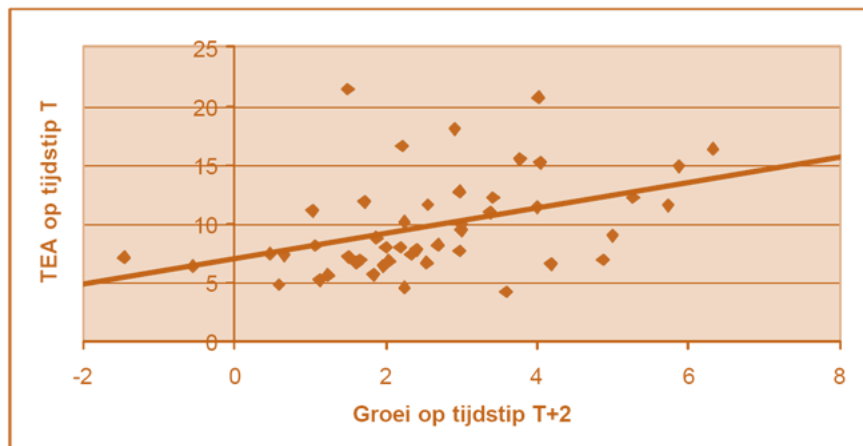
Een belangrijke bevinding die duidelijk wordt bevestigd door de GEM-resultaten is de zogenaamde "U-curve" over de relatie tussen de creatie van nieuwe ondernemingen en het niveau van economische ontwikkeling van een land.

Grafisch ziet dit eruit zoals de grafiek op de volgende bladzijde (*gebaseerd op GEM resultaten uit 2006, zie Bosma, 2007*).

De positieve relatie tussen de mate van ondernemerschap enerzijds, en economische groei en welvaartstoename anderzijds, geldt dus alleen voor hoogontwikkelde regio's zoals in West-Europa of Noord-Amerika. In ontwikkelingslanden stelt men eerder een omgekeerde relatie vast, omdat "een eigen zaak" hebben vaak een kwestie is van overleven in een economie met te weinig arbeidsplaatsen. Daarom zijn vergelijkingen ongepast waarbij men Vlaanderen vergelijkt met dergelijke landen, en zelfs met deze uit Centraal- en Oost-Europa. Overigens kan men zien op de grafiek dat ons land ver "onder de curve" zit in de groep van de meest ontwikkelde landen, een zwak resultaat waar we verder in dit rapport op terugkomen.

Op basis van de GEM-resultaten concludeerde de Vlerick School (*De Clercq, 2003*) dat er internationaal een causaal verband is tussen mate van ondernemerschap en economische groei. De figuur rechts geeft de relatie weer tussen de TEA-index en de daaropvolgende economische groei (overgenomen uit *De Clercq, 2003*).

Voldoende economische groei impliceert uiteraard ook meer werkgelegenheid. De relatie tussen de opstart van nieuwe ondernemingen en de toename van het aantal nieuwe arbeidsplaatsen is voor een aantal landen onderzocht en onomstotelijk bewezen.

Het 'aandeel snelgroeiende ondernemingen' is een indicator voor het aanpassingsvermogen en de vernieuwing van een economie. Een snelle groeier is een bedrijf dat in een periode van drie jaar minimaal 60 procent groeit in werkgelegenheid of omzet. Dat deze snelle groeiers belangrijk zijn, blijkt onder andere uit het feit dat tussen 1997 en 2001 een groep van 1 700 snelle groeiers circa een derde van de werkgelegenheidsgroei in Nederland voor zijn rekening heeft genomen (*Ehrhardt, 2004*).

Eurostat constateerde dat in de periode 2001-2003 de toename van de werkgelegenheid groter was bij KMO's dan bij grote bedrijven, en dit in zowat alle sectoren (*Schmiemann, 2006*). In Silicon Valley in de Verenigde Staten zijn er (alleen al voor 1999) 4000 nieuwe bedrijven ontstaan die een werkgelegenheid van 1,1 miljoen arbeidsplaatsen gecreëerd hebben (*De Groot, 2006*).

De GEM-resultaten geven ook aan dat de grootste potentiële groei komt van startende ondernemers die beschikken over een hoger diploma (*zie o.a. Autio, 2005*). Hoewel ze in de meeste landen een minderheid vormen onder de starters, zorgen ze na enkele jaren voor meer dan de helft van de nieuwe werkgelegenheid. Hogere gediplomeerden zijn oververtegenwoordigd binnen wat GEM *High-expectation entrepreneurial activity* noemt.

"High-expectation entrepreneurial activity represents only a small proportion of all entrepreneurial activity, yet it explains the bulk of expected new jobs by cohorts of nascent entrepreneurs and baby businesses. Depending on country and world region, only some 3% to 17% of nascent entrepreneurs and baby businesses expect to employ 20 or more employees within five years. Only some 1 % to 7 % of nascent entrepreneurs and baby businesses expect to employ 50 or more employees within five years. However, its economic potential is significant, as high-expectation entrepreneurs are responsible for up to 80% of total expected jobs by all entrepreneurs." (*Autio, 2005*)

Dankzij deze hoge welvaart is het ook mogelijk om de hoge kosten van de verzorgingsstaat en kwaliteitsonderwijs te betalen. In wezen wordt ons onderwijssysteem gefinancierd door de economische welvaart, die in steeds sterkere mate afhankelijk is van zakelijk ondernemerschap en het persoonlijk ondernemerschap binnen bedrijven en non-profitinstellingen.

1.3.3 Europa promoot ondernemerschap

De Europese Commissie heeft de laatste jaren zeer veel aandacht besteed aan het thema ondernemerschap. Voor de Europese Commissie is de bevordering van ondernemerschap, en meer in het bijzonder zakelijk ondernemerschap, een essentiële voorwaarde voor het realiseren van de Lissabondoelstellingen. Deze politieke doelstellingen vormen in feite een beleidskader om de Europese welvaart op een duurzame wijze te garanderen voor de toekomst.

Een mijlpaal was het "Groenboek Ondernemerschap in Europa" (*Europese Commissie, 2003a*). De Europese Commissie liet verschillende rapporten opstellen met betrekking tot het thema ondernemerschap, met inbegrip van de relatie met onderwijs. Ook werden actieplannen op dit gebied vooropgesteld (*zie bijv. Europese Commissie, 2004d*). Voor deze documenten werd zeer nauw samengewerkt met experts en beleidsmensen vanuit heel de Europese Unie, waardoor ook de verschillen en overeenkomsten tussen de onderscheiden landen meer zichtbaar zijn geworden.

Op Europees vlak wordt heel sterk de rol van het onderwijs bij de bevordering van ondernemerschap benadrukt. Ook hierover verschenen de laatste jaren verschillende Europese rapporten (*zie diverse referenties Europese Commissie*).

Enkele andere belangrijke ontwikkelingen op Europees gebied zijn:

- In haar aanbeveling m.b.t. kerncompetenties die elke leerling zou dienen te verwerven op school, heeft de Europese Commissie acht competentievelden bepaald (*Europese Commissie, 2005c*). Eén van deze acht competentievelden is ondernemerschap³. In september 2006 werd deze aanbeveling door het Europees Parlement goedgekeurd.
- Ondernemerschap is ook expliciet opgenomen in de nieuwe generatie onderwijs- en opleidingsprogramma's ("Een Leven Lang Leren") en "Jeugd in Actie" voor de periode 2007-2013.
- De Europese Commissie heeft het concept van studentenbedrijven (zie verder) uitgeroepen tot een *best practice* voor het bevorderen van ondernemerschap.

In the "*Oslo Agenda for Entrepreneurship Education in Europe*" (Europese Commissie, 2007) presenteert de Commissie een palet aan mogelijke maatregelen die Europese landen kunnen nemen om ondernemerschap te bevorderen via het onderwijs. Het pamflet bevat 49 voorstellen, onderverdeeld in zes groepen:

- A. Een kader voor beleidsontwikkeling
- B. Ondersteuning voor onderwijsinstellingen
- C. Ondersteuning van leerkrachten en docenten
- D. Ondernemende activiteiten in onderwijsinstellingen
- E. Samenwerking en openheid van het onderwijs naar buiten
- F. Communicatie

"Oslo Agenda" verwijst naar de internationale conferentie "*Entrepreneurship Education in Europe: Fostering Entrepreneurial Mindsets through Education and Learning*" die gehouden werd in Oslo op 26 en 27 oktober 2006, met o.a. een flinke Vlaamse deelname.

³ De andere zeven competentievelden zijn: (1) communicatie in de moedertaal; (2) communicatie in vreemde talen; (3) wiskundige competenties en basiscompetenties op het gebied van exacte wetenschappen en technologie; (4) digitale competenties; (5) leercompetenties; (6) interpersoonlijke, interculturele, sociale en civieke competenties; en (7) cultureel bewustzijn.

2. Ondernemerschapsonderwijs

2.1 Wat is ondernemerschapsonderwijs?

2.1.1 Omschrijving van het begrip

In dit rapport gebruiken we de term “ondernemerschapsonderwijs” (in het Engels: *entrepreneurship education*) voor alle soorten vormingsactiviteiten binnen het onderwijs, onder de vorm van lessen, cursussen, projecten, initiatieven, programma’s, ... die specifiek als doel hebben leerlingen of studenten bepaalde ondernemerscompetenties te laten verwerven en zo hen voor te bereiden op zakelijk, sociaal of persoonlijk ondernemerschap. Ondernemerschapsonderwijs kan zowel gaan om het bijbrengen van attitudes en waarden, als om het ontwikkelen van meer specifieke vaardigheden of kenniselementen.

Deze definitie impliceert dat bijvoorbeeld onderwijsactiviteiten die specifiek bedoeld zijn om de zin voor initiatief, de creativiteit en/of verantwoordelijkheidszin van jongeren te bevorderen, hier beschouwd worden als een vorm van ondernemerschapsonderwijs – ook al wordt er niet specifiek gewerkt binnen een ondernemingscontext. En uiteraard is een les over het functioneren van ondernemingen of een goed voorbereid bedrijfsbezoek dit evenzeer. Maar “traditionele” cursussen over economie of over technologie zijn niet noodzakelijk een vorm van ondernemerschapsonderwijs.

Ondernemerschapsonderwijs kan zowel zeer beperkt zijn als langdurig en omvangrijk. In wat volgt zullen we het soms hebben over “intensieve trajecten”. Dat zijn activiteiten waarbij leerlingen of studenten gedurende een vrij lange periode (een trimester of meer) op een gefaseerde wijze bepaalde ondernemerscompetenties verwerven. Vaak gebeurt dit via “leren door te doen”. Een typisch voorbeeld is een reëel of virtueel studentenbedrijf, of het opmaken van een ondernemingsplan.

2.1.2 Doelstellingen en beoogde effecten

Via ondernemerschapsonderwijs kunnen bij jongeren bepaalde ondernemerscompetenties worden ontwikkeld. De vraag die zich daarbij stelt is: aan welke onderwijsdoelstellingen zou ondernemerschapsonderwijs moeten beantwoorden? Anders geformuleerd: welke competenties op gebied van persoonlijk, sociaal en zakelijk ondernemerschap zouden moeten aanwezig zijn bij jongeren die het onderwijssysteem verlaten?

Om deze thematiek te bespreken herinneren we aan het onderscheid dat we eerder in dit rapport maakten tussen “algemene ondernemerscompetenties”, die nodig of nuttig zijn voor zowel zakelijk, sociaal als persoonlijk ondernemerschap, als competenties specifiek gericht op zakelijk ondernemerschap. De beleidsvragen over de finaliteit van ondernemerschapsonderwijs kunnen dan geherformuleerd worden als:

- (1) Welke algemene ondernemerscompetenties zou elke jongere in het onderwijs dienen te verwerven? En daarvan afgeleid: welke op welke leeftijd, en via welke vormen van ondernemerschapsonderwijs?

- (2) Welke specifieke competenties nodig voor zakelijk ondernemerschap dient een onderwijsstelsel aan te bieden en aan wie?

De tweede vraag is in principe gemakkelijker te beantwoorden dan de eerste. Onderwijsinstellingen die met een bepaald onderwijsaanbod jongeren wensen voor te bereiden op het starten (of overnemen) van een onderneming moeten aan would-be starters de kennis, vaardigheden en attitudes meegeven die nodig zijn om met een redelijke kans op succes een micro- of kleine onderneming te kunnen starten. Beleidsmensen, leerplanontwikkelaars en onderwijsinstellingen moeten zich daarbij de vraag stellen hoe opleidingen gericht op zakelijk ondernemerschap zo effectief mogelijk kunnen zijn, door de juiste keuze van leerinhouden, gepaste keuze van didactische werkvormen en door te focussen op die vaardigheden en attitudes die essentieel zijn voor een startende ondernemer.

De benodigde competenties kunnen sterk verschillen naargelang de doelgroep, hoewel er uiteraard een gemeenschappelijke basis is (ondernemingsplan, regelgeving, fiscaliteit, vaardigheden, ...). Een universitaire spin-off opstarten is immers iets anders dan met een uitzendkantoor beginnen of een kapperszaak openen.

De vraag met welke algemene ondernemerscompetenties jongeren de schoolbanken moeten verlaten is niet eenduidig te beantwoorden. De vraag is ook gerelateerd aan keuzen binnen het onderwijsbeleid. Nationale onderwijssystemen blijken daarin sterk te verschillen. Algemeen gesproken kunnen we wel stellen dat in de meeste landen een of meer van de volgende aspecten in de leerplannen aan bod komen:

1. Bewustmaking: over eigen talenten en mogelijkheden, over het belang van ondernemend zijn, over de waarde van ondernemingen voor de maatschappij en over het potentieel van een loopbaan als ondernemer.
2. Ontwikkeling van ondernemende attitudes: creativiteit, durf, verantwoordelijkheidszin, zin voor initiatief, volharding, ...
3. Aanleren van basisvaardigheden die noodzakelijk zijn voor ondernemers (maar eigenlijk voor elke burger): teamwerk, probleemoplossen, onderhandelen, ...

In landen en regio's waar de overheid ondernemerschap een strategische plaats in het onderwijs heeft gegeven (bijv. Noorwegen, Schotland) komen de drie groepen systematisch aan bod en dit reeds vanaf de basisschool. In andere landen maken slechts enkele van de vermelde elementen expliciet deel uit van het leerplan.

2.1.3 Belangrijke neveneffecten

Een heel interessante vaststelling is dat ondernemerschapsonderwijs niet enkel leidt tot meer zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap, maar ook heel wat positieve neveneffecten heeft op pedagogisch, didactisch en sociaal vlak, zoals:

- de ontwikkeling van de persoonlijkheid van jongeren
- het tegengaan van schoolmoeheid en ongekwalificeerde uitstroom
- bewustmaking van jongeren, in het bijzonder uit kansarme groepen, van hun eigen mogelijkheden en talenten, en ontwikkeling van hun zelfvertrouwen

- een manier om actieve werk- en leervormen te introduceren
- meer inzicht in de maatschappelijke meerwaarde van de verschillende vormen van ondernemerschap
- een hogere dynamiek en verhoogd zelfsturend vermogen van scholen
- meer samenwerking tussen scholen en lokale actoren (bedrijven, verenigingen, non-profitorganisaties, ...)

Dergelijke "neveneffecten" worden door onderwijsexperten vaak minstens even belangrijk geacht als de bevordering van ondernemerschap zelf. In verschillende Europese landen is de politieke verantwoording voor meer ondernemerschapsonderwijs deels te vinden in de pedagogische, didactische en sociale doelen die ermee kunnen worden bereikt. Dat die er effectief zijn, wordt later in dit rapport geïllustreerd.

2.1.4 Aangepaste didactiek

Het blijkt moeilijk te zijn om ondernemerscompetenties te verwerven via een klassieke onderwijskundige aanpak. Strak omliggende lesschema's, ex-cathedraonderwijs, kennisoverdracht, oefeningen met slechts één oplossing, ... zijn niet erg geschikt om jongeren ondernemend te maken. Een schoolse benadering is wel mogelijk voor specifieke aspecten van zakelijk ondernemerschap (boekhouden, principes handelsrecht, financiële planning, ...) maar ook daar pleiten veel deskundigen voor meer "ondernemend" en activerend onderwijs. Overigens kunnen veel ondernemerscompetenties ook verworven worden buiten het onderwijs of het werk (een culturele vereniging, een sportclub, een actiecomité, ...).

Om jonge mensen ondernemend te maken is het best dat zij ondernemerschap leren "voelen" en "ervaren", eerder dan erover te leren op een klassieke manier. Typische kenmerken van een dergelijke "ondernemende didactiek" zijn aangegeven in de volgende tabel:

Kenmerken van ondernemerschapsonderwijs	
<ul style="list-style-type: none">○ emotionele betrokkenheid van leerlingen/studenten○ gebruik van wedstrijden, competities en spelvormen○ ideeën overnemen en er iets mee doen○ informele en flexibel opgevatte leersessies○ inhoudelijke nadruk op het "hoe" en "wie", meer dan op "wat"○ interactiviteit tussen studenten onderling, met de leraar, met derden, ...○ leraar als coach en facilitator	<ul style="list-style-type: none">○ leren door onder druk te moeten werken○ leren door te doen; leren uit fouten en door te ontdekken○ leren van meerdere personen (leraar, <i>peers</i>, derden, ...)○ probleemgeoriënteerde en multidisciplinaire aanpak○ studenten genereren zelf kennis via uitwisseling van ideeën, discussies○ toewerken naar het behalen van een doel○ werken met groepen

Zowat al deze aspecten kunnen geïncorporeerd worden binnen studentenbedrijven, waarbij studenten ervaring opdoen in het leiden van een (meestal virtuele) onderneming. Interessant om te vermelden is dat in dergelijke settings ook de leraar bijleert en vaak even enthousiast wordt als de studenten... Veel deskundigen vinden ook dat er bij ondernemerschapsonderwijs steeds een directe inbreng van ondernemers moet zijn (bedrijfsleiders, leidinggevendenden in non-profitorganisaties, initiatiefnemers in het verenigingsleven, ...).

Uiteraard dient niet elk onderdeel van ondernemerschapsonderwijs op dezelfde wijze aangepakt te worden. Er zijn verschillende didactische werkvormen geschikt om een dergelijke leeromgeving te creëren. Allan Gibb, een Engelse expert op gebied van ondernemerschap, deed een poging (*Gibb, 2005*) om de ontwikkeling van ondernemend gedrag te linken aan geschikte pedagogische methoden:

Linking Entrepreneurial Behaviours and Skills to Pedagogy (<i>Gibb 2005</i>)											
	Seeking opportunities	Taking initiatives /acting independently	Solving problems creatively	Persuading /influencing others	Making things happen	Dealing with uncertainty	Flexibly responding	Negotiation a deal successfully	Taking decisions	Presenting confidently	Manage interdependence successfully
Lectures											
Seminars			X					X		X	X
Workshops on problems/opportunities	XX		XXX	X				X	XX		
Critiques			X	X			X				
Cases									X	X	
Searches	X	X			X	X					X
Critical incidents			X			X	X		X		
Discussion groups			X	X				X			X
Projects	X	X	X		X	X		X	X	X	X
Presentations				XX						XX	
Debates				XX						XX	
Interviews			X	X		X	X	X			
Goldfish bowl				X			X	X			X
Simulations			X	X			X	X	X	X	X
Evaluations	XX										
Mentoring each other			X	X		X	X	X			X
Interactive video							X		X		
Games	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Organising events		XX		XX	XX	XX		XX	XX		X
Competitions											
Audit (self) instruments											
Audit (bus.) instruments											
Drawings			X	X							
Drama				X		X				X	
Investigations			X		X				X		
Role models											X
Panel observation				X				X	X		X
Topic discussion		X		X			X			X	X
Debate		X		X							
Adventure training	X	X	X			X	X		X		X
Teaching others			X	X		X	X	X	X	X	
Counselling			X	X			X	X			

2.2 Ondernemerschap binnen het onderwijscurriculum

2.2.1 Situering van ondernemerschapsonderwijs

Een centrale vraag is: welke plaats moet ondernemerschapsonderwijs innemen in het onderwijscurriculum van jongeren?

Het spreekt voor zich dat opleidingen die specifiek voorbereiden op een beroep als zelfstandige en/of op het starten van een onderneming veel meer ondernemerschapsonderwijs moeten bevatten dan andere opleidingen binnen het onderwijssysteem.

Wel is het zo dat dergelijke opleidingen binnen het reguliere onderwijssysteem relatief schaars zijn in Europa, zowel in het secundair als in het hoger onderwijs. In weinig landen wordt de voorbereiding op ondernemerschap, en in het bijzonder zakelijk ondernemerschap, beschouwd als een kerntaak van het onderwijssysteem. Er zijn dus ook niet veel opleidingen die daarop gericht zijn. Zelfs in opleidingen die voorbereiden op beroepen waarvan minstens een deel van de afgestudeerden later zelfstandige wordt, wordt vaak weinig aandacht besteed aan de daarvoor benodigde attitudes en vaardigheden.

In de meeste Europese opleidingen die niet specifiek voorbereiden op het starten van een onderneming – de overgrote meerderheid dus – is de aandacht voor ondernemerscompetenties vrij beperkt. Toch heeft de ontwikkeling van een aantal attitudes en vaardigheden die belangrijk zijn voor ondernemers – bijv. creativiteit, teamwerk, analytisch denken, ... – een plaats gevonden in de meeste onderwijssystemen, maar vaak niet in die mate of onder een vorm dat we dit als “ondernemerschapsonderwijs” mogen bestempelen.

Enigszins als reactie hierop zijn er overal in Europa (en daarbuiten) initiatieven ontstaan die het onderwijsinstellingen, leerkrachten en docenten gemakkelijker moeten maken om jongeren ondernemerscompetenties bij te brengen. Sommige van deze initiatieven schrijven zich volledig in binnen de bestaande leerplannen, maar heel wat andere zijn eerder “aanvullend” ten opzichte van de “verplichte leerstof”.

Veelvoorkomende vormen van ondernemerschapsonderwijs zijn⁴:

- gebruik van specifiek didactisch materiaal in verband met een of meer aspecten van ondernemerschap
- rechtstreekse contacten met ondernemers, meestal om jongeren en leraren een beter beeld te geven van hoe het er in een onderneming aan toe gaat
- gebruik van simulatieprogramma's om de werking van een onderneming na te bootsen
- oprichten en runnen van studentenbedrijven (miniondernemingen, oefenfirma's, leerbedrijven, leerondernemingen, virtueel kantoor, Small Business Projects, ...) door jongeren zelf
- organisatie van evenementen door jongeren
- organisatie van wedstrijden tussen onderwijsinstellingen, jongerenteams en individuen.

⁴ Een uitgebreid overzicht en bespreking van de initiatieven in Vlaanderen is te vinden in Bijlage 5.1.

In sommige landen werden na verloop van tijd sommige van dergelijke initiatieven structureel ingebed in het curriculum. Opvallend is dat landen die ondernemerschap sterk promoten en integreren binnen de leerplannen, daarbij meestal de nadruk leggen op algemene ondernemerscompetenties.

Doelstellingen en aanpak van ondernemerschapsonderwijs binnen het curriculum dienen uiteraard te verschillen naargelang het onderwijsniveau en de doelgroep. Op basis van een analyse van diverse buitenlandse praktijken en beleidsdocumenten worden in wat volgt mogelijke doelstellingen voor ondernemerschapsonderwijs gegeven per onderwijsniveau.

2.2.2 Ondernemerschap in het basisonderwijs

Relevante doelstellingen voor ondernemerschapsonderwijs binnen het basisonderwijs zijn aangegeven in de volgende tabel:

Doelen voor ondernemerschapsonderwijs in het basisonderwijs

- ontdekken van eigen talenten
- ontwikkelen van zelfvertrouwen
- stimuleren van creativiteit
- bevorderen van de zin voor initiatief
- ontwikkelen van een positieve kijk op ondernemingen
- inzicht verwerven in de rol die ondernemers in de samenleving spelen
- bevorderen van de leergierigheid
- gebruiken van lokale hulpmiddelen om iets te realiseren
- bevorderen van verantwoordelijkheidszin
- kennis verwerven over financiële relaties in de maatschappij

Dit kan gebeuren door het gebruik van geschikte actieve werkvormen – waar basisscholen reeds veel ervaring mee hebben – en ook door basisscholen in contact te brengen met ondernemingen.

In Vlaanderen participeren verschillende basisscholen reeds aan het programma *Kid@Bizz* van Vlajo (www.vlajo.org). De onderwerpen die het kader vormen voor de ontwikkeling van ondernemerschap zijn heel divers. Een voorbeeld is *Beauty4life* van de Sint Clemensschool in Hoeilaart. De leerlingen van het zesde leerjaar maakten er op een heel concrete manier kennis met alle facetten van het ondernemerschap en de werking van een chemisch bedrijf. Dankzij het door de leerlingen opgestelde ondernemingsplan kreeg de hele onderneming een logische structuur, waardoor de leerlingen gedurende het hele project een hoge betrokkenheid behielden. Dit initiatief liep in samenwerking met "mooi en cool met chemie".

In Luxemburg bevat het leerprogramma voor het 6de jaar in alle lagere scholen een volledig onderdeel dat gewijd is aan het opstarten van een bedrijf. Het is gebaseerd op het stripverhaal "*Boule et Billy créent une entreprise*". De leerlingen maken oefeningen die aansluiten bij dit verhaal. Kinderen worden vertrouwd gemaakt met de aard van een bedrijf, leren hoe sommige bekende personen het hebben gemaakt in het bedrijfsleven, leren via het avontuur wat de rol is van bedrijven in de maatschappij en maken kennis met een aantal economische termen. Het programma is overgenomen door scholen in het Franse departement Nord-Pas de Calais (bron o.a. *Europese Commissie, 2004a*).

In de regio Asturië in Spanje richt het programma *Una empresa en mi escuela (EME)* zich tot leerlingen van 5 tot 12 jaar. De belangrijkste doelstellingen zijn het ontwikkelen van ondernemersvaardigheden, het tot stand brengen van contacten tussen scholen en bedrijven, en het bevorderen van een interdisciplinaire aanpak (bron o.a. *Europese Commissie, 2004a*).

Het programma *Kids in Bizz* (www.kidsinbizz.nl) in Nederland is specifiek bestemd voor het "primair onderwijs" (vgl. basisonderwijs) en wordt aangeboden door Jong Ondernemen. *Kids in Bizz* is een 'spel' waarbij leerlingen onder leiding van een zakelijke begeleider en hun leerkracht in aanraking komen met de grondbeginselen van ondernemen. Het spel bestaat uit vijf onderdelen die elk op verschillende dagdelen uitgevoerd worden. De leerlingen runnen een eigen bedrijfje. De winst gaat naar een goed doel en scholen lopen geen risico. De bank ABN-AMRO is hoofdsponsor en stelt in het schooljaar 2007-2008 zo'n 350 lokale begeleiders ter beschikking van de scholen.

De Schotse overheid formuleerde in het begin van deze eeuw de doelstelling dat er in elke basisschool minstens twee leerkrachten bijgeschoold moesten zijn op het gebied van *enterprise education* (ondernemend onderwijs). Inmiddels heeft de grote meerderheid van de leerkrachten in het basisonderwijs dergelijke bijscholing gevolgd, en is *enterprise education* volledig ingeburgerd in het onderwijs. Met het programma *Determined to Succeed* is daar de jongste jaren een vergelijkbare ontwikkeling opgestart in het secundair onderwijs, met bijzonder positieve resultaten naar leerlingen en scholen (zie o.a. *Muijs, 2004* en *York Consulting, 2007*).

2.2.3 Ondernemerschap in het secundair onderwijs

In het secundair onderwijs is het nodig om een onderscheid te maken tussen de algemene ondernemerscompetenties die iedereen zou moeten verwerven en deze die specifiek nodig zijn voor zakelijk ondernemerschap.

Gemeenschappelijke doelstellingen gericht naar alle leerlingen kunnen zijn:

Doelen voor ondernemerschapsonderwijs in het secundair onderwijs

- problemen als kansen zien
- opportuniteiten benutten
- een idee verder ontwikkelen tot een product of dienst
- problemen durven aanpakken en oplossen
- netwerken creëren met andere leerlingen en volwassenen
- de implicaties van eigen keuzen aanvaarden
- een eigen zaak als een volwaardige beroepskeuze zien
- verantwoordelijk omgaan met middelen en geld
- inzicht hebben in hoe organisaties functioneren binnen de maatschappij
- de basisprincipes van marketing kennen
- anderen warm maken voor een idee, product, dienst, activiteit, ...

De meest efficiënte en effectieve methode om dit te bereiken is door praktische projecten en activiteiten waarin men al doende leert en zo ervaring met ondernemen opdoet. Essentieel om dergelijke doelstellingen te bereiken is probleemgestuurd en ervaringsgericht onderwijs en "learning by doing".

Voor leerlingen die nadien in het beroepsleven stappen en die mogelijk korte tijd later starten als zelfstandig ondernemer kunnen we als doelen vooropstellen:

- in staat zijn een ondernemingsplan op te maken
- weten wat er administratief komt kijken bij het starten van een onderneming
- beginselen van boekhouding, handelsrecht en fiscaliteit begrijpen
- besef hebben van professionele ethiek en maatschappelijke verantwoordelijkheid
- inzicht hebben in marktmechanismen
- verkoopstechnieken kennen
- kunnen werken met een computer en kantoorsoftware.

In enkele Europese landen is ondernemerschap op een of andere wijze expliciet opgenomen in het leerplan voor het algemeen secundair onderwijs: Finland, Polen, Noorwegen, Ierland en Spanje. Het aantal Europese landen waar ondernemerschap expliciet is opgenomen in het leerplan voor technische en beroepsscholen is hoger (dat is nu al het geval in Oostenrijk, Bulgarije, Finland, Hongarije, Letland, Litouwen, Polen, Spanje en Turkije). In Oostenrijk werd ondernemerschap als verplicht leervak of keuzevak toegevoegd aan het leerplan van de beroepsscholen. In Spanje is een beroep als zelfstandige een expliciete doelstelling van het systeem van initiële beroepsopleidingen. Herzieningen van het leerplan m.b.t. ondernemerschap zijn aan de gang in Bulgarije, Tsjechië, Denemarken, Finland, Ierland, Litouwen, Portugal en Spanje (*bron: Europese Commissie, 2004a*).

In het Duitse beroepsopleidingssysteem (het zogenaamde "duale stelsel"), waarbij de opleiding zowel op school als in een bedrijf plaatsvindt, leren jongeren in de "meesterfase" hoe ze hun eigen bedrijf kunnen opzetten. Doel van deze opleiding is niet alleen de leerlingen de nodige managementcompetenties bij te brengen, maar ook ondernemersattitudes en -vaardigheden te stimuleren.

De "oefenfirma's" zijn een initiatief van Cofep (www.cofep.be) waarbij jongeren ondernemerscompetenties ontwikkelen door een virtuele onderneming te runnen en handel te drijven met andere oefenfirma's in binnen- en buitenland. Enkele voorbeelden:

- 'Allround Events': verhuur van huisraad, standenbouw (Neerpelt)
- 'Artistique': grafische reproductie (Zoutleeuw)
- 'Biofair': groothandel in specerijen, koffie, thee (Overpelt)
- 'Bizzotel': hotel (Mechelen)
- 'Choco-Tastic': groothandel in suiker, chocolade en suikerwerk (Diest)
- 'Cleaning and Safety S': beveiliging en opsporing (Gent)
- 'Morgan': detailhandel in parfum en cosmetica (Bree)
- 'Out of the blue': organisatie van recreatieve evenementen (Oostende)
- 'Sparta': detailhandel in sportkleding (dames en heren) (Roeselare)
- 'Womebo': computerdiensten (Hoogstraten)

In Oostenrijk zijn praktijkbedrijven opgenomen in de officiële leerplannen voor de intermediaire en hogere cyclus van het middelbaar beroepsonderwijs, als verplicht vak (handelsscholen) of als keuzevak. Over een periode van 13 jaar zijn meer dan 1200 opleidingsbedrijven in Oostenrijk geleid als onderdeel van de verschillende leerplannen en onder de bescherming van het *Oostenrijks centrum voor opleidingsbedrijven*. In deze bedrijven wordt het ondernemersdenken en -handelen op een realistische manier gesimuleerd (bron: *Europese Commissie, 2005a*).

In de Zweedse regio Västernorrland bestaat een programma om jongeren (17-19 jaar) kennis en ervaring over het voeren van een bedrijf te laten verwerven en hen op te leiden in ondernemerschap tijdens de zomervakantie. Het project begint met een introductiecursus van twee weken, met een combinatie van theorie- en praktijklessen. Tijdens deze twee weken ontvangen de deelnemers een subsidie van de gemeente (55-65 Zweedse kronen per dag). Vervolgens leiden ze zes weken lang hun eigen bedrijf. De zomerondernemers ontvangen een speciale vergunning en belastingformulier voor de periode van begin juni tot eind augustus. Eind augustus liquideren de ondernemers het bedrijf en sturen ze hun eigen belastingaangifte naar de belastingdienst. Door de deelname van adviseurs uit het bedrijfsleven, van de gemeenten of van andere organisaties vindt er interactie plaats met het bedrijfsleven en met de lokale gemeenschap (bron: *Europese Commissie, 2004a*).

2.2.4 Ondernemerschap in het hoger onderwijs

Als we uitgaan van de veronderstelling dat de hoger vermelde doelstellingen m.b.t. de algemene ondernemerscompetenties voor het secundair onderwijs zijn bereikt, dan zijn mogelijke bijkomende doelstellingen voor studenten in het hoger onderwijs de volgende (zie volgende bladzijde):

Studenten zouden op het belang van dergelijke competenties gewezen moeten worden en de kans moeten krijgen om ze te ontwikkelen, ook als ze geen eigen zaak denken te beginnen.

Doelen voor ondernemerschapsonderwijs in het hoger onderwijs

- begrijpen wat “zaken doen” inhoudt
- begrijpen hoe de creatie van ondernemingen bijdraagt tot welvaart
- weten hoe het potentieel van nieuwe ontwikkelingen in te schatten
- creativiteit kunnen gebruiken om te komen tot bruikbare resultaten
- leiding kunnen geven aan een team mensen met verschillende achtergrond
- inzicht hebben in wat techniek is en hoe deze tot stand komt
- het valorisatiepotentieel van een eindwerk kunnen inschatten
- persoonlijk contact gehad hebben met verschillende ondernemers

Voor opleidingen die specifiek gericht zijn naar de creatie van ondernemingen, KMO-management, innovatietransfer, ... is het alleszins wel relevant de vermelde doelstellingen te formaliseren. Voor dit soort opleidingen moeten ook bijkomende doelstellingen geformuleerd worden op gebied⁵ van:

- de aspecten van bedrijfsleiding kennen (HR, financieel, marketing en verkoop, productie, ICT, regelgeving, internationale context, ...)
- zelfstandig een ondernemingsplan in elkaar steken
- opereren in een onzekere omgeving en op basis van informele afspraken
- netwerken en sociale relaties vormen
- zakenkansen inschatten
- professioneel en ethisch handelen
- beginselen van boekhouding, handelsrecht en fiscaliteit kennen
- producten en diensten kunnen ontwikkelen
- eindwerken in ondernemingen en non-profitorganisaties valoriseren
- innoveren en vernieuwen
- onderzoeksresultaten omzetten in producten, diensten, methoden, ...
- mensen motiveren en enthousiasmeren.

StudEnterprise (www.studententerprise.nl) is een stichting voor Groningse studenten, die ondernemerschap onder studenten stimuleert, begeleidt, ondersteunt en faciliteert. De stichting wordt o.a. ondersteund door de gemeente en de Rijksuniversiteit Groningen. In september 2006 opende de stichting een eigen pand op een campus van de universiteit. In het pand kunnen studentondernemers kantoorruimte, vergaderruimte of een werkplek huren. Daarnaast worden er bijeenkomsten georganiseerd waar de jonge ondernemers kennis en kennissen op kunnen doen.

In Nederland werd einde 2006 beslist om 20 miljoen euro vrij te maken om ondernemerschap in het onderwijs te bevorderen. Een groot deel van deze middelen zal besteed worden aan de oprichting van leerstoelen en kenniscentra voor ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs aan universiteiten en hogescholen.

⁵ Dit kan wel sterk verschillen van opleiding tot opleiding.

Het doel van de *Science Enterprise Challenge* in de UK is om in de Britse universiteiten een netwerk van kenniscentra op te richten die zich specialiseren in het onderricht in en de praktijk van commercialisering en ondernemerschap op het gebied van wetenschap en technologie. Er zijn dertien dergelijke Science Enterprise Centres opgericht in de Britse universiteiten, met financiële steun van de overheid. De doelen zijn: commercialisering van onderzoek en nieuwe ideeën bevorderen; wetenschappelijk ondernemerschap stimuleren; ondernemerschapsonderwijs in het programma voor wetenschappen en techniek integreren; als centra van uitmuntendheid optreden voor de overdracht en exploitatie van wetenschappelijke kennis en expertise (zie o.a. *Europese Commissie 2004c*).

"Het EFACC Business Game is voor mij de meest positieve ervaring gedurende heel mijn opleiding geweest en zal ook mijn mooiste herinnering aan de KaHo blijven! Dit vakoverschrijdend project leunt heel dicht aan bij de realiteit. Elk pakket was een nieuwe uitdaging waar we als groep met veel enthousiasme zijn tegenaan gegaan om alles tot een goed einde te brengen én dit binnen de beperkte levensduur. Ik denk dat vooral de preselectie en natuurlijk de toffe groepssfeer onze extra motivatie waren. Naarmate de grote finale in Antwerpen naderde waren de groep en de docenten niet meer te stoppen!" Citaat van studente Elke Goubert van de Katholieke Hogeschool Sint-Lieven Aalst (www.kahsl.be) over de deelname aan EFACC.

"Als CFO van ConFisca NV kijk ik met een zeer tevreden gevoel terug op de hele duur van het project. Acht maanden lang mochten we ons eigen opgerichte bedrijf leiden. De theorie, die we gedurende onze opleiding gekregen hebben, werd omgezet in praktijk. Wat natuurlijk een zeer leerrijke ervaring was! Soms was het wel zwaar, daar er telkens een deadline moest gehaald worden om de opgelegde opdrachten in te leveren bij EFACC. Dit zorgde wel eens voor spanningen binnen de groep, maar we hebben nooit opgegeven en hebben steeds ons uiterste best gedaan. Naarmate het project vorderde, werd de samenwerking alsmáar beter en dit werd dan ook duidelijk in onze prestaties die we leverden." Citaat van studente Nele De Vis van dezelfde hogeschool.

2.2.5 Opleiding van leraren voor ondernemerschap

Opdat leraren bij jongeren ondernemerschap zouden kunnen bevorderen, moeten ze zelf over de ondernemersvaardigheden en –attitudes beschikken. In Europa wordt aan de ontwikkeling van dergelijke competenties echter slechts weinig aandacht besteed binnen de lerarenopleiding, met uitzondering van enkele aspecten zoals creativiteit en teamwerk. Deels wordt dit soms opgevangen via bijscholingsmogelijkheden voor leraren en docenten.

Voor leraren en docenten kunnen binnen de initiële lerarenopleiding of via bijscholing de volgende doelstellingen inzake ondernemerscompetenties vooropgezet worden, zodat ze later in staat zullen zijn om het ondernemend gedrag van jongeren te ontwikkelen (zie volgende bladzijde):

Sommige van deze doelstellingen kunnen in principe gelden voor alle leraren in opleiding, andere zijn meer specifiek gericht op bepaalde lerarengroepen. Belangrijk is dat leraren die nadien betrokken zijn bij ondernemerschapsonderwijs zelf in contact geweest zijn met ondernemers en/of praktijkervaring hebben met ondernemingen.

Mogelijke doelen voor ondernemerschap binnen de lerarenopleiding

- goed in staat zijn om te fungeren als coach en facilitator van leerlingen
 - creatief met problemen kunnen omgaan
 - inzicht hebben in de rol van ondernemers in de samenleving
 - zicht hebben op de mogelijkheden en implicaties van een beroep als zelfstandige
 - begrijpen wat “zaken doen” met zich mee brengt (verantwoordelijkheid, risico’s, ontwikkelingspotentieel, ...)
 - ondernemerschap kunnen vertalen naar een non-profit-context
 - open staan voor veranderingen en innovaties
 - inzicht hebben in de bijdrage van techniek tot de samenleving
 - kennis hebben van de principes van boekhouden, handelsrecht en fiscaliteit
 - vertrouwd zijn met projectmanagement
 - interesse hebben voor een multidisciplinaire en vakoverschrijdende aanpak
 - open staan naar stages in ondernemingen
- Leraren die vakken geven op deze gebieden moeten uiteraard meer bezitten dan alleen maar elementaire kennis.

Het project Marco Polo van de Kamer van Koophandel van Padua heeft enkele instrumenten geïntroduceerd om het onderwijs in ondernemerschap te bevorderen. 80% van de middelbare scholen in Padua is bij het initiatief betrokken, dat gericht is op studenten die op het punt staan om tot de arbeidsmarkt toe te treden. Het is gebaseerd op cursussen voor het bevorderen van een ondernemingscultuur, bedrijfsspelletjes en stages voor studenten. Meer dan 500 ondernemingen in de regio hebben actief meegewerkt aan het project, waardoor ze meer bewust werden van de voordelen die de bevordering van dit type opleiding biedt.

Het project “Marco Polo” heeft bijgedragen tot de vorming van een ondernemingscultuur onder circa 200 leraren via een specifieke opleiding, stages en seminars in succesvolle kleine en middelgrote bedrijven in de regio Veneto, waar ze in direct contact waren met de plaatselijke ondernemers. Deze opleiding omvatte het samenstellen van onderwijsmateriaal en had als einddoel leraren voor te bereiden op het geven van lessen in ondernemerschap op scholen, die in het kader van dit initiatief zijn ontwikkeld (bron o.a. *Europese Commissie, 2004c*).

Vier studenten en een docent van het departement Lerarenopleiding van de Provinciale Hogeschool Limburg (richting Handel-Burotica) namen in april 2007 deel aan de *Global Business Challenge* in New York. Deze Global Challenge werd georganiseerd door WISE (*Working in Support of Education*) in samenwerking met Virtual Entreprises US Network en Merrill Lynch. De Merrill Lynch Global Business Challenge is een kans voor studenten-werknemers uit virtuele oefenfirma’s (COFEP in ons land) om in internationale teams samen te werken: uitdagingen, risico’s en opportuniteiten die zich voordoen in een *global business case study* worden in team besproken en geanalyseerd. Oplossingen worden gepresenteerd aan een jury bestaande uit vooraanstaanden van Merrill Lynch, Deutsche Bank en AXA Financial. Twee van de vier studenten van de Vlaamse delegatie, Aurélie Paris en Sarah Mardaga, vielen in de prijzen.

Aan de universiteit van Strathclyde (Glasgow) in Schotland bestaat een lerarenopleiding m.b.t. ondernemerschap. Het opvallendste kenmerk van dit programma is dat leraren ervaring opdoen met het leiden van een onderneming door in kleine groepen te werken. Ze vervaardigen en verkopen een product, verlenen een dienst of verbeteren het milieu. De leraren/studenten krijgen weinig voorschriften. De situaties zijn echt. De studenten selecteren hun bedrijvigheid, stellen een bedrijfs- of actieplan op en nemen alle beslissingen. Het merendeel van de tijd wonen ze geen lessen bij, maar ze raadplegen hun mentor wanneer het nodig is. Na het leiden van de onderneming moeten de studenten een mondeling verslag geven en een verhandeling indienen (inclusief een balans). In de verhandeling dient te worden uiteengezet welke vaardigheden en attitudes tijdens het werken in de onderneming zijn aangeleerd en hoe deze ervaring kan worden overgebracht en in de scholen kan worden gebruikt om ondernemerschap te onderwijzen (*bron o.a. Europese Commissie 2004c*).

2.3 De impact van ondernemerschapsonderwijs

In wat volgt bespreken we de effecten van ondernemerschapsonderwijs. We overlopen eerst een aantal resultaten op pedagogisch en sociaal vlak en we kijken ook naar effecten bij leraren en docenten. Vervolgens presenteren we enkele onderzoeksresultaten over de mate waarin jongeren meer ondernemend zijn geworden dankzij ondernemerschapsonderwijs.

2.3.1 Pedagogische en sociale resultaten

De jongste jaren werden er in verschillende Europese landen onderzoeken uitgevoerd naar de effecten van ondernemerschapsonderwijs. Algemeen gesproken tonen deze onderzoeken ondubbelzinnig aan dat ondernemerschapsonderwijs, en in het bijzonder de intensieve trajecten, bijzonder waardevolle resultaten kan opleveren op pedagogisch en sociaal gebied.

“De ervaringen met de algemene aanpak, het werkelijk ontdekken en aanspreken van de talenten van onze jongeren waren zeer positief. Zij groeiden in zelfvertrouwen en hadden het gevoel echt au sérieux te worden genomen. Het werken naar een eindresultaat, gekoppeld aan het naar buiten komen met dit resultaat was zeker ook een pluspunt. Het in ontvangst nemen van een certificaat was een moment van fierheid voor de jongere én voor de ouders, een gevoel dat bij onze jongeren en hun ouders weinig voorkomt.” Citaat van Carine Desimpele, trajectbegeleider KTA DBSO Oostakker over de effecten van het NFTE-programma.

Ondernemerschapsonderwijs slaagt vaak niet enkel in zijn basisdoelstelling om ondernemerscompetenties te ontwikkelen, maar zorgt vaak ook voor een toename van de leerbereidheid en een afname van schoolmoeheid bij jongeren. Een rode draad doorheen verschillende onderzoeksresultaten is verder een sterk toegenomen zelfvertrouwen en zelfrespect bij jongeren, in het bijzonder uit sociaal zwakkere milieus.

Enkele voorbeelden uit het buitenland:

- Uitgebreide onderzoeken in Noorwegen (*zie o.a. Tømmerbakke, 2006 en Luktvaslimo, 2003*) geven aan dat een meerderheid van leerlingen die hadden deelgenomen aan miniondernemingen vonden dat hun participatie hun zelfvertrouwen en pro-

bleemoplossende vaardigheden had versterkt. Drie leerlingen op vier vonden dat het onderwijs daardoor ook interessanter was geworden. Twee derde vond ook dat het gemeenschapsgevoel tussen leraren en leerlingen daardoor positief beïnvloed was, en zelfs 70% dat de vriendschap onder de leerlingen was toegenomen.

Ook de Noorse leraren spraken zich zeer positief uit over de vorderingen van de leerlingen, zoals probleemoplossende vaardigheden (89%) en meer samenwerking (91%). 87% van de leraren was overtuigd dat dankzij het programma het onderwijs interessanter en stimulerender geworden was voor de leerlingen.

- Onderzoek bij de Europese deelnemers aan JA-YE-programma's (koepel van ondernemersprogramma's zoals miniondernemingen waartoe ook Vlajo behoort) gaf aan dat tussen de 62% en 83% van hen vond dat hun deelname hun vaardigheden op gebied van probleemoplossen en teamwerk had versterkt en dat hun deelname hun inzicht in ondernemerschap had verhoogd (*JA-YE, 2006*).

Een zeer recent internationaal vergelijkend onderzoek (*Johansen, 2007*) gaf aan dat meer dan 80% van de deelnemers de miniondernemingen een goede onderwijsmethode vond (36% zelfs een heel goede). Voor verschillende vaardigheden geloofde telkens ongeveer 2/3 van de deelnemers dat ze sterk waren toegenomen: samenwerken in team (77%), probleemoplossen (66%), beslissingen nemen (59%) en economisch inzicht (69%).

- Duitse leerlingen die deelnamen aan *business@school* (*Claes, 2006*) stelden dat diverse vaardigheden zoals presentatievaardigheden (87%), kunnen werken in team (79%) en Excel/Powerpoint-vaardigheden (70%) waren toegenomen. 54% stelde dat het programma hun toeliet hun eigen sterkten te gebruiken, 65% zei dat ze meer vertrouwd waren geworden met businessplannen en 70% dat ze beter begrepen hoe het zakenleven in elkaar zat.
- Uit een onderzoek van JADE (*Weissmann, 2006*) bij studenten die deelnemen aan Junior Enterprises in het hoger onderwijs (een formule waarbij groepjes studenten een reëel bedrijf runnen) bleek dat 80% van de deelnemers in zichzelf geloofde; 98% vond dat ze zich goed konden aanpassen aan veranderingen en 79% meende dat ze creativiteit aan de dag wisten te leggen.
- 87% van de leerlingen die participeerden aan Young Enterprise Zweden (*CMA, 2002*) vonden dat de deelname aan het programma hun kennis over het leiden van een bedrijf en hun vermogen om problemen op te lossen, had vergroot. Daarnaast zeiden ze dat ze dankzij het programma meer zelfvertrouwen hadden en beter met anderen konden samenwerken.
- In een evaluatie van het *Schools Enterprise Programme* in Schotland (*Muijs, 2004*) stelde 80% van de leerlingen dat ze meer zelfvertrouwen hadden gekregen. 90% wou graag opnieuw deelnemen aan een minionderneming. Ook gaf 80% van de leraren aan dat de leerlingen hun communicatieve en organisatorische vaardigheden hadden verbeterd. 90% van de leerkrachten stelde dat leerlingen beter konden samenwerken en bijna 1 op 2 dat leerlingen zich dankzij de minionderneming beter waren gaan gedragen op school. Een zeer recente evaluatie van het nieuwe *Determi-*

ned to Succeed programma (York Consulting, 2007) geeft nog meer gedetailleerde resultaten. Leerlingen zelf noemen probleemoplossen, zelfvertrouwen en "de wereld buiten de school" als de gebieden waarop ze het meest vooruitgang geboekt hebben.

- In Engeland zijn zowat 100 *Enterprise advisers* actief in ongeveer 1000 scholen, vooral in *disadvantaged areas*. Ze promoten er met succes ondernemerschapsonderwijs. Er is kwalitatief bewijs dat dit voor de betrokken jongeren, vaak uit kansengroepen, een enorme stimulans betekent. Ze winnen aan zelfrespect, krijgen meer vertrouwen in zichzelf en tonen opnieuw meer interesse voor hun onderwijsloopbaan (Shipp, 2006).

Zowat alle deelnemers aan de discussieavonden die de Koning Boudewijnstichting organiseerde en die betrokken waren bij initiatieven voor ondernemerschapsonderwijs bevestigden vanuit hun ervaring dat deze projecten niet enkel de ondernemerscompetenties ontwikkelen maar ook leerlingen en studenten doen winnen aan zelfrespect. Schoolmoeheid neemt af en leermotivatie neemt toe. De confrontatie met reële ondernemers maken indruk bij jongeren en doen hen nadenken over hun toekomst.

Ook in Vlaanderen hebben enkele onderzoeken over de effecten van ondernemerschapsonderwijs waardevolle pedagogische en sociale gevolgen aangetoond (meer over de vermelde initiatieven is te vinden in Bijlage 5.1):

- Uit onderzoek door de Vlerick school bij de deelnemers aan het NFTE-programma (dat zich hoofdzakelijk richt op kansarme jongeren) is een aanzienlijk verbetering van vaardigheden en attitudes gebleken: zelfvertrouwen (+55,6%), teamwerk (+52,5%), planmatig kunnen werken (+27%), respect (+51,2%), stiptheid (+50,3%) en motivatie (+51,4%) (bron: NFTE).
- Een recente enquête van de Vlerick school over de resultaten van de Vlaamse miniondernemingen (Vlajo) liet positieve resultaten zien op pedagogisch vlak (bron: Vlajo). Zowel leerlingen, leraren als peters uit bedrijven gaven aan dat het doorlopen van het traject een positieve invloed had op persoonlijkheidsvorming en op de ontwikkeling van ondernemings- en persoonlijke vaardigheden. Leerlingen bleken ook sterker geworden te zijn op gebied van zelfkennis, zelfsturing, zelfvertrouwen, creativiteit en sociale vaardigheden.

2.3.2 Enthousiasme bij leerkrachten en docenten

Leerkrachten en docenten zijn vaak aangenaam verrast door de positieve pedagogische en sociale effecten van ondernemerschapsonderwijs. Dit zorgt er ook voor dat leerkrachten en docenten hiervoor sterk gemotiveerd blijven.

Enkele voorbeelden:

- In Noorwegen blijkt uit de reeds vermelde onderzoeken dat meer dan 80% van de betrokken leraren het werken met miniondernemingen als zeer positief ervaart. Hetzelfde hoge aantal gaf aan dat het werken met miniondernemingen ook een ontwikkeling voor zichzelf als leraar met zich meebracht. Drie op vier de leraren gaf aan dat die activiteiten zowel professioneel als pedagogisch hoge eisen stelden.
- Uit een enquête bij de leraren die betrokken waren bij *business@school* (Claes, 2006) bleek dat volgens hen de leerlingen zeer sterke vooruitgang hadden geboekt op gebied van presentatievaardigheden, teamwerk en Excel-Powerpoint. De leraren wa-

ren nog positiever dan de leerlingen zelf. De meerderheid van de leraren vond ook dat de leerlingen veel beter voorbereid waren op het hoger onderwijs en/of het beroepsleven dankzij het programma.

- Uit de reeds vermelde evaluatie van het *School Enterprise Programme* in Schotland (Muijs, 2004) bleek dat 90% van de leraren vond dat het zelfrespect van de leerlingen was toegenomen; twee derde vond dat de attitudes van de leerlingen dankzij de *enterprise education* waren verbeterd. Een recente evaluatie (York Consulting, 2007) gaf aan dat 88% van de schooldirecties *Determined to Succeed* een excellent initiatief vond en 78% dat het een goede focus gaf aan de school. 86% van de leerkrachten vonden dat dit initiatief een positieve impact gehad had op de leerlingen.

Ook onderzoeksresultaten uit eigen land gaan in dezelfde richting:

- Uit de hoger vermelde Vlerick-evaluatie over de werking van Vlajo blijkt ook dat de samenwerking van leraren met Vlajo volgens hen een meerwaarde betekent voor hun opleiding. De leraren pleiten zelfs voor een uitbreiding van de werking.
- Uit een evaluatie van de resultaten van de DREAM-Day in 2007 bleek dat 85% van de leerkrachten vond dat hun leerlingen enthousiast waren over de DREAM-ontmoeting. Slechts 3% van de leerkrachten wil het volgend jaar niet opnieuw inschrijven. Overigens vond ook 87% van de getuigen de ontmoeting zelf ook verrijkend.

Hoewel er niet over alle programma's dergelijke evaluaties zijn gebeurd, zijn deze bevindingen ook terug te vinden bij de meeste andere vormen van ondernemerschapsonderwijs. Verschillende experts wijzen erop dat leerkrachten en docenten die initieel weigerachtig stonden tegenover ondernemerschapsonderwijs – omwille van de bijkomende werklast, het zich moeten begeven op onbekend terrein, mogelijk verlies van controle, ... – zodanig gegrepen worden door de inzet en het enthousiasme van de leerlingen/studenten en de sociale meerwaarde ervan dat ze op korte tijd zelf enthousiaste ambassadeurs werden van ondernemerschapsonderwijs.

Over *Wombat Solutions*, een Vlajo Small Business Project aan de Xios-Hogeschool zegt een docent: *"In zo'n vakoverschrijdend projecten komen alle vaardigheden aan bod die ze later nodig hebben. Niet alleen het technische telt, maar ook de manier waarop ze ondernemingszin tonen, creatief zijn, samenwerken, vergaderen, hun producten verkopen, noem maar op. Doordat de studenten begeleid worden door een team van verschillende docenten, bereik je ook veel meer op korte tijd."*

Ondernemerschapsonderwijs blijkt ook een goede manier te zijn om leerkrachten over de streep te trekken om groepswork en ICT te leren gebruiken en zo op een nieuwe manier voor de klas te leren staan. Het geeft hen ook meer kansen om in te spelen op de interesse van jongeren, bijv. voor nieuwe media.

2.3.3 Meer ondernemende jongeren

Een cruciale vraag is of ondernemerschapsonderwijs niet alleen leidt tot meer ondernemende jongeren maar ook effectief bijdraagt tot meer zakelijk, sociaal of persoonlijk ondernemerschap van individuen in hun later (beroeps)leven.

Deze vraag is moeilijk te beantwoorden omdat de effecten van ondernemerschapsonderwijs zich vaak pas na vijf tot tien jaar laten voelen, en ook omdat het starten van een eigen

zaak meestal niet onmiddellijk na het afstuderen gebeurt. Het causaal verband is dus niet zo gemakkelijk te leggen. En waar de effecten nog enigszins meetbaar zijn voor zakelijk ondernemerschap (zie verder), zijn er nauwelijks kwantitatieve gegevens beschikbaar die de link leggen tussen het genoten onderwijs en sociaal en persoonlijk ondernemerschap.

Toch tonen een aantal onderzoeken onmiskenbaar aan dat intensieve trajecten van ondernemerschapsonderwijs wel degelijk positieve resultaten opleveren voor wat betreft zakelijk ondernemerschap. Enkele onderzoeksresultaten op Europese schaal zijn:

- *JA-YE* hield in 2005 een Europees onderzoek bij 10.434 leerlingen in het secundair onderwijs in 25 Europese landen (*JA-YE, 2006*). Daarbij werd gepeild naar hun houding ten aanzien van ondernemerschap. Uit de resultaten bleek dat 77% van de leerlingen die aan de programma's hadden deelgenomen, het oprichten van een eigen bedrijf als een mogelijke optie voor de toekomst zag, en dat jongeren die geen ondernemerschapsonderwijs hadden genoten veel aarzelender stonden tegenover het oprichten van een eigen bedrijf dan deelnemers aan *JA-YE*-programma's. Drie op vier deelnemers vonden ondernemerschap "cool", ook al gaf meer dan twee derden aan dat het niet gemakkelijk was om een bedrijf op te zetten.
- Een zeer recent vergelijkend onderzoek in verschillende Europese landen op vraag van *JA-YE* (*Johansen, 2007*) naar de effecten van participatie in *company programmes* (miniondernemingen) gaf aan dat 57% geloofde dat ze dankzij hun participatie beter voorbereid waren om een zaak te runnen. 45% stelde dat hun participatie hen deed verlangen om een zaak te starten. 14% was, enkele jaren later, reeds betrokken bij opstarten van een onderneming en nog eens 36% was dat van plan binnen de drie jaar. Hoewel de cijfers wat lager voor dezen die "verplicht" hadden moeten deelnemen aan de miniondernemingen, waren ze nog steeds hoger dan voor leeftijdsgenoten die niet hadden geparticipeerd.
- Uit een onderzoek van *Europen-Pen International*, een internationale organisatie die meer dan 5300 leerbedrijven omvat (waaronder deze van *COFEP* in Vlaanderen), blijkt dat één op vijf studenten later een bedrijf opstart. Dat cijfer ligt hoger dan dat van hun leeftijdsgenoten in de betrokken landen.
- Een onderzoek van *JADE* over oud-studenten die als student deelgenomen hadden aan het *Junior Enterprise* programma (*Weissmann, 2006*), bleek dat het percentage van deze oud-studenten dat een bedrijf oprichtte (21%) niet alleen hoger was dan het Europese gemiddelde (7%), maar ook dat ze daarmee gemiddeld vroeger begonnen dan andere starters (28 jaar t.o.v. gemiddeld 35 jaar). Bovendien was de overlevingskans van de ondernemingen ook langer.

Enkele interessante resultaten van onderzoeken binnen één enkel Europees land zijn:

- In Noorwegen werden reeds verschillende beoordelingen uitgevoerd van het programma van miniondernemingen in het hoger secundair onderwijs Noorwegen (zie o.a. *Tømmerbakke, 2006* en *Luktvaslimo 2003*). In het meest recente onderzoek bleek 16,6% van de leerlingen achteraf één of meer bedrijven te hebben opgericht; voor de oud-leerlingen van 29 jaar en ouder was het zelfs 26,6%. Ter vergelijking:

voor de leeftijdsgroep van 25 tot 34 jaar is het nationaal gemiddelde in Noorwegen 7%. Uit het onderzoek bleek ook een hogere participatie van vrouwen (30%) dan bij het nationaal gemiddelde van startende ondernemers. Recent onderzoek toonde ook aan dat leerlingen die "verplicht" geweest zijn om zo'n programma te volgen, nadien bijna even hoog scoorden bij de creatie van nieuwe bedrijven als zij die er bewust voor gekozen hadden op school.

- De evaluatie van het *Entrepreneurship Education* programma in zes Schotse universiteiten (*Hayward, 2006*) gaf aan 68% van de studenten die dit programma gevolgd hadden de intentie hadden om hun eigen zaak te starten na enige jaren als werknemer gewerkt te hebben; slechts 14% stelde dat ze daar geen interesse voor hadden. 30% van de studenten die een keuzevak m.b.t. ondernemerschap hadden gevolgd stelden dat ze daardoor positiever stonden tegenover een loopbaan als zelfstandige (8% was minder positief geworden). Uit een recente bevraging van 3500 leerlingen over de activiteiten in het kader van *Determined to Succeed* (*York Consulting, 2007*) bleek dat 53% graag later een eigen zaak zou beginnen, al geloofde slechts 15% dat ze dat ook werkelijk zouden kunnen realiseren.
- Analyses in het Verenigd Koninkrijk (*Levie 2006*) gaven duidelijk aan dat wie als jongere ondernemerschapsonderwijs had genoten een veel grotere kans had om later een bedrijf op te starten. Het effect van ondernemerschapsonderwijs in het secundair onderwijs bleek wel lager te zijn dan in het hoger onderwijs.
- In Duitsland blijkt uit een evaluatie van het *Junior*-programma dat bij meer dan 80% van de deelnemers de kennis over economische kwesties en ondernemerschap was vergroot, en dat 1 op 3 deelnemers zichzelf ooit een eigen bedrijf zag oprichten (zie www.juniorprojekt.de). Van de oud-studenten die de laatste 10 jaar participeerden aan *Business@school* had 4,7% reeds een bedrijf opgericht, 5,8% was bezig met de voorbereiding, en 68,3% overwoog het voor de toekomst (*Claes, 2006*).
- In 2002 hield *Young Enterprise Zweden* een onderzoek onder leerlingen die sinds 1980 hadden deelgenomen aan miniondernemingen (*CMA, 2002*). De conclusie was dat 7% van de respondenten nog steeds een bedrijf had, terwijl 13% van hen ooit een eigen bedrijf had opgericht. Dit percentage neigde te stijgen naarmate de leeftijd hoger lag. In de leeftijdsgroep van 29 jaar en ouder steeg het tot 19%.

Ook wat Vlaanderen betreft zijn er enkele kwantitatieve effecten bekend:

- In onderzoek van Vlajo in 2001 onder Vlaamse leerlingen die hadden deelgenomen aan een minionderneming bleek dat 9 op 10 jongeren een zeer positieve houding ten opzichte van het bedrijfsleven had, en 1 op 5 jongeren dacht in de komende vijf jaar een eigen bedrijf te zullen beginnen. Een andere bevraging bij alumni van SBP-projecten in het hoger onderwijs gaf aan dat 10% van de alumni binnen de 10 jaar een onderneming startte. (bron: Vlajo)
- Een onderzoek van NFTE gaf aan dat 77% van de deelnemers aan het programma zich na afloop klaar voelde om te werken of een eigen zaak te starten. De bedrijfskennis was gestegen van 20% naar 80%, en de wil om een eigen zaak te starten van 25% tot 50% na afloop van de cursus. Hoewel het programma slechts 8 jaar bestaat, hebben reeds 7% van NFTE-cursisten een onderneming opgestart, wat ver boven het Vlaams gemiddelde ligt. (bron: NFTE)

Het groot aantal zeer gelijklopende resultaten onderbouwen alvast de stelling dat “intensieve” en actiegerichte programma’s zoals miniondernemingen wel degelijk leiden tot meer ondernemerschap. En hoewel deze resultaten zich hoofdzakelijk beperken tot zakelijk ondernemerschap, mag aangenomen worden dat dezelfde conclusie geldt voor sociaal en persoonlijk ondernemerschap, alleszins voor wat betreft de intensieve trajecten. De reden is dat deze vormen van ondernemerschapsonderwijs ook veel competenties ontwikkelen die nuttig en nodig zijn voor persoonlijk en sociaal ondernemerschap.

Het is wel minder duidelijk wat de effecten zijn van meer kortstondige activiteiten, zoals contacten met ondernemers en korte simulatiespellen, of meer klassieke onderwijsprogramma’s rond ondernemerschap.

Tijdens de discussieavonden van de Koning Boudewijnstichting merkten verschillende deelnemers ook nog een ander relevant effect op. Dankzij hun participatie aan ondernemerschapsonderwijs beseffen sommige jongeren ook dat zij niet geschikt zijn om een zaak te starten of dat ze niet goed kunnen omgaan met de risico’s en verantwoordelijkheden die daaraan inherent verbonden zijn. Ook dat is te beschouwen als een belangrijk effect, omdat het helpt vermijden dat mensen later een zaak opstarten en pas nadien tot het besef komen dat dit geen goede beslissing was.

2.4 Implementatie van ondernemerschapsonderwijs

2.4.1 Het spanningsveld tussen onderwijscultuur en ondernemerschap

Ondanks de vele positieve effecten van ondernemerschapsonderwijs op pedagogisch, sociaal en economisch vlak, komt dit in de meeste Europese landen al bij al weinig aan bod in het reguliere onderwijssysteem.

Deels kunnen we dit verklaren door het feit dat de dominante cultuur en het waardenpatroon in onderwijsinstellingen vaak sterk afwijkt van een ondernemerscultuur, en in het bijzonder van bepaalde kenmerken daarvan, zoals risico’s nemen, op een informele manier afspraken maken, snel beslissingen nemen, redeneren in termen van rendement, nieuwe methoden uitproberen, afwijken van platgetreden paden, enz.

We durven, enigszins karikaturaal weliswaar, stellen dat leraren en docenten die in een dergelijke “ondernemingsschuwe” omgeving opereren zich haast onnatuurlijk moeten gedragen als ze jongeren meer ondernemend willen maken. De attitudes die ze de jongeren zouden moeten bijbrengen verschillen op sommige punten immers sterk van de principes die ze soms noodgedwongen zelf in hun beroepspraktijk moeten hanteren.

De volgende tabel, deels gebaseerd op publicaties van Allan Gibb, illustreert enkele typische verschillen in waardepatronen tussen onderwijsinstellingen en ondernemers:

Onderwijsinstellingen zoeken naar

- Beheersing van de situatie
- Duidelijke scheidingslijnen
- Neergeschreven afspraken
- Formele kwaliteitscriteria
- Beleid op basis van waarden
- Informatie en papier
- Orde en netheid
- Planmatigheid
- Denken in systemen
- Nood aan transparantie
- Verantwoording

Bij ondernemers zien we meer

- 'I do it my way'
- Overlapping en flexibiliteit
- Informele afspraken
- Persoonlijke inschatting van kwaliteit
- Tactische en pragmatische opstelling
- Observatie (zien is geloven)
- Ongeordend
- Voortgaan op intuïtie
- Aanvoelen en beoordelen
- Omgaan met onduidelijkheid
- Werken in vertrouwen

Deze onderwijscultuur wordt vaak in de hand gewerkt door de wijze waarop overheidsdiensten onderwijsinstellingen subsidiëren en controleren.

2.4.2 Voorwaarden voor succesvolle implementatie

Niet elke vorm van ondernemerschapsonderwijs leidt automatisch tot succesvolle effecten. Op basis van ervaringen in binnen- en buitenland kunnen we alvast de volgende factoren afleiden die kunnen bijdragen tot goede resultaten in het leerplichtonderwijs:

- Factoren die grotendeels in de handen liggen van de school:
 - erkenning van het belang van ondernemerschap door het schoolbestuur
 - continuïteit van de initiatieven over verschillende schooljaren
 - volharding bij de implementatie
 - voldoende intensiteit en duur van de initiatieven
 - evaluatie van de resultaten van de ondernomen activiteiten
 - een schoolcultuur die positief staat tegenover ondernemerschap
 - een geschikte wijze van evalueren van de ondernemerscompetenties
 - een positieve houding tegenover ondernemerschap bij het lerarenkorps
 - creatie van netwerken met andere scholen en organisaties.
- Factoren die te maken hebben met de aanpak van de initiatieven en activiteiten:
 - eenvoud en transparantie van de aanpak
 - gebruik van verschillende werkvormen
 - nadruk op algemene ondernemerscompetenties, nuttig voor zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap
 - voldoende vrijheid voor leerlingen
 - leerlingen stimuleren tot nemen van risico's en engagement
 - een multidisciplinaire aanpak
 - samenwerking met organisaties binnen de lokale gemeenschap
 - benadrukken van teamwerk
 - flexibele omgang met de aangeboden programma's
 - gebruik van goedkoop materiaal

- inbouwen van competitie en/of marktfactoren
- naar buiten trekken met de projecten (lokale gemeenschap, evenementen, op beurzen, markten, ...).
- Factoren met betrekking tot de leraren:
 - deskundigheid van de betrokken leraren
 - enthousiasme en engagement van de leraren
 - erkenning van de inspanningen van de leraren
 - specifieke bijscholingsmogelijkheden
 - beschikbaarheid van extern advies en ondersteuning
 - bereidheid tot samenwerking met bedrijven en ondernemende organisaties.
- Factoren die de overheid kan beïnvloeden:
 - een beleidskader met duidelijke doelstellingen en prioriteiten
 - een geïntegreerde benadering door verschillende ministers
 - continuïteit in het beleid over de jaren heen
 - een logische opbouw en consistentie over de onderwijsniveaus
 - voldoende middelen, o.m. voor
 - ontwikkeling van een breed gamma aan hulpmiddelen
 - advies en begeleiding van onderwijsinstellingen
 - bijscholing van leraren
 - empirisch wetenschappelijk onderzoek over de effecten
 - integratie binnen de curricula (eindtermen/leerplannen)
 - verspreiding van de resultaten en goede praktijken
 - een aangepast juridisch en fiscaal kader voor studentenbedrijven.
- Factoren die werkgevers onder controle hebben:
 - engagement van de economische sectoren (bedrijfsfederaties, overheid, non-profitsectoren, ...) voor ondernemerschapsonderwijs
 - beschikbaarheid van werknemers van bedrijven en andere werkgevers om scholen te helpen
 - bereidheid van zakelijke en non-profitondernemers om hun ervaringen te delen met leerlingen en leraren
 - stimuli voor oud-leerlingen om contact te houden met hun school.

Hoe meer dergelijke factoren aanwezig zijn, hoe groter de kans dat ondernemerschap effectief zal toenemen als gevolg van de genomen initiatieven.

De factoren die werden opgesomd hebben betrekking op initiatieven binnen scholen, in het bijzonder secundaire scholen. De meeste van deze factoren gelden, *mutatis mutandis*, ook voor het hoger onderwijs. Voor dit onderwijsniveau gelden er nog enkel andere succesfactoren zoals:

- de betrokkenheid van alumni bij ondernemerschapsonderwijs
- de structurele inbedding van keuzevakken ondernemerschap in alle opleidingen
- de internationale dimensie bij ondernemerschapsonderwijs
- een beleid inzake intellectuele eigendomsrechten dat ondernemerschap bevordert
- het bestaan van geloofwaardige rolmodellen vanuit de eigen instelling

- een multidisciplinaire aanpak van ondernemerschap en samenbrengen van studenten uit verschillende studiegebieden
- het systematisch inschakelen van “ondernemende externen”
- uitvoering van projecten onder reële marktcondities
- samenwerking en netwerkvorming over instellingen heen
- ondernemerschap beschouwen als een deel van de missie van de instelling
- ondersteuning bij de oprichting van spin-offs.

Onderliggende voorwaarde bij deze factoren is dat studenten reeds in zekere mate vertrouwd gemaakt zijn met ondernemerschap in het basis- en secundair onderwijs.

2.4.3 Mogelijke hinderpalen

Ondernemerschapsonderwijs is niet altijd evident. Als de schoolcultuur sterk afwijkt van een ondernemerscultuur en/of als weinig van de voorwaardenscheppende factoren aanwezig zijn dan is het bijzonder moeilijk om ondernemerschapsonderwijs van de grond te krijgen.

In de praktijk blijken de meest voorkomende obstakels die de invoering of veralgemening van ondernemerschapsonderwijs in de weg kunnen staan te zijn:

- Externe belemmerende factoren zoals:
 - regelgeving en administratieve obstakels (leerplannen, opdrachtomschrijving personeel, fiscale en handelswetgeving, ...)
 - onvoldoende financiële steun vanuit de overheid (werkingsmiddelen, lerarenuren, ...)
 - onvoldoende deskundige externe adviseurs
 - te weinig beschikbare vrijwilligers uit het werkveld
 - fragiliteit en gebrek aan continuïteit van externe initiatieven en programma's
 - weinig begrip of ondersteuning bij ouders.
- Drempels binnen de onderwijsinstelling zelf, zoals:
 - de extra werklast voor leerlingen/studenten en leraren/docenten
 - onvoldoende waardering voor ondernemend gedrag van leraren/docenten
 - onvoldoende vertrouwdheid met de noodzakelijke didactiek bij leraren/docenten
 - weinig bereidheid om te evolueren naar actieve didactische werkvormen
 - te weinig vertrouwdheid met het functioneren van organisaties buiten het onderwijs (o.m. omwille van het ontbreken van een stagepraktijk)
 - het niet kunnen of willen aantrekken van lesgevers met uitgebreide praktijkervaring
 - een verenging van ondernemerschap tot economische kennis
 - een bureaucratische cultuur en een hoog niveau van inertie
 - geen durf om de vrijheidsgraden binnen de regelgeving volop te benutten
 - interesse voor ondernemerschapsonderwijs die vooral gedreven is door de wens zich te onderscheiden van andere scholen

- weerstand bij leraren/docenten tegen de opname van ondernemerschap in het curriculum (perceptie dat dit een invasie zou zijn van het bedrijfsleven in het onderwijs of principiële houding dat dit geen taak is van het onderwijs)
- verbod of penalisaties van combinaties van onderwijsopdrachten en zelfstandig ondernemerschap.
- Een niet zo positief imago van ondernemerschap bij ouders, leerlingen /studenten en leerkrachten/docenten, o.m. omwille van:
 - de beperkte sociale zekerheidsbescherming van zelfstandigen
 - een negatieve beeldvorming over het bedrijfsleven
 - de risicovermijdende cultuur bij de bevolking
 - te weinig herkenbare rolmodellen en voorbeeldfuncties
 - een reductie van het ondernemerschap tot het opstarten van een zaak.

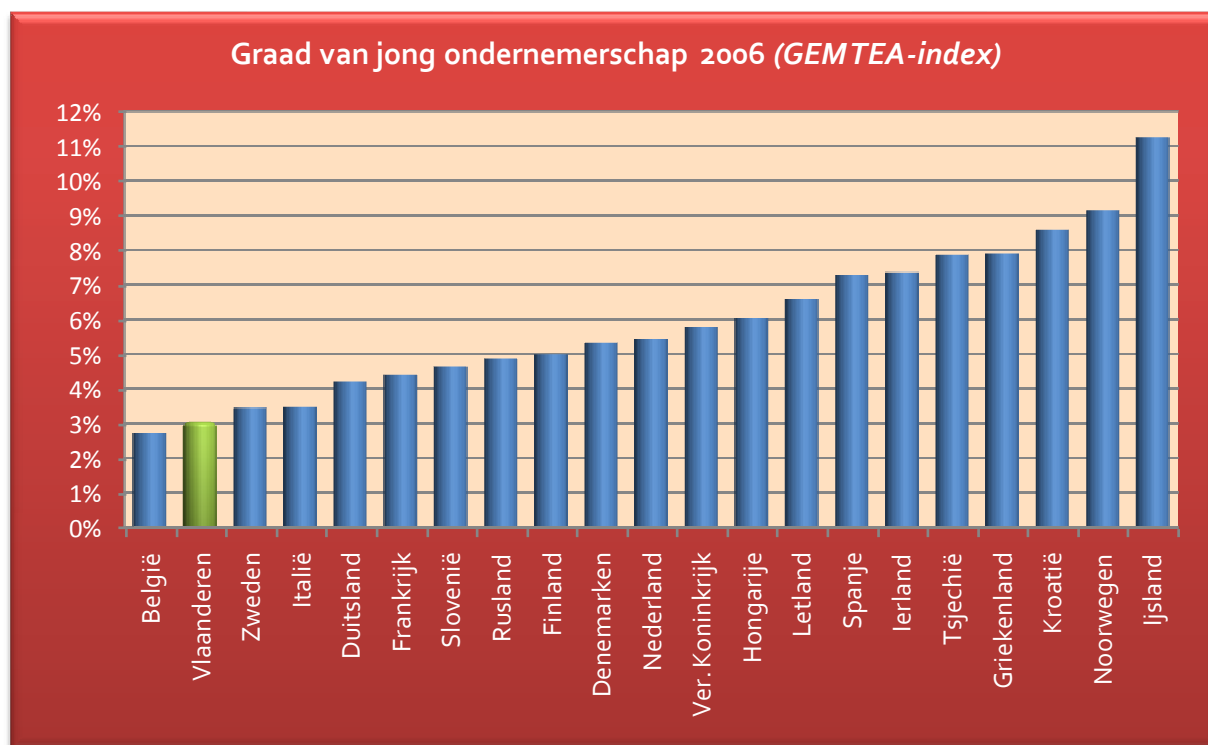
3. Ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs in Vlaanderen

3.1 Ondernemerschap scoort slecht

3.1.1 Ons land bengelt aan de staart

In Vlaanderen denken velen dat ons hoog welvaartsniveau nog steeds gepaard gaat met een hoge graad van zakelijk ondernemerschap. Dat is evenwel een grote misvatting. De Vlamingen scoren momenteel slecht inzake de creatie van nieuwe ondernemingen. We situeren ons nog op het Europese gemiddelde voor wat betreft het aandeel van de bestaande ondernemers binnen de beroepsbevolking (zie o.a. *De Jong, 2007 en CBS, 2007*). Maar internationale studies geven keer op keer aan dat het aantal Vlamingen⁶ dat een onderneming opricht of daartoe geneigd is ver beneden het Europese gemiddelde ligt. In de internationale GEM-studies bengelt Vlaanderen al jaren aan de staart. In 2006 behaalden we met 3% zelfs de op een na laagste score in Europa (*Crijns, 2007*); enkel Wallonië deed het nog iets slechter.

Op basis van de GEM-resultaten voor 2006 kunnen de verschillen in de graad van zakelijk ondernemerschap tussen een aantal Europese landen als volgt voorstellen:

⁶ De meeste internationale studies nemen België als uitgangspunt en niet Vlaanderen. Waar gegevens over Vlaanderen en Wallonië/Brussel beschikbaar zijn, blijkt dat Vlamingen inzake graad van zakelijk ondernemerschap niet erg verschillen van Franstaligen.

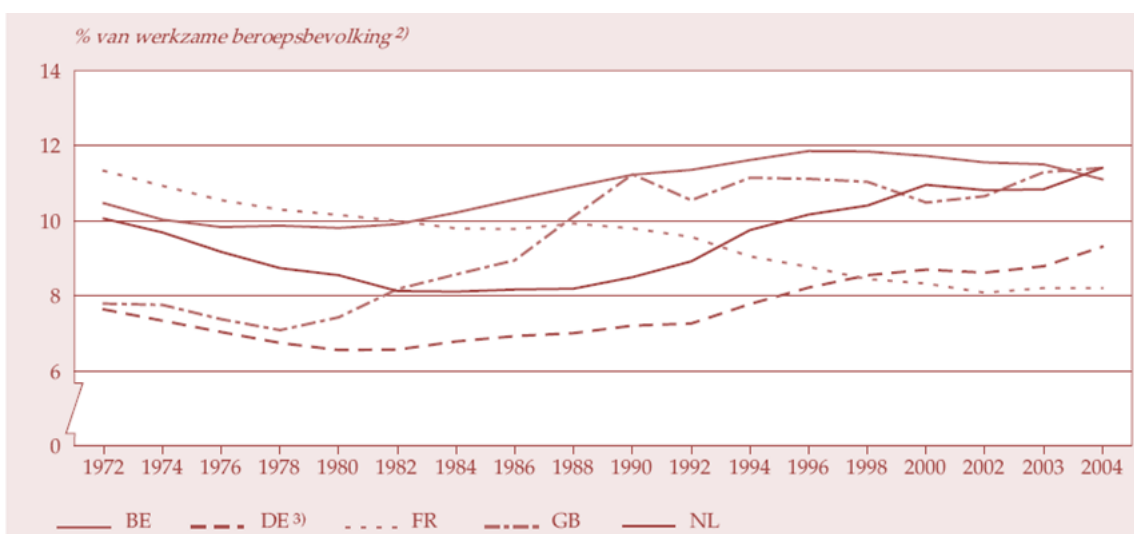
Concreet betekent het cijfer in deze grafiek dat in 2006 op 100 Vlamingen, 3 mensen net een onderneming hadden opgericht of er één aan het oprichten waren. Ten opzichte van het begin van deze eeuw is dit percentage nog gedaald.

Terecht stellen economen dat niet zozeer het aantal nieuwe ondernemingen van belang is voor de welvaart, maar wel het aantal nieuwe ondernemingen dat nadien ook doorgroeit. Reeds in 2002 (*De Clercq, 2003*) bleek evenwel dat ook inzake het aantal "high-potential entrepreneurs" ons land aan de staart bengelde. Op basis van het onderwijsniveau van de bevolking zouden we, in vergelijking met andere landen, een veel hoger aantal high-potential entrepreneurs mogen verwachten.

Enige voorzichtigheid is misschien wel gewenst is bij het interpreteren van de cijfers, o.m. omwille van de beperkte steekproefgrootte. Maar de lage scores voor Vlaanderen (en België) komen jaar na jaar terug, en worden ook bevestigd via andere onderzoeken die internationale vergelijkingen toelaten, zoals een Eurobarometer-survey van Eurostat uit 2004 (*Europese Commissie, 2004b*). Ons land bengelt ook aan de staart voor wat betreft het aantal "informal investors", d.w.z. mensen die kapitaal ter beschikking stellen voor een start-up van iemand anders.

Internationale studies tonen verder aan (*De Jong, 2007*) dat het "netto saldo" (opstart minus stopzetting) van Belgische ondernemingen bij het laagste in Europa behoort: 1,0% van de bedrijven (2004). Ter vergelijking: het cijfer is 2,3% voor Nederland, 3,5% voor Duitsland, 4% voor Oostenrijk en 5,7% voor Ierland. Voor Frankrijk (1,1%) en het Verenigd Koninkrijk (1,1%) is het saldo vergelijkbaar met ons land.

Dit resultaat impliceert ook dat we op termijn zullen wegzakken van een "gemiddelde" positie wat betreft het aantal ondernemers naar een staartpositie. Waar tussen 1996 en 2004 het percentage ondernemers in de Europese Unie is gestegen, is België een van de weinige landen waar het is gedaald. De volgende grafiek geeft de evolutie van het percentage ondernemers in ons land (t.o.v. de beroepsbevolking) en de buurlanden, de zogenaamde *ondernemersquote* (overgenomen uit CBS 2007):

Dit somber beeld wordt nog versterkt door de vaststelling dat het aantal hooggeschoolden dat een onderneming begint in Vlaanderen in verhouding lager ligt dan in het buitenland.

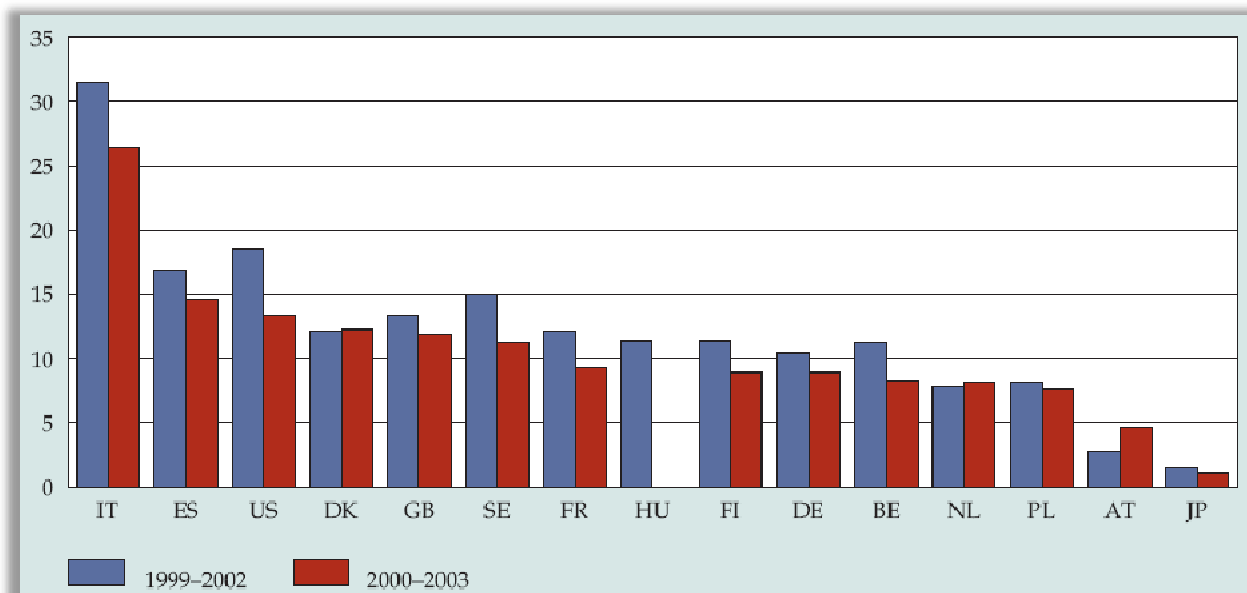
Uit de GEM-resultaten voor België en Vlaanderen (*De Clercq, 2003; De Clercq, 2004, Crijns, 2007*) blijkt dat in verhouding tot andere landen, mensen met een hoger diploma minder ondernemingen oprichten; binnen deze groep scoren de universitair gediplomeerden minder goed dan deze afkomstig uit hogescholen. De meerderheid van de nieuwe ondernemers in ons land heeft slechts een diploma van secundair onderwijs.

Ook het vergelijkend YA-YE onderzoek uit 2007 (*Johansen, 2007*) gaf aan dat universitair afgestudeerden die ooit geparticipeerd hadden in een minionderneming, in verhouding tot andere landen, minder ondernemingen opstarten dan mensen die enkel een diploma secundair onderwijs hadden. De onderzoekers stelden dat waar in andere landen ondernemerschap toeneemt met onderwijsniveau, het omgekeerde het geval is in België.

Uit een internationale vergelijkende studie over studenten die reeds een bedrijf hadden opgestart tijdens hun studies (*Fueglistaller, 2006*) blijkt dat er in ons land in verhouding minder studenten zijn die reeds een eigen onderneming hebben opgestart of het van plan zijn te doen.

M.a.w. nergens anders in Europa zijn er in verhouding zo weinig mensen met een diploma hoger onderwijs die een onderneming willen starten. En dit terwijl studies aantonen dat hooggeschoolden die een onderneming beginnen, omwille van de aard van de onderneming gemiddeld meer groei en werkgelegenheid creëren dan de ondernemingen opgericht door minder hoog geschoolden. De volgende grafiek illustreert trouwens dat België ook op het vlak van de snelgroeïende ondernemingen maar matig scoort (overgenomen uit *CBS, 2007*, bron is *De Jong, 2007*):

Aandeel snelgroeïende bedrijven (%) (bron: EIM Nederland)

3.1.2 Ook positieve resultaten

Toch is er ook wat positief nieuws te melden:

- De bestaande bedrijven zijn vrij ondernemend. Volgens een GEM-onderzoek uit 2003 (*De Clercq, 2004*) is het aandeel van zeer ondernemende bedrijven in België hoger dan in onze buurlanden, evenals de werkgelegenheid daarbinnen. De indicatorwaarde is de op een na hoogste binnen de OESO. Dit opent groeiperspectieven.
- De verhouding tussen *opportunity-based* en *necessity-based* ondernemerschap is beter dan deze in de meeste buurlanden. *Opportunity-based* ondernemerschap biedt vaak meer groeipotentieel en kans op werkcreatie dan mensen die zelfstandige worden uit economische noodzaak. Ook de overlevingskans van de nieuw gestarte ondernemingen is wat groter dan het gemiddelde in de ontwikkelde landen.
- Het aandeel van de ondernemers binnen de beroepsbevolking situeert zich met 11,1% nog altijd dicht bij het Europese gemiddelde (EU-15) van 11,6% (*CBS, 2007*). Dit is vergelijkbaar met Nederland (11,4%) en het Verenigd Koninkrijk (11,4%) en zelfs hoger dan in Duitsland (9,3%) en Frankrijk (8,2%).
- Hoewel er in ons land relatief weinig nieuwe ondernemers zijn, ligt het aantal werknemers bij de opstart (2) boven het Europese gemiddelde (*CBS, 2007*). Deze situatie vindt men ook terug in andere "risico-averse" landen zoals Japan, Duitsland en Nederland.
- Het aandeel van de vrouwelijke ondernemers ligt in België boven het Europese gemiddelde. Ook zijn de startende ondernemers gemiddeld ouder, wat deels gecorrigeerd is met kans op succes.
- Enigszins bemoedigend is ook dat in 2006 bleek (*Crijns, 2007*) dat "high potential" ondernemerschap de laatste jaren relatief is toegenomen, al blijft België laag scoren ten opzichte van de overige EU-landen. Op dit gebied scoort Vlaanderen ook iets beter dan Wallonië.
- Het percentage jongeren en studenten aan hogescholen en universiteiten dat een eigen zaak overweegt is vrij hoog (zie o.a. *Europese Commissie, 2004b* en *Fueglistaller, 2006*), en vaak zelfs hoger dan elders in Europa. Alleen blijken later de drempels om er ook effectief mee te starten blijkbaar voor velen een te hoge hindernis ...
- Cijfers over het aantal ondernemingen in België en Vlaanderen (o.a. *Graydon-statistieken, Unizo-Startersatlas, Kruispuntbank Ondernemingen, ...*) geven aan dat het aantal nieuw opgerichte ondernemingen sinds 2003 weer aan het stijgen is. Dit zou eventueel de voorbode kunnen zijn van een trendverschuiving waarbij ondernemerschap weer in de lift zou zitten. Toch dient dit gerelativeerd te worden:
 - Een deel van de stijging is het gevolg van de oprichting van ondernemingen door Oost-Europeanen, die op deze wijze de restricties inzake tewerkstelling omzeilen (bijv. alleen al in de bouwsector zijn er op één jaar tijd 1000 Poolse starters bijgekomen). Men kan dit bezwaarlijk als een stijging van het Vlaams ondernemerschap interpreteren.
 - De officiële cijfers over starters omvatten ook bestaande ondernemingen die een nieuwe juridische vorm aannemen (splitsing van een vennootschap, crea-

tie van een bvba door een zelfstandige, omvorming van een bvba naar een nv, ...). Dit wordt niet bijgehouden in de officiële statistieken; het maakt het eigenlijk onmogelijk om structurele trends te identificeren.

- Sommige cijfers houden ook rekening met nieuwe vzw's, andere dan weer niet. Dit bemoeilijkt de analyse en vergelijkbaarheid.

Vele waarnemers menen dat Vlaanderen, met zijn hardwerkende werknemers, actief middenveld en dynamisch verenigingsleven veel sterker scoort op gebied van sociaal en persoonlijk ondernemerschap dan veel andere Europese landen. In het verleden was dit ongetwijfeld zo. Of dit nog steeds en in dezelfde mate als vroeger het geval is kan evenwel niet door harde feiten onderbouwd worden. In de laatste decennia van de 20ste eeuw is de risico-afwijking bij onze bevolking immers toegenomen (zie volgende paragraaf). Dit heeft niet enkel negatieve implicaties gehad naar de creatie van nieuwe ondernemingen, maar wellicht ook naar sociaal en persoonlijk ondernemerschap.

Concluderend durven we stellen dat de lage Vlaamse score op gebied van zakelijk ondernemerschap zorgwekkend is, omdat het op middellange en zeker op lange termijn een hypothese legt op de welvaart. Of er een kentering op komst is, is niet zeker. Van een echte trendbreuk met het verleden is er de jongste jaren alleszins nog geen sprake.

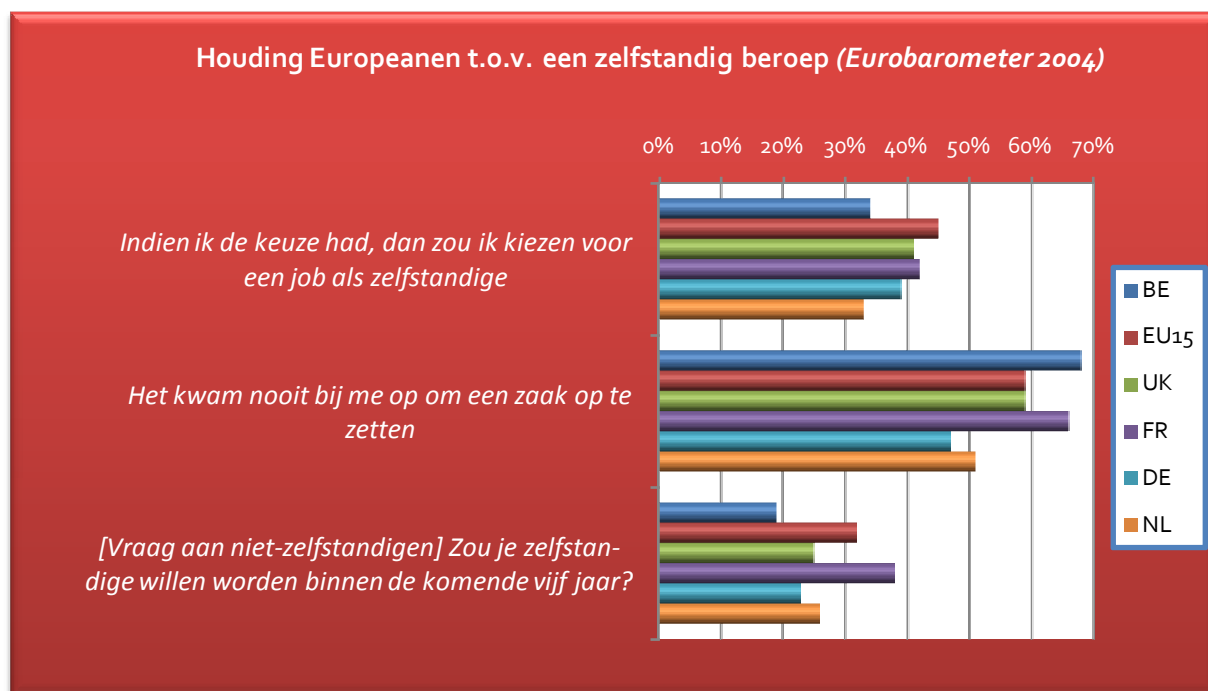
3.1.3 De bevolking kijkt argwanend naar ondernemers

Een factor die van groot belang is bij het starten van ondernemingen is de algemene houding van de bevolking tegenover het bedrijfsleven en de appreciatie voor de inspanningen van ondernemers – ook deze die veel winst maken of deze die falen.

In 2004 liet de Europese Commissie in het kader van de Eurobarometer een telefonische survey over ondernemerschap uitvoeren bij meer dan 20.000 Europeanen (*Europese Commissie, 2004b*). Deze survey volgde op analoge onderzoeken die de voorbije jaren hadden plaatsgevonden, zodat een vrij robuuste dataset ter beschikking is. Uit deze omvangrijke bevraging citeren we een aantal resultaten (*zie grafiek volgende bladzijde*).

Samen met de Nederlanders zou slechts één op de drie Belgen kiezen voor een job als zelfstandige. Dit is ver onder het Europese gemiddelde. Twee landgenoten op drie stelde dat het nooit bij hen opkwam om een zaak te beginnen. Van de niet-zelfstandigen stelt slechts één op vijf dat ze dit zouden willen worden binnen de eerste vijf jaar, zowat het laagste cijfer in Europa (in Europa is het gemiddelde één op drie). Verder bleek uit deze enquête (niet opgenomen in de grafiek) dat we wel rond het Europees gemiddelde scoorden voor de verhouding tussen "ondernemen uit opportuniteit" en "ondernemen uit noodzaak".

Een analyse van GEM-resultaten voor België gaf een vergelijkbaar beeld (*zie o.a. Reynolds 2003*). Aan meer dan 2000 mensen per land werden een aantal stellingen voorgelegd. Op basis van de antwoorden werd een index geconstrueerd die een graadmeter was voor de houding naar zakelijk ondernemerschap. België bleek binnen Europa de derde laagste score te hebben; enkel Frankrijk en Spanje deden het nog minder goed op dit gebied.

Ook wie faalt als ondernemer wordt in onze maatschappij vaak aanzien als een “verliezer” en de kans op stigmatisering is reëel. Bij sommige would-be ondernemers is de vrees voor de negatieve reacties bij falen dermate hoog, dat ze uiteindelijk niet durven kiezen voor ondernemerschap.

Lichtpunt hier is dat jongeren veel positiever tegenover ondernemerschap staan dan mensen van middelbare leeftijd. Volgens het ISCE-onderzoek (Fueglistaller, 2006) scoren Belgische studenten zelfs bij de hoogste in hun wensdroom om ooit een ondernemer te worden: 45% dacht dit te doen binnen de 5 jaar. Ook andere studies in diverse landen bevestigen dat jongeren positiever staan tegenover het idee om zelfstandig een eigen zaak te beginnen zolang ze nog op school of in het hoger onderwijs zitten. Deze belangstelling neemt evenwel snel af eenmaal ze in het beroepsleven staan.

De DREAM-enquête uit 2006 (DREAM, 2006) bij jongeren uit het 5de en 6de leerjaar secundair onderwijs gaf aan dat 29% de voorkeur gaf aan een job als zelfstandige en nog eens 9% in een vrij beroep. Zelf zijn professioneel lot in eigen handen kunnen nemen behoort dus tot het verwachtingspatroon van een belangrijk deel van de jonge mensen. Dit geldt in het bijzonder voor jongens.

3.1.4 Structurele oorzaken voor de zwakke score voor ondernemerschap

Verschillende, met elkaar verweven oorzaken, liggen aan de basis van de lage graad van ondernemerschap in Vlaanderen en de gereserveerde houding tegenover ondernemers bij een belangrijk deel van de bevolking.

- Volgens Hofstede (zie o.a. Hofstede, 2002) zijn mensen uit ons land (en ook uit bijvoorbeeld Japan, Frankrijk en Italië) meer “risicoschuw” dan in de meeste andere ontwikkelde landen. Een hoge graad van risico-aversie van de bevolking is sterk gecorreleerd aan een lage graad van zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap.

- Ons onderwijssysteem stelt hoge eisen en is sterk gericht op passieve kennisverwerking. Naarmate een leerling verder evolueert binnen het onderwijssysteem verliezen veel ondernemersvaardigheden en –attitudes aan belang of worden ze niet meer ontwikkeld. Onderwijsinstellingen zelf schuwen risico's of vernieuwingen, zowel omwille van de regelgeving als uit schrik van de reacties van ouders. Deze cultuur wordt soms onbewust overgedragen op leerlingen en studenten.
- Wat in ons land ook zeer sterk lijkt te spelen – meer dan in andere landen – is het zeer goede sociaal vangnet voor werknemers en werklozen, waartegenover slechts een beperkte sociale bescherming van zelfstandigen staat. De gunstige economische conjunctuur en de eraan gekoppelde aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden maken het jongeren, in het bijzonder hoger geschoolden, bijzonder aantrekkelijk om werknemer te worden en te blijven. Jongeren rekenen op het welvaartniveau dat ze hebben als werknemer en willen het sociaal vangnet (sociale zekerheid) niet kwijt.

Uit de Eurobarometer-enquête (*Europese Commissie, 2004b*) blijkt dat de voornaamste argumenten waarom Europeanen het statuut van werknemer verkiezen in plaats van ondernemer te worden zijn:

- (1) stabiliteit van het inkomen (30%),
- (2) de stabiliteit van de tewerkstelling (24%),
- (3) lagere risico's bij een ongunstig economisch klimaat (21%) en
- (4) betere sociale zekerheid (12%).

Maar in België is het argument van de betere sociale zekerheid veruit nummer één (25%)!

- Ook de ouderdom van de bevolking speelt een rol, aangezien de graad van ondernemerschap afneemt vanaf 35 jaar. Hoe meer de bevolking vergrijsjt, hoe kleiner het aandeel van mensen dat een onderneming start.

Kortom: de oorzaken van de lage graad van zakelijk ondernemerschap zijn structureel van aard. Hieraan iets veranderen is dus een werk van lange adem. De vermelde lijst van structurele oorzaken geeft ook aan dat het onderwijssysteem hierbij een rol kan spelen, maar dat het zeker niet de enige factor is die ondernemerschap kan bevorderen of afremmen.

3.2 Ondernemerschapsonderwijs in Vlaanderen vandaag

3.2.1 Ondernemerschap binnen het reguliere onderwijs

Binnen het Vlaamse onderwijs worden reeds verschillende inspanningen geleverd om ondernemerscompetenties te ontwikkelen bij jongeren:

- De vakoverschrijdende eindtermen en ontwikkelingsdoelen zoals leren leren, sociale vaardigheden, burgerzin, ... omvatten een aantal algemene ondernemerscompetenties. Deze vrij generieke vaardigheden zijn ook terug te vinden in de leerplannen voor het basis- en secundair onderwijs. Ook binnen de eindtermen wereldoriëntatie komen enkele aspecten van ondernemerschap aan bod.

- Binnen het handelsonderwijs (secundair onderwijs) en enkele opleidingen in het hoger en volwassenenonderwijs (bedrijfsmanagement, office management, toegepaste economische wetenschappen en management) komen tal van specifieke competenties nodig voor zakelijk ondernemerschap expliciet aan bod. De recente hervorming van de leerplannen handel legt bovendien meer de nadruk op ondernemerschap en maakt het ook gemakkelijker om initiatieven zoals miniondernemingen of leerondernemingen in te voeren.
- Zowel in het secundair als in het hoger onderwijs zijn er honderden onderwijsinstellingen die specifieke initiatieven rond ondernemerschap inbouwen in het curriculum (leerbedrijven, miniondernemingen, simulatieprogramma's, ...). Er is een ruim aanbod aan degelijke programma's aangeboden door diverse actoren. Een uitgebreid overzicht en korte bespreking van de belangrijkste lopende initiatieven is te vinden in Bijlage 5.1 van dit rapport. Belangrijk te noteren is dat veel van deze initiatieven gericht zijn op ondernemerschap in brede zin, dus zowel zakelijk, sociaal als persoonlijk ondernemerschap.
- Elk jaar behalen ongeveer 20.000 leerlingen in het secundair onderwijs het attest "basiskennis bedrijfsbeheer", dankzij het feit dat ze een bepaalde studierichting hebben gevolgd. Dat is bijna 40% van de uitstroom uit het secundair onderwijs. Daarvan komen er 3/10 uit het ASO (richtingen economie), 1/3 uit de studierichting handel en de rest uit andere studierichtingen. Jaarlijks komen daar ook nog een 7000 attesten bij verleend door het SYNTRA-netwerk. Bij de SYNTRA-instellingen worden daarnaast jaarlijks zo'n 20.000 attesten afgeleverd voor specifieke beroepskennis voor gereguleerde beroepen.
- Scholen, hogescholen en universiteiten die met onderwijsvernieuwing bezig zijn, o.a. in het kader van Accent op Talent en proeftuinen, gebruiken vaak nieuwe didactische werkvormen die ondernemend gedrag bij leerlingen/studenten aanmoedigen.
- Hoewel dit strikt genomen buiten het onderwijssysteem valt, vermelden we nog dat ondernemerschap ook aan bod komt in een aantal opleidingen voor werkzoekenden die georganiseerd worden door de VDAB en andere organisaties.

Sommige Vlaamse scholen zijn bijzonder actief op gebied van ondernemerschap, vaak gekoppeld aan onderwijsvernieuwing. Het Sint-Augustinusinstituut in Bree is zo'n voorbeeld. Als deel van de scholengemeenschap Sint-Michiel waren ze een voortrekkersschool onder Accent op Talent ("Bree als leerstad"); ze vormen nog steeds een erkende proeftuin. Leerlingen krijgen vele kansen om op zelfstandige basis initiatieven uit te werken en ondernemend gedrag te ontwikkelen. Leerlingen uit de tweede graad participeren aan Jieha!, een programma voor ethisch ondernemen van Vlajo. Leerlingen van het 7de specialisatiejaar Kantooradministratie en gegevensbeheer werken gedurende een volle dag per week in de kantoorklas binnen een oefenfirma die ze zelf hebben opgericht. De leerlingen van 5 en 6 Economie-Wiskunde werden in 2006 met hun project binnen de vrije ruimte laureaat van de UNIZO Prijs Ondernemende School. Er zijn ook zeer regelmatige contacten met het bedrijfsleven via het BRES-initiatief (Breese Economische Stuurgroep). Klassen krijgen o.a. een peterbedrijf toegewezen.

Ondanks deze veelheid van activiteiten en initiatieven is de structurele inbedding ervan binnen het onderwijs nog beperkt.

3.2.2 Het attest basiskennis bedrijfsbeheer

De vigerende (federale) wetgeving eist het bezit van een attest "basiskennis bedrijfsbeheer" voor wie als zelfstandige wil beginnen of een onderneming oprichten. Mensen met een universitair of hogeschooldiploma zijn echter van deze verplichting vrijgesteld. De grote lijnen van de verplichte leerstof zijn aangegeven in het Koninklijk Besluit van 21 oktober 1998.

In de meeste andere Europese landen wordt een dergelijke vereiste om een onderneming te mogen opstarten niet gesteld. Nochtans ligt het aantal faillissementen en vroegtijdige stopzettingen er meestal veel lager dan in België. In België bedroeg in 2005 het percentage faillissementen 1,4% van het aantal ondernemingen; in Duitsland was het 1,0%, in Nederland 0,8% en in het Verenigd Koninkrijk 0,7%. Enkel in Frankrijk was het percentage hoger (1,8%) (*De Jong, 2007*).

Om bepaalde gereguleerde beroepen te kunnen uitoefenen is er een bijkomend attest nodig. Dat wordt verstrekt door een centrum uit het SYNTRA-netwerk (IFAPME in Wallonië) na het volgen van een specifieke opleiding. Het aantal attesten verstrekt door de Syntra's nam in het begin van deze eeuw af, zowel deze voor de basiskennis bedrijfsbeheer (ongeveer 7000 per jaar) als voor de specifieke beroepskennis (ongeveer 20.000 per jaar). Dit is uiteraard gerelateerd aan het dalend aantal nieuwe ondernemingen. Sinds twee jaar neemt het aantal uitgereikte attesten weer toe.

Ook secundaire scholen kunnen het attest "basiskennis bedrijfsbeheer" uitreiken aan hun leerlingen indien zij vinden dat de leerlingen de gespecificeerde leerstof onder de knie hebben. Voor het secundair onderwijs werd in Vlaanderen, in navolging van het KB, een meer gedetailleerd programma uitgewerkt dat minimaal dient aangeboden te worden. Dit is op dit moment terug te vinden in de omzendbrieven SO 44 (*Leerstof bedrijfsbeheer in het secundair onderwijs*) en PV/2006/01 (OSP) (*Leerstof bedrijfsbeheer in het secundair onderwijs voor sociale promotie*).

Op 23 mei 2007 werden een aantal wijzigingen doorgevoerd aan SO 44. Het opstellen van een checklist voor de controle van de minimum leerstof wordt verplicht voor alle studierichtingen. Bovendien wordt de beoordeling rond het al dan niet geslaagd zijn voor bedrijfsbeheer totaal losgekoppeld van de beoordeling over het al dan niet geslaagd zijn voor een studierichting in zijn totaliteit.

In het kader van de voorbereiding van de nieuwe Vlaamse kwalificatiestructuur, waarvan de goedkeuring nog verwacht wordt binnen deze legislatuur, werd een proefproject uitgevoerd door Syntra-Vlaanderen en de Arteveldehogeschool. In dit project werd een poging ondernomen om de kwalificatie bedrijfsbeheer in te schalen in de Vlaamse kwalificatiestructuur. Het gaat hier dus over de "kwalificatie voor een beginnende ondernemer".

Op 7 juni werd door de ontslagnemende federale regering het Koninklijk Besluit van 21 oktober 2008 gewijzigd. Hoewel ook enkele algemene ondernemersattitudes worden vermeld, blijft ook in het nieuwe KB de nadruk liggen op de kenniselementen (m.b.t. boekhouding, fiscaliteit, handelsrecht, ...) die moeten aan bod komen in de programma's die leiden tot het attest.

De vereisten voor het programma basiskennis van het bedrijfsbeheer volgens het nieuwe KB:

"A. Ondernemend denken en ondernemerscompetenties: 1° de motivering, de kwaliteiten en de attitude van de ondernemer, innoverend en creatief denken, zin voor risico; 2° het belang van zelfkennis en de daarvoor te gebruiken methodes; 3° de professionele raadgevers kennen en het belang van zich te laten bijstaan; 4° het opstellen van een ondernemingsplan en het bestuderen van zijn haalbaarheid

B. Elementaire kennis van:

I. De oprichting van een onderneming: 1° de verschillende rechtsvormen van een onderneming, de verschillende huwelijksstelsels, de handelshuur, de verplichte en facultatieve verzekeringen; 2° het sociaal statuut van de zelfstandigen; 3° de reglementeringen betreffende milieu, ruimtelijke ordening en hygiënenormen, handelsvestigingen, gevaarlijke inrichtingen; 4° de overheidssteun, subsidies en kredieten.

II. De boekhoudkundige, financiële en fiscale aspecten: 1° boekhoudkundige aspecten [...]; 2° financiële aspecten [...]; 3° fiscale aspecten [...]

III. Het commerciële beheer: 1° het beheer van leveranciers en klanten, de commerciële onderhandelingen, de analyse van de concurrentie; 2° de marketing, publiciteit en verkoopspromotie; 3° het beheer van de leveringen en voorraden; 4° de marktstudies en de handelsstrategie;

IV. De wetgeving: 1° de verantwoordelijkheden, rechten en verplichtingen van de handelaar; 2° het faillissement; 3° de handelspraktijken en de bescherming van de consument; 4° de handelsovereenkomsten."

Enkele reflecties over de voorwaarden en de toekenning van dit attest basiskennis:

- In de omzendbrief SO 44 is al enigszins sprake van competentielogica ("een factuurbedrag correct berekenen", "het milieuloket kunnen raadplegen", "een ontvangstbewijs opstellen", ...), maar dit is niet zo in het nieuwe KB. Dit is een gemiste kans om het competentiedenken in te voeren. Er wordt zelfs een verplicht minimum aantal lessen vooropgesteld. Ook blijven de algemene ondernemersattitudes en vaardigheden, die cruciaal zijn om te slagen als ondernemer, ondergewaardeerd ten opzichte van de kenniselementen.
- Het loskoppelen van bepaalde diploma's secundair onderwijs en het attest basiskennis bedrijfsbeheer is een vooruitgang. Tot nu toe werd in veel scholen dit attest nagenoeg automatisch toegekend aan de leerlingen. Bij een derde van de toegekende attesten gaat het om leerlingen die niet in een economische of handelsrichting gezeten hebben (bijv. hotelscholen). Hoewel 39% van de leerlingen uit het secundair onderwijs dit attest meekreeg, ving slechts een klein deel er nadien iets mee aan.
- Participatie in programma's zoals miniondernemingen, oefenfirma's of leerondernemingen geeft geen recht op het attest basiskennis bedrijfsbeheer en dus het "recht" om te ondernemen. Zoals reeds eerder aangegeven tonen internationale studies nochtans aan dat leerlingen die dergelijke programma's gevolgd hebben meer succesvol zijn dan de gemiddelde starter. Bovendien laten die programma's wel degelijk toe ook een aantal onderdelen van dat attest af te dekken.
- Het is niet logisch te noemen en misschien zelfs eerder discriminatoir dat iedereen die een diploma hoger onderwijs heeft – ook bijvoorbeeld een kandidaatsdiploma Slavistiek – automatisch wordt vrijgesteld van het behalen van het attest "basiskennis bedrijfsbeheer". Deze situatie devaloriseert de waarde van het attest omdat het impliceert dat wie hoger onderwijs aankan automatisch in staat is succesvol een zaak te starten, zowel een kleuterjuffrouw als een filosoof.

3.2.3 Actoren en initiatieven die ondernemerschap bevorderen

In Vlaanderen zijn er heel wat instellingen en organisaties die ondernemerschapsonderwijs promoten en ondersteunen. In Bijlage 5.1 gaan we daar uitvoering op in.

In een notedop komt het hierop neer:

- De Vlaamse overheid steunt de ontwikkeling van nieuwe hulpmiddelen (bijv. via DBO), lanceert onderzoek rond ondernemerschapsonderwijs (bijv. de database van Competento en de KBS-studie), steunt promotie (bijv. n.a.v. de Ondernemersklas-seweek) en zorgt voor een zekere coördinatie (rond het Actieplan Ondernemend Onderwijs). Via verschillende ministeries en kanalen is er ook financiële en materiële steun aan organisaties die scholen helpen bij ondernemerschapsonderwijs.
- Vanuit het bedrijfsleven zijn de jongste jaren verschillende initiatieven genomen zoals bedrijfsbezoeken, opzetten van leerbedrijven en ontwikkelen van materialen en hulpmiddelen. In het bijzonder UNIZO, VKW en bepaalde VOKA-afdelingen zijn hier actief. Veel bedrijven treden ook op als sponsor van actoren die programma's voor ondernemerschapsonderwijs aanbieden of als peter van lokale initiatieven.
- Een aantal organisaties in Vlaanderen hebben als expliciete missie om ondernemerschap te bevorderen, meestal op basis van een bepaald "product" of programma. Het gaat hier over organisaties als VLAJO, COFEP, NFTE en WEB. Zij bereiken vele honderden scholen en hogescholen (en deels ook andere instellingen) en hebben een vaste plaats verworven in het onderwijslandschap. Naast eigen inkomsten en sponsoring dekt de overheid vaak een deel van de kosten.
- De meeste hogescholen en universiteiten hebben initiatieven rond ondernemerschap, weliswaar meestal beperkt tot enkele studierichtingen. Enkele hogescholen zoals Ehsal, Xios en KHKempen richten zich ook naar het secundair onderwijs. Er zijn ook secundaire scholen die eigen initiatieven hebben ontwikkeld.
- Een aantal privé-bedrijven zijn binnen het onderwijs aanwezig met initiatieven rond ondernemerschap. Het gaat daarbij meestal om simulatiespellen (Topteam, ING, ...). TMF Stressfactor promoot de organisatie van popconcerten door leerlingen.

3.2.4 Participatie van onderwijsinstellingen aan ondernemerschapinitiatieven

De beschikbare informatie laat ons toe een ruwe schatting te maken van de penetratie in het onderwijs van de specifieke initiatieven rond ondernemerschap:

- In het basisonderwijs is tot nu toe het aantal specifieke initiatieven voor ondernemerschap beperkt. Naar schatting gebruiken op jaarbasis reeds zo'n 2500 kinderen de producten van Vlajo.
- In het secundair onderwijs zijn er jaarlijks reeds meer dan 12.000 leerlingen betrokken in "intensieve trajecten" rond ondernemerschap (minionderneming, Jieha, leeronderneming, oefenfirma, Ecoman, virtueel kantoor, ...). Dit komt neer op meer dan

een derde van de secundaire scholen en zelfs bijna een vierde van een leerlingencohort⁷.

- Er zijn jaarlijks minstens 7.000 leerlingen in het secundair onderwijs die gebruik maken van simulatieprogramma's (vooral Top Team) en vele duizenden die betrokken zijn bij bedrijfsbezoeken en contacten met ondernemers (georganiseerd via Dream, VKW, ...). Er is wel een overlap met deze die een intensief traject volgen.
- In zowat alle Vlaamse hogescholen is er minstens één departement waar specifieke activiteiten rond ondernemerschap worden ontplooid. Soms gaat het om initiatieven eigen aan de hogeschool, maar een aantal initiatieven zijn hogeschooloverschrijdend (SBP, Topteam, Efac). Er zijn ook verschillende postgraduaatsopleidingen.
- De Vlaamse universiteiten besteden steeds meer aandacht aan de valorisatie van hun wetenschappelijk onderzoek en worden daartoe ook door de overheid gestimuleerd. Een facet van deze valorisatieactiviteiten is de creatie van spin-offs. In de periode 1990-2005 werden in Vlaanderen 145 spin-off bedrijven opgericht die naar schatting 6000 opleverden (*De Moor, 2007*).

3.2.5 Financiering van initiatieven voor ondernemerschapsonderwijs

De actoren die zich in Vlaanderen bezighouden met ondernemerschapsonderwijs en/of de bevordering ervan, vergaren hiervoor de benodigde middelen via verschillende kanalen:

- Een deel van de initiatieven wordt rechtstreeks gefinancierd door de overheid, weliswaar meestal slechts voor een deel van het budget. In enkele gevallen heeft deze financiering een structureel en semipermanent karakter gekregen: de programma's van VLAJO (Departement EWI), de DREAM-Day (Departement EWI) en COFEP (VDAB). Deze financiering dekt wel niet alle kosten.
- Voor de meeste andere initiatieven geldt dat ze tijdelijk financiering krijgen op projectbasis. Dat geldt voor de middelen vanuit het Departement Onderwijs en Vorming (bijv. leerondernemingen), vanuit het Departement EWI voor brugprojecten, en vanuit ESF-middelen (diverse projecten).
- Enkele initiatieven slagen er in om volledig zelfbedruipend te zijn: Ecoman (Ehsal), Top Team Business Games, TMF Stressfactor, ...
- Verschillende initiatieven worden deels gefinancierd door het bedrijfsleven, hetzij via bedrijfsverenigingen (VKW, UNIZO, VOKA), hetzij rechtstreeks door sponsoring van individuele bedrijven.
- In de meeste gevallen moeten scholen of cursisten een bijdrage betalen om te kunnen participeren aan een programma. Dit laat aan de initiatiefnemers toe de kosten van de schoolbegeleiding (deels) te dekken of nieuwe producten te ontwikkelen.

⁷ Dit wil niet zeggen dat er ook effectief ¼ van een leeftijdscohort bij betrokken is, omdat sommige leerlingen aan verschillende initiatieven deelnemen.

- Tenslotte brengen de meeste onderwijsinstellingen eigen middelen in – en vaak ook extra personeelstijd – om het ondernemerschapsonderwijs te implementeren.

De jongste jaren kwamen de meeste overheidsmiddelen voor deze initiatieven van het departement EWI, gevolgd door het ESF. Er was relatief weinig subsidiëring door het Ministerie van Onderwijs en Vorming.

Het overheersend beeld is er dus een van tijdelijke financiering op projectbasis. De financiering van ondernemerschapsonderwijs heeft in Vlaanderen nog geen semistructureel karakter gekregen, bijv. onder de vorm van extra werkingsmiddelen, uren leraren, ... zoals die bestaat voor andere thema's binnen onderwijs zoals zorg, ICT, topsport, internationalisering, ..., en zoals die ook in andere landen voorkomt.

3.2.6 Kenmerken van de actoren achter de initiatieven

De variëteit van de financieringsbronnen weerspiegelt zich ook in de organisatie en de schaal van de betrokken actoren:

- Er is één grote speler in het veld, met verschillende goed lopende producten, 21 mensen en een professionele structuur: VLAJO (Vlaamse Jonge Ondernemingen). Zij bereikten in het schooljaar 2006-07 bijna 14.000 leerlingen en studenten met hun verschillende programma's.
- Daarnaast zijn er verschillende kleine tot middelgrote spelers met tussen één tot enkele medewerkers, die meestal met één product naar buiten komen (bijv. COFEP-oefenfirma, Ehsal-Ecoman, CMC-TopTeam, UNIZO-leeronderneming, NFTE-NFTE-cursus, ...). Sommige daarvan gaan al meer dan vijf jaar mee. De meest intensieve trajecten bereiken meer dan 1000 leerlingen. Andere initiatieven zoals bedrijfsbezoeken en simulatiespellen bereiken zelfs vele duizenden leerlingen (Dream, Top Team, VKW, VOKA, ...), maar deze programma's duren vaak maar een halve of een hele dag. In het SYNTRA-netwerk en bij de DBO werd de jongste jaren nieuw materiaal ontwikkeld.
- Finaal zijn er nog de vele lokale initiatieven binnen scholen, hogescholen en universiteiten. Zij bereiken elk enkele tientallen en soms enkele honderden leerlingen/studenten. Hoewel sommige succesvol zijn, is de continuïteit niet gegarandeerd en is de didactische kwaliteit variabel.

De projectfinanciering en het beperkt personeelsbestand maakt de meeste van deze initiatieven bijzonder fragiel. Het volstaat dat een sleutelpersoon weggaat opdat het initiatief in de problemen komt. De meeste van deze initiatieven hebben nog geen kritische massa bereikt waardoor ze kwaliteit kunnen blijven garanderen, een toekomstvisie ontwikkelen en hun producten en initiatieven verder ontwikkelen. De inzichten verworven in kleine nieuwe initiatieven gaan dan ook vaak verloren als het project wordt stopgezet.

Veel initiatieven zijn er wel al in geslaagd om rond hun product een groep enthousiaste leraren en begeleiders uit het bedrijfsleven te verzamelen. Dit creëert een dragende structuur voor het initiatief, en vormt ook een garantie voor continuïteit. Maar uiteindelijk blijven deze externen vrijwilligers die moeten aangestuurd worden.

Tot voor kort waren de contacten tussen de verschillende initiatieven relatief beperkt. Iedereen zocht wat zijn eigen weg, vanuit de missie en doelstellingen van de organisatie waartoe men behoorde. Hierin begint enige verandering te komen. Verschillende aanbieders van initiatieven en brugprojecten komen regelmatig samen in de "Club Gouvernance", een soort denktank van het Departement Economie, Wetenschap en Innovatie. Met de start van het Actieplan Ondernemend Onderwijs en naar aanleiding van de Ondernemersklasseweek zijn de contacten en vormen van samenwerking tussen de verschillende actoren genomen, vooral deze die zich richten naar het secundair onderwijs. Ook de discussieavonden van de Koning Boudewijnstichting naar aanleiding van een eerste versie van dit rapport bleken een gelegenheid om de contacten tussen verschillende actoren te bevorderen.

Van een echte coördinatie of afstemming tussen deze initiatieven is echter nog geen sprake. Toch blijkt dat de meeste actoren niet afkerig staan tegenover meer coördinatie en afstemming van activiteiten. Er is immers een toenemende concurrentie aan het ontstaan, die door sommigen als ongezond wordt gevoeld en waardoor sommige scholen door de bomen het bos niet meer zien.

3.3 Beleidsontwikkelingen in Vlaanderen

3.3.1 Groeiende aandacht voor ondernemerschap en de rol van het onderwijs

Sinds verschillende jaren figureert het thema "ondernemerschap" op de Vlaamse politieke agenda. Dit heeft te maken met het groeiend inzicht in de relatie tussen ondernemerschap en economische groei en welvaart, én het besef dat we op dit gebied in Vlaanderen slecht scoren. Daarbij is er ook steeds meer aandacht voor de rol die het onderwijs kan spelen om de verschillende vormen van ondernemerschap bij jongeren te bevorderen.

Het nieuwe actieplan van de Vlaamse Regering "Vlaanderen in actie. Een sociaal-economische impuls voor Vlaanderen" (*Vlaamse Regering, 2006b*) draagt als subtitel "Door talenten, creatief ondernemen en duurzame diensten samen de toekomst winnen". De eerste uitdaging (van vier) luidt: "Voluit voor elk talent"; de tweede "Creativiteit, innovatie als cultuur, ondernemerschap". In verschillende van de voorgestelde projecten komt ondernemerschap expliciet aan bod. Vaak wordt de link met het onderwijs ook expliciet gelegd (zie kader).

Deze aandacht voor de relatie tussen ondernemerschap in het Vlaamse beleid dateert niet van 2006. Reeds in 1996 lanceerde de Vlaamse regering het Schumpeter-project, dat o.m. als doel had ondernemerschap via het hoger onderwijs te bevorderen. Dit initiatief was de voorloper van de latere Ondernemingsplanwedstrijd "Bizidee".

Sindsdien zijn de thema's ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs steeds duidelijker op de politieke agenda gaan figureren. De eerste topprioriteit die in het Vlaams regeerakkoord 2004-2009 (*Vlaamse Regering, 2004*) werd vermeld was "Meer ondernemen, meer werkgelegenheid". Als doelstelling inzake ondernemen werd aangegeven: "*Vlaanderen moet verder evolueren naar een ondernemende, innoverende, lerende en creatieve samen-*

leving. De dalende trend van startende en snelgroeiende middelgrote ondernemingen ("gazellen") wordt omgebogen. Inzake de netto-aangroei van het aantal ondernemingen moet Vlaanderen bij de vijf beste Europese regio's behoren. Vlaanderen moet één van de aantrekkelijkste regio's zijn voor de vestiging en de ontwikkeling van ondernemingsactiviteiten."

Uit Vlaanderen in Actie

In het project I.3 "Méér integratie tussen leren en werken" staat o.m. *"Het komt erop aan om het ondernemersklimaat te bevorderen en een ondernemerstalent te laten ontwikkelen dat techniciteit aan creativiteit koppelt en een commerciële ingesteldheid combineert met zachte waarden. Het is belangrijk om hier op vroege leeftijd al mee te starten. Het onderwijs is hiervoor de inrijpoort."*

In het project II.2 "Meer starters" staat o.m. *"De huidige graad van ondernemerschap [in Vlaanderen] is laag. (...) De doelstelling moet zijn om deze lage graad van ondernemerschap op te krikken door de zin en ambitie om te ondernemen aan te wakkeren. Bovenal dient gewerkt aan de mentaliteit. Vlamingen moeten meer ondernemersrisico's aandurven: meer dan nu het geval is moeten jonge creatievelingen zelf een eigen bedrijf opstarten."*

In het project II.5 "Maatschappelijk verantwoord ondernemen" lezen we o.m. *"[Er] wordt een extra inspanning geleverd om universiteiten en hogescholen te stimuleren om maatschappelijk verantwoord ondernemen een plaats te geven binnen hun onderwijscurricula. De studenten van vandaag zijn immers de ondernemers van morgen."*

3.3.2 Het Actieplan Ondernemend Onderwijs

In het Vlaams Meerbanenplan (*Vlaamse Regering, 2006a*) werd een "Actieplan Ondernemend Onderwijs" opgenomen, een gezamenlijk initiatief van de departementen werk, economie en onderwijs (*Vlaamse Regering, 2007*). Dit actieplan zet een aantal eerste lijnen uit om de beleidsintenties concreet gestalte te geven. Belangrijke punten in dit actieplan zijn:

- Aan Syntra-Vlaanderen werd de rol toevertrouwd van draaischijf voor ondernemersvorming. De bedoeling is te komen tot een kenniscentrum dat versnippering van het aanbod moet tegengaan en lacunes opsporen, en specifieke initiatieven te nemen om kansengroepen warm te maken voor ondernemerschap. Concrete resultaten zijn al de ontwikkeling van de uitgebreide Competento-website (www.competento.be) en onderliggende database, het secretariaat van de stuurgroep Ondernemend Onderwijs en de coördinatie van de Ondernemersklasseweek (zie verder).
- Naar aanleiding van de formele opstart van het "Actieplan Ondernemend Onderwijs" werd einde 2006 in Brussel een "beurs" georganiseerd in het Boudewijngebouw. Alle organisaties die actief waren op gebied van ondernemerschap konden er hun producten en initiatieven voorstellen.
- Na een eerste reeks oproepen in 2003 werd in 2006 een nieuwe reeks brugprojecten goedgekeurd voor een totaal bedrag van 2,5 miljoen euro. Het ging uiteindelijk om 14 projecten van onderwijsinstellingen en bedrijven, gericht op het stimuleren van ondernemerschap bij jongeren.
- Vanuit het Ministerie van Onderwijs en Vorming werd in 2006 steun verleend voor de invoering van 10 leerondernemingen in het hoger onderwijs en 15 in het secundair onderwijs TSO.

- Aan de Koning Boudewijnstichting werd een studieopdracht toevertrouwd die geleid heeft tot de totstandkoming van dit rapport en de organisatie van het aansluitend symposium.
- Tussen 18 en 22 februari 2008 wordt de tweede "Ondernemersklasseweek" ingericht. Het thema is "zin voor initiatief / initiatief nemen". Het opzet is dat zoveel mogelijk scholen rond dit thema kunnen werken en dat de aanbieders van initiatieven hierbij ondersteunend kunnen optreden. Er is overleg met de pedagogische begeleidingsdiensten en ook het hoger onderwijs zal erbij betrokken worden.

3.3.3 Andere beleidsontwikkelingen

Er zijn ook een aantal andere beleidsontwikkelingen die, strikt genomen, geen deel uitmaken van het Actieplan Ondernemend Onderwijs, maar toch op een of andere wijze ondernemerschap in het Vlaamse onderwijs kunnen bevorderen:

- Om te beginnen zijn er de vele duizenden lopende activiteiten in onderwijsinstellingen op gebied van ondernemerschapsonderwijs, die vaak onrechtstreeks (via de werkingsmiddelen) worden gesubsidieerd.
- De bestending van de overheidsfinanciering voor o.m. VLAJO, DREAM, COFEP, ... is uiteraard ook een concretisering van het beleid.
- Er zijn de tientallen proeftuinen voor onderwijsvernieuwing in het kader van Accent op Talent, m.i.v. de structuren en activiteiten die daarvoor worden opgezet. Veel van de "experimenten" binnen deze proeftuinen bevorderen het ondernemend gedrag van jongeren. Dat gebeurt niet enkel in secundaire maar ook in basisscholen.
- Ook de initiatieven die recent werden gelanceerd in het kader van de Competentieagenda om het aantal stages voor leerlingen en leerkrachten drastisch te verhogen en de samenwerking tussen scholen en bedrijven te stimuleren, zullen indirect bijdragen tot meer ondernemerschap.

De "Competentieagenda" is een recent beleidsinitiatief waar de Vlaamse regering en de sociale partners zich samen engageren voor talentontwikkeling in Vlaanderen. Het actieplan ondernemend onderwijs maakt er deel van uit. Andere initiatieven die deel uitmaken van de competentieagenda zijn o.m. de groei naar 30.000 stageplaatsen voor leraren en 75.000 stageplaatsen voor leerlingen.

- Ook binnen het kader van "Jij bent Flanders' future" en "Flanders district of Creativity" zijn er initiatieven die ondernemerschap promoten. Voorbeelden zijn de gespreksavonden onderneming-onderwijs-ouders over de impact van de mondialisering en de "Flanders DC Fellows", vijftig Vlaamse ondernemers die bereid zijn hun verhaal op school te komen vertellen.
- Belangrijk zijn ook de inspanningen van de Vlaamse overheid en de academische wereld om de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek beter te valoriseren. Dit zou op termijn ook moeten leiden naar meer spin-offs.

De jongste jaren worden de Vlaamse universiteiten via een aangepast decretaal kader en bijkomende subsidies aangemoedigd om nauwer samen te werken met het bedrijfsleven en/of resultaten van wetenschappelijk onderzoek te valoriseren. Er is overheidssteun voor interface-activiteiten en er werden industriële onderzoeksfondsen (IOF) opgericht aan de universiteiten en associaties. Daarnaast werd het TETRA-Fonds in het leven geroepen, vooral bestemd voor hogescholen. Het is een financieringsinstrument voor de transfer van onderzoek verricht aan de onderwijsinstellingen naar het bedrijfsleven. Ook bij de onderzoekssubsidies voor projectmatig wetenschappelijk onderzoek (PWO) wordt een kennistransfer tussen hogescholen en universiteiten beoogd. Via dergelijke kanalen wordt ook de creatie van spin-offs aangemoedigd. Er groeit aan de universiteiten ook meer aandacht voor "professionele" doctorale opleidingen, waarin ook het element kennistransfer aan bod komt.

- Het Vlaamse overheidsbeleid speelt ook steeds meer in op "maatschappelijk verantwoord ondernemen". Hierbij wordt binnen het ondernemen meer aandacht besteed aan duurzame ontwikkeling, zorg voor werknemers en ondersteuning van maatschappelijk wenselijke ontwikkelingen ("Corporate Social Responsibility"). Dit is een thematiek die aansluit bij de typische waarden die onderwijsinstellingen wenselijk mee te geven. Bijgevolg kan het thema ook een brug slaan tussen onderwijs en onderneming.

3.4 Analyse van ondernemerschapsonderwijs per onderwijsniveau

3.4.1 Basisonderwijs

In het Vlaamse basisonderwijs zijn er goede randvoorwaarden om ondernemerschapsonderwijs te introduceren, uiteraard op het niveau van de betrokken leerlingen:

- Kinderen in het basisonderwijs zijn nog van nature ondernemend. De leerlingen gaan nog graag naar school, en er is een emotionele band met de leerkracht. In het basisonderwijs wordt er nog veel gewerkt aan de hand van alternatieve methodieken, zoals bijvoorbeeld hoekenwerk, zelfstandig werken, ... Ondernemend gedrag kan dus nog goed gestimuleerd worden.
- Een aantal algemene ondernemerscompetenties (creativiteit, communicatie, ...) komen expliciet aan bod in de ontwikkelingsdoelen voor het basisonderwijs.
- In het basisonderwijs zijn vaste lessenroosters niet verplicht. Eén onderwijzer(es) geeft nagenoeg alle vakken. Deze situatie maakt het veel gemakkelijker dan in het secundair onderwijs om vakoverschrijdende projecten uit te voeren of om meer intensieve trajecten m.b.t. ondernemingszin in het lesprogramma in te bouwen.

In het kader van Kid@Bizz werkten de leerlingen van het zesde leerjaar van de Vrije Basisschool Mariadal te Hoegaarden een ondernemend project uit rond het thema Halloween: 'De zone des hels'. In een oude kloostergang met bijhorende groezelige lokaaltjes lieten de leerlingen hun creativiteit de vrije loop met als resultaat een griezelhuis vol uitgeholde pompoenen, brandende kaarsen, rondolende mummies, griezelverhalen, verdachte brouwsels,...

Toch is er momenteel nog weinig expliciete aandacht voor "ondernemen" en "ondernemen" in het Vlaamse basisonderwijs. Hiervoor zijn er verschillende oorzaken:

- Ondernemingen komen nauwelijks aan bod in de ontwikkelingsdoelen en leerplannen, en deels dan nog in een niet zo positief daglicht (milieuvervuiling, ruimtegebruik, uitbuiting in ontwikkelingslanden, ...). De positieve impact van ondernemingen voor de samenleving wordt niet belicht.
- Het lerarenkorps is sterk vervrouwelijkt en heeft weinig affiniteit met ondernemingen – en zelfs met de dynamiek binnen overheidsdiensten en non-profitorganisaties. Onderwijzers formuleren dan ook niet spontaan voorbeelden uit het werkveld of zijn niet gewapend om lesinhouden creëren die met zakelijk, sociaal of persoonlijk ondernemerschap te maken hebben.
- In de lerarenopleiding voor het basisonderwijs komen enkel een aantal algemene ondernemerscompetenties aan bod. Aankomende leerkrachten wordt niet geleerd hoe ze ondernemend gedrag bij leerlingen kunnen stimuleren.
- Een culturele factor is ook dat leraren in het basisonderwijs vaak schrik hebben om risico's te nemen.

Er is evenwel ook goed nieuws. Het aantal activiteiten en initiatieven voor het basisonderwijs is weliswaar nog beperkt (vooral Vlajo met Kid@Biz), maar er zitten verschillende projecten in de pijplijn (De Droomfabriek, Unizo-materiaal, Cap'ten, ...) die specifiek gericht zijn naar het basisonderwijs. We mogen daarom aannemen dat ondernemerschap de komende jaren een belangrijker plaats zal innemen in het basisonderwijs.

3.4.2 Secundair onderwijs

Het secundair onderwijs laat een ander patroon zien. Structureel zijn er een aantal belemmerende factoren:

- Voor de meeste studierichtingen is de situatie m.b.t de eindtermen vergelijkbaar met het basisonderwijs, m.a.w. er zijn enkele algemene ondernemerscompetenties opgenomen. Daarnaast komen veel aspecten van zakelijk ondernemerschap aan bod in de eindtermen en leerplannen van de richtingen economie (ASO) en handel en kantoor (TSO/BSO).
- Er is, behalve voor bepaalde studierichtingen in het BSO en soms het TSO, geen enkele verplichting om leerlingen in contact te brengen met ondernemingen en/of om leerlingen duidelijk te maken wat de functie is van ondernemingen in de maatschappij. In veel studierichtingen ontbreekt in de derde graad elke economische invalshoek, waardoor het moeilijk is om ondernemerschapsonderwijs te verantwoorden (o.m. omdat dit door veel scholen louter geassocieerd wordt met zakelijk ondernemerschap).
- Scholen, vooral in het ASO, gaan vaak heel rigide om met de lessenroosters. Zowat 70% van de leerlingen kan moeilijk gebruik maken van programma's zoals minion-ondernemingen omwille van de vaste lessentabellen en roosteringsproblemen.

Leerkrachten en directies staan ook niet altijd positief tegenover ondernemerschap en ondernemend gedrag:

- Leerkrachten die lesgeven in het secundair onderwijs zijn tijdens de lerarenopleiding zelden in contact gekomen met ondernemerschapsonderwijs. Ze kennen ook meestal de positieve pedagogische en sociale effecten ervan niet (cf. Hoofdstuk 2).
- Slechts een kleine minderheid aan leerkrachten in het secundair onderwijs wijst de leerlingen op de mogelijkheden die een loopbaan als ondernemer biedt en de competenties die men daarvoor dient te verwerven. Dat heeft deels te maken met het feit dat dit voor hen onbekend terrein is.
- Zelfs initiatieven rond algemene ondernemerscompetenties (zin voor initiatief, doorzettingsvermogen, creativiteit, ...) worden door veel schooldirecties automatisch gekoppeld aan richtingen als economie, handel of kantoor. Daardoor gaan kansen verloren om sociaal en persoonlijk ondernemerschap te stimuleren en ondernemend gedrag te ontwikkelen bij leerlingen in andere studierichtingen.
- In veel secundaire scholen heerst een cultuur van hard werken, discipline en regels volgen. Capaciteit tot kennisverwerving wordt hoger ingeschat dan creativiteit – ook en soms nog het meest door ouders. Ondernemend gedrag van leerkrachten en leerlingen wordt niet vaak aangemoedigd en soms zelfs afgekeurd.
- Veel leerkrachten en directies hebben een zekere “ideologische” weerstand tegen ondernemerschapsonderwijs omdat ze dat louter associëren met zakelijk ondernemerschap en met principes zoals winst maken, waar ze persoonlijk niet achter staan.

Het groeiend succes van *Jieha!* illustreert dat leerkrachten minder argwanend staan tegenover ondernemerschap als er ook een ethische of sociale dimensie aan gekoppeld wordt. Met *Jieha!* – een afkorting van Jong Initiatief voor Ethische Handel – krijgen leerlingen een korte ondernemingservaring. Ze starten een leeronderneming waarbij zij Fair Trade-producten verkopen. Ze stellen een businessplan op, verdelen de taken van marktonderzoek, verzorgen de promotie en verkopen de producten. Vlajo helpt de opstart via een startlening voor de eerste bestelling. De winst wordt geschonken aan een goed doel (burgerzin). Tijdens dit traject krijgen de studenten tal van denkoefeningen en uitdagingen voorgeschoteld die zij in teamverband dienen op te lossen. Opvallend nog: Vlajo verwacht voor het schooljaar 2007-2008 een verdubbeling van het aantal *Jieha!*-projecten.

Ondanks deze hinderpalen wint ondernemerschapsonderwijs steeds meer veld in het secundair onderwijs:

- Op basis van de beschikbare cijfers komen we tot de conclusies dat in het secundair onderwijs reeds de helft van de secundaire scholen minstens eenmaal per jaar in contact komt met een actie gericht op het bevorderen van ondernemerschap. Reeds bijna één of vijf leerlingen is op school eenmaal betrokken bij een intensief traject en wellicht nog eens 10% bij bedrijfsbezoeken en dergelijke. In vergelijking met andere Europese landen is dit een uitstekend resultaat.
- De actoren die programma's aanbieden aan scholen merken een gestage toename van de interesse voor ondernemerschapsonderwijs in het secundair onderwijs.
- De nieuwe leerplannen in het handelsonderwijs (goed voor 10% van de leerlingen) voorzien meer ruimte voor vakoverschrijdende projecten, waardoor initiatieven zoals miniondernemingen en oefenfirma's gemakkelijker ingang zullen kunnen vinden.

- Steeds meer scholen ontwikkelen zelf allerhande ondernemende activiteiten. Schoolfeesten bijvoorbeeld zijn vaak een openbaring van creativiteit. Nadeel is wel dat dergelijke activiteiten vaak eenmalig zijn en niet ingebed in het curriculum.
- De algemene ondernemerscompetenties worden sterk bevorderd door “projecten” binnen scholen, ook als daar geen ondernemingen aan te pas komen. Veel scholen zijn in het kader van onderwijsvernieuwing dit pad aan het opgaan.

Een origineel aanbod binnen de programma's die ondernemerschap bevorderen is dat van het evenementenbureau Deadline. Met het initiatief 'TMF Stressfactor' bieden ze aan leerlingen van secundaire scholen de mogelijkheid om zelf een muziekfestival te organiseren. De leerlingen van de school moeten zelf instaan voor een aantal taken: het organisatie-team samenstellen, een communicatiecampagne uitwerken, het terrein en de backstage inrichten, artiesten opvangen, ... Ze verwerven zo praktijkervaring in het organiseren van een groot evenement. Gestart met acht festivals in 2003 kent het concept een stijgende belangstelling, met nu reeds een dertigtal festivals in 2006.

Of deze positieve trend zich zonder bijkomende maatregelen zal kunnen doorzetten is echter niet zeker:

- Het blijken toch vooral het TSO en BSO te zijn, en in het bijzonder de handelsrichtingen, die veel meer inspelen op dergelijke initiatieven dan het ASO. In het TSO en BSO worden leerlingen vaker aangezet tot creativiteit, durf en initiatief. Vooral voor de intensieve initiatieven blijft het moeilijk om “binnen te dringen” in het ASO, behalve in de richtingen economie.
- Vlaamse scholen voelen zich steeds meer overbevraagd voor alles en nog wat. Er zijn veel programma's en projecten die aan scholen worden aangeboden over allerhande thema's. Er begint ook een zekere graad van “moeheid” te ontstaan t.o.v. het vrij massaal aanbod van initiatieven op gebied van ondernemerschapsonderwijs.
- Zelfs sterk gemotiveerde leerkrachten klagen over de overladen leerplannen, zodat er nog weinig ruimte beschikbaar om de ondernemingszin van de leerlingen te bevorderen.

'Bio Beautiful Body' is een succesvolle COFEP oefenfirma van de Ursulinen te Mechelen. Het succes is te danken aan de combinatie van de gezamenlijke inzet van leraren van verschillende vakken en de inschakeling van externen. Het coachteam van leraren investeert op vrijwillige basis wekelijks extra lesuren om gedurende een hele werkdag aanwezig te kunnen zijn. Hierdoor voelen de leerlingen zich echt gesteund en is een aangepaste coaching mogelijk. De procesevaluatie en de attitudebeoordeling verlopen hierdoor veel vlotter. De medewerking van externe juryleden geeft de oefenfirma een groot realiteitsgevoel. Een marketingmanager geeft uitleg over hoe je een marketingplan opstelt. Een gewezen personeelschef en een human resources manager nemen mee de sollicitatiegesprekken af en bepalen mee welke leerling voor welke job geselecteerd wordt. Een IT-specialist bekijkt de website en de IT-oplossingen die de leerlingen bedenken. Samen ondersteunen en adviseren ze de leerlingen tijdens het werkjaar.

3.4.3 Hoger onderwijs

In het hoger onderwijs zijn er heel wat gunstige randvoorwaarden voor ondernemerschapsonderwijs en minder belemmerende factoren dan in het secundair onderwijs:

- Het hoger onderwijs kent traditioneel een hoge vrijheid voor wat betreft de inrichting van het onderwijs en de opbouw van de curricula. Er is dan ook een grote verscheidenheid onder de opleidingen die leiden tot hetzelfde diploma. Hogescholen en universiteiten kunnen dus zelf beslissen in welke mate ze aspecten van ondernemerschap opnemen in hun curriculum.
- In de accreditatiecriteria voor de opleidingen wordt verwezen naar de ontwikkeling van algemene competenties (zoals creativiteit, probleemoplossend vermogen, leiderschap, communicatievaardigheden, ...) en ook naar beroepsspecifieke competenties bij de professionele bacheloropleidingen. De visitatiecommissies hebben ook aandacht voor ondernemerscompetenties.
- In het hoger onderwijs is het gemakkelijker om rond ondernemingscompetenties te werken omdat een aantal docenten ook actief is in het bedrijfsleven.
- De toenemende aandacht voor het competentiedenken is ook bevorderlijk voor het verwerven van ondernemerscompetenties.
- De semesterialisering en modularisering van het opleidingsaanbod biedt kansen om projecten en intensieve trajecten rond ondernemerschap in te voeren.
- De doctoraatsopleidingen zouden een belangrijke rol kunnen spelen voor de kennisvalorisatie en het creëren van spin-offs.

Citaat van een student van Hogeschool West-Vlaanderen, opleiding Multimedia en Communicatietechnologie, die deelnam aan de SBP 'Digitechnics': *"Voor SBP hebben we rond ons product een businessplan uitgeschreven. Die denkoefening bleek niet zo eenvoudig te zijn, maar we hebben er wel veel uit geleerd. We kunnen iedereen aanraden om je licht op te steken bij verschillende (bedrijfs)mensen; hun visie op je product en businessplan helpt je enorm vooruit."*

In de realiteit neemt ondernemerschap slechts een bescheiden plaats in binnen het hoger onderwijs in Vlaanderen. Er gebeurt ook relatief weinig wetenschappelijk onderzoek op dit gebied. We herinneren er bovendien nog eens aan dat het percentage gediplomeerden uit het hoger onderwijs dat later zelfstandig ondernemer wordt tot het laagste in Europa behoort.

Er is gelukkig ook hier goed nieuws, in het bijzonder bij de professionele bacheloropleidingen aan de hogescholen:

- In de hogescholen is in bepaalde opleidingen, in het bijzonder deze die voorbereiden op het bedrijfsleven (o.a. bedrijfsmanagement, office management, communicatiemanagement, handelsingenieur, industrieel ingenieur, ...), de laatste jaren een groeiende interesse merkbaar voor ondernemerschap, zowel bij docenten als bij de studenten zelf. In dergelijke opleidingen zitten vaak meer studenten met een KMO- en ondernemersachtergrond van thuis uit, waardoor ondernemerschapsonderwijs meer aanslaat.

- Deze evolutie weerspiegelt zich onder meer in het toenemend aantal studentenbedrijven (naar schatting reeds zo'n 500 bedrijfjes met telkens typisch een zestal studenten) en het gebruik van simulatieprogramma's (zeker 6.000 studenten op jaarbasis). Misschien verhoogt ook de geleidelijke toename van studentenarbeid de appetijt om met een eigen zaakje te starten.
- Waar in het secundair onderwijs "externe initiatieven" domineren, zijn er binnen de hogescholen en universiteiten meer interne en zelf ontwikkelde benaderingen om ondernemerschap te stimuleren. Hogescholen moeten ook instaan voor de omkadering van ondernemende en creatieve projecten, wat gelet op de budgettaire beperkingen steeds minder evident is.

Er is wel weinig ervaringsuitwisseling tussen de hogescholen op dit gebied. Uitzonderingen vormen de Small Business Projects van Vlajo (in zowat alle hogescholen) en het Efac-project voor de richting Accountancy, waaraan 10 hogescholen participeren.

Verder komt ondernemerschap nauwelijks aan bod in bepaalde studiegebieden binnen hogescholen, zoals onderwijs, gezondheidszorg, sociaal-agogisch werk, toegepaste taalkunde, ... die grote aantallen studenten aantrekken. Het zijn ook opleidingen die leiden naar beroepen in sterk gereguleerde sectoren. De overgrote meerderheid van de docenten en studenten in deze studierichtingen heeft geen voeling met het functioneren van ondernemingen en zetten zich zelfs af tegen zakelijk ondernemerschap. Hierdoor gaan duidelijk kansen verloren voor meer sociaal en persoonlijk ondernemerschap.

Er is een quasi-aversie voor "zaken doen" bij kunstopleidingen. Nochtans dromen vele studenten uit bijvoorbeeld de modeacademie om ooit hun eigen zaak of kledinglijn te starten. De vaardigheden die daarvoor nodig zijn worden echter niet voorzien in het curriculum. As reactie daartegen werd Concreas opgericht (www.concreas.be). Het is een partnerschap tussen het departement Handelswetenschappen van de Lessius-Hogeschool, Design Vlaanderen, Designcenter De Winkelhaak, VKW Antwerpen-Mechelen, en Optimo. In workshops leert men er bepaalde ondernemerscompetenties verwerven zoals een businessplan schrijven.

Sommige waarnemers vrezen dat de academisering van de masteropleidingen aan de hogescholen nefast zal zijn voor ondernemerschap. Steeds meer praktijkmensen uit het bedrijfsleven worden vervangen door academici met een doctoraat en weinig of geen ervaring buiten de academische wereld. Dit fenomeen begint ook op te duiken bij professionele bacheloropleidingen. In minstens één hogeschool is het zelfs verboden dat een lesgever een bestuursfunctie in een vennootschap opneemt.

Bij de universiteiten is de aandacht voor ondernemerschap veel beperkter dan bij de hogescholen. Zelfs bij richtingen als toegepaste economische wetenschappen en burgerlijk ingenieur wordt dit onderwerp meestal eerder als een klassiek vak benaderd. Vele professoren staan weigerachtig tegenover de integratie van initiatieven zoals studentenbedrijven binnen het curriculum, omdat de academische waarde ervan wordt betwijfeld, en meer algemeen omdat men van mening is dat dergelijke benaderingen niet thuishoren binnen een wetenschappelijk curriculum.

In de universitaire wereld wordt ondernemerschap vaak exclusief gekoppeld aan de toepassing van wetenschappelijke innovaties. Met andere woorden: de belangstelling voor onder-

nemerschap is gericht op de creatie van spin-off bedrijven door jonge onderzoekers voor het exploiteren van kennis en technologie ontwikkeld aan de universiteit. Dit is uiteraard op zichzelf bijzonder waardevol, maar het gaat hier slechts om een minieme fractie van het aantal ondernemingen dat door universitair zou kunnen worden opgericht. Er zijn te weinig rolmodellen en cases beschikbaar voor studenten die misschien wel denken aan een onderneming, maar zich niet geroepen voelen om een internationale hightechfirma te starten.

De cursus Entrepreneurial Talent Corporation (ETC) biedt aan de studenten Handelsingenieur en Toegepaste Economische Wetenschappen van de VUB de gelegenheid om een eigen studentenonderneming op te richten in een beschermde omgeving. In het nieuwe brugproject "Technologisch Ondernemen aan de VUB" wordt dit nu uitgebreid naar technologisch ondernemerschap bij ingenieursstudenten. Ze zullen tijdens hun opleiding wegwijs gemaakt worden in het bedrijfsgebeuren, zoals het schrijven van een businessplan, het rondkrijgen van financiering en het ontwikkelen van een marketingstrategie. Deze bedrijfseconomische opleiding wordt afgestemd op specifieke technologische sectoren, zoals biotechnologie, fotonica, micro-elektronica en ICT.

In een internationale vergelijkende studie van universiteitsstudenten (*Fueglistaller, 2006*) werd aan studenten gevraagd hun universiteit te scoren op "entrepreneurial environment". De score van de Vlaamse studenten bleek lager te zijn dan die van de andere landen in het onderzoek. De helft van de studenten in studiegebieden als toegepaste economie, economie en rechten volgde geen enkele cursus met betrekking tot ondernemerschap. Hoewel veel Vlaamse studenten aangaven dat ze misschien later ondernemer wilden worden, scoorden ze het laagst van alle onderzochte landen voor het verzamelen van informatie en het zetten van specifieke stappen voor het opzetten van een zaak.

We staan nog even stil bij de opleidingen rond ondernemerschap na het behalen van een hoger diploma. Vele observatoren gaan ervan uit dat de "ideale" periode voor een hogeschoolde om met een eigen zaak te beginnen zo rond de leeftijd van 30 jaar ligt. De betrokkene heeft dan al enige beroepservaring opgedaan, heeft zicht op de ontwikkelingen binnen bepaalde marktsegmenten en kent ook zijn eigen professionele mogelijkheden. Toch is er voor deze doelgroep weinig specifieke opleiding en begeleiding beschikbaar.

Interessant om te vermelden is dat jaarlijks meer dan 6000 afgestudeerden uit het hoger onderwijs een Syntra-opleiding volgen voor het behalen van een ondernemersattest, ook soms voor het algemene gedeelte waarvan ze wettelijk zijn vrijgesteld. Het gaat voornamelijk om afgestudeerden uit hogescholen (professionele bachelors; de studierichting is niet gekend). Dit illustreert alleszins dat vele afgestudeerden uit het hoger onderwijs zich niet voorbereid voelen op een loopbaan als ondernemer.

3.5 Niveauoverschrijdende dimensies van ondernemerschapsonderwijs

In de volgende paragrafen presenteren we observaties en beschouwingen over aspecten van ondernemerschapsonderwijs die niet aan een bepaald onderwijsniveau zijn gebonden: het overheidsbeleid, het inzicht in de effecten van ondernemerschapsonderwijs, de houding van onderwijzers naar ondernemerschap, het gebruik van aangepaste didactiek, de samenwerking tussen onderwijs en arbeidsmarkt en de internationale dimensie.

3.5.1 De ontwikkeling van het overheidsbeleid

De huidige Vlaamse overheid heeft onmiskenbaar de wil om ondernemerschap in Vlaanderen te bevorderen, ook via het onderwijs. Enkele voorbeelden maken dit duidelijk:

- In steeds meer beleidsdocumenten is er aandacht voor ondernemerschap. Het thema wordt daarbij ook breder benaderd, met niet enkel aandacht voor zakelijk maar ook voor sociaal en persoonlijk ondernemerschap.
- De financiering en subsidiëring van initiatieven voor ondernemerschapsonderwijs neemt de jongste jaren toe, en de visibiliteit ervan wordt verhoogd.
- Er de duidelijke politieke intentie om scholen meer autonomie te geven en hun beleidsvoerend vermogen te verhogen. Met andere woorden: scholen kunnen/mogen meer ondernemend worden. Op het terrein is een zekere beweging merkbaar, o.m. dankzij initiatieven zoals Accent op Talent en de proeftuinen.
- De overheid moedigt ook de contacten en samenwerking tussen scholen en bedrijven aan. De initiatieven voorzien binnen de Competentieagenda zullen deze evolutie nog aanzwengelen.
- Binnen het hoger onderwijs worden instellingen gestimuleerd om wetenschappelijk onderzoek te valoriseren.

De gevolgen van deze beleidsinitiatieven zullen op termijn ongetwijfeld ondernemerschapsonderwijs meer bespreekbaar en vanzelfsprekend maken binnen onderwijsinstellingen.

Enkele beleidskwesties die aandacht vergen zijn de volgende:

- Er ontbreekt een duidelijke, algemeen aanvaarde definitie en omschrijving van "ondernemerschap" en van "ondernemerschapsonderwijs". Dit bemoeilijkt de dialoog en de beleidsdiscussie hierover.
- Er is nog geen consensus op beleidsniveau over welke aspecten van ondernemerschap, en in welke mate, deel zouden moeten uitmaken van de onderwijsloopbaan van elke Vlaamse jongere. Hieraan liggen soms ook nog ideologische verschillen over de finaliteit van het onderwijs ten gronde.
- Door het beleid werden tot nu toe geen specifieke resultaatsdoelstellingen voor ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs geformuleerd (bijv. aantal studenten dat een keuzevak volgt, aantal leerlingen betrokken bij intensieve trajecten, percentage leerlingen/studenten dat een loopbaan als ondernemer ziet zitten, ...). Beleidsteksten omschrijven doelstellingen eerder in kwalitatieve termen en/of relatoren ze aan bepaalde acties.
- Er is tot nu toe een grotere "drive" voor ondernemerschapsonderwijs vanuit het Ministerie van Economie, Wetenschap en Innovatie dan vanuit het Ministerie van Onderwijs en Vorming. Dit verschijnsel zien we trouwens ook in het buitenland. De verschillen weerspiegelen zich o.m. in het belang dat dit thema krijgt in de respectievelijke beleidsdocumenten en ook in de hoeveelheid financiering die voor specifieke initiatieven op dit gebied wordt opzijgezet.

- De beleidsmaatregelen die ondernemerschap in het hoger onderwijs bevorderen zijn beperkt. Ze zijn meestal gerelateerd aan de bevordering van valorisatie van onderzoek en de creatie van spin-offs. Dit is uiteraard toe te juichen, maar spreekt slechts een fractie van de studentenbevolking aan.
- Ondernemerschap zit nu wat verborgen en is hoe dan ook slechts gedeeltelijk opgenomen in de eindtermen. Een initiatief om “ondernemingszin” op te nemen in de eindtermen heeft het enkele jaren geleden niet gehaald, o.m. met als argument dat ondernemingszin voldoende gedekt zou zijn door de vakoverschrijdende eindtermen. Zo komen we terug bij de vraag naar de definitie van ondernemerschap en ondernemingszin (zie hoger).

3.5.2 Inzicht in de effecten van ondernemerschapsonderwijs

In ons land zijn er weinig onderzoeksgegevens beschikbaar over ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs. Zelfs voor zakelijk ondernemerschap zijn de officieel beschikbare cijfers over de creatie en stopzetting van ondernemingen (*Kruispuntbank Ondernemingen, Graydon, Unizo, ...*) slechts beperkt bruikbaar voor beleidsbepaling, o.m. omdat ze alle omzettingen van de ene vennootschapsvorm in de andere omvatten, geen informatie bevatten over de achtergrond van de oprichters, en ook de overgang binnen familiebedrijven maskeren. De GEM-cijfers hebben dan weer af te rekenen met een relatief hoge foutenmarge. Over sociaal en persoonlijk ondernemerschap zijn zelfs zo goed als geen cijfers beschikbaar.

Ook over ondernemerschapsonderwijs en de effecten ervan zijn de gegevens schaars, al komt daar de laatste jaren verandering in (bijv. analyses van de effecten bij Vlajo, NFTE en DREAM). Over langetermijneffecten weten we al bij al weinig. Deels kan dit euvel worden opgevangen door kwalitatieve feedback en deductie of extrapolatie op basis van onderzoek in het buitenland, twee methodes die we in dit rapport gebruikten.

De beperkte beschikbaarheid van betrouwbare gegevens over ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs betekent ook dat beleidsmakers nu deels in het duister tasten over welk soort acties ze best stimuleren en waar prioriteiten dienen gelegd te worden.

In het volgende hoofdstuk zullen we een aantal voorstellen formuleren van gebieden waarop best onderzoek zou gebeuren of cijfers worden verzameld met het oog op het opbouwen van beleidsontwikkelingen rond ondernemerschapsonderwijs.

3.5.3 De houding van onderwijzers tegenover ondernemerschap

Veel onderwijzers staan gereserveerd of onverschillig tegenover ondernemerschapsonderwijs. Ze beschouwen dat ook niet als een wezenlijke taak van het onderwijssysteem. Sommigen zien het ook als een bedreiging voor het onderwijs, hun waardensysteem of hun autoriteit. In het hoger onderwijs, en bij de universiteiten in het bijzonder, vindt een groot deel van het docentenkorps dat zakelijk, sociaal en/of persoonlijk ondernemerschap niet thuishoort in het curriculum.

Er zijn veel factoren die bijdragen tot deze attitude. We zetten ze nog eens op een rijtje

- De cultuur binnen onderwijsinstellingen staat vaak ver af van deze van ondernemers. Onderwijzenspersonen moeten opereren binnen een sterk gereguleerde omgeving waar veel hoge eisen worden gesteld en waarin ondernemend gedrag zelden worden beloond en mogelijk zelfs wordt afgestraft. Ondernemende lesgevers geven aan dat ze soms worden tegengewerkt door collega's, directieleden en vakbonden die vasthouden aan de bestaande cultuur.
- Schooldirecties stellen zich, soms noodgedwongen, vaak conformistisch op. Ze wensen of durven niet creatief omgaan met strikte regelgeving. Heel wat directies zijn ook niet overtuigd van de meerwaarde van projecten, en sommige hebben en wensen weinig contact met bedrijven of andere instellingen in de lokale omgeving.
- Veel leraren en docenten hebben weinig affiniteit met het bedrijfsleven en kunnen dan ook moeilijk jonge mensen warm maken voor (zakelijk) ondernemerschap. Leerkrachten en docenten zijn niet vertrouwd met de werking van de arbeidsmarkt. Ze hebben vaak geen idee van hoe ondernemingen functioneren en ze zijn evenmin op de hoogte van de dynamiek die veel non-profitorganisaties en overheidsinstellingen kenmerken.
- Ondernemingszin of ondernemerschap is niet opgenomen in de lijst van basiscompetenties van leerkrachten en maakt bijgevolg ook geen deel uit van de competenties die studenten moeten verwerven tijdens de lerarenopleiding.
- Ondernemerscompetenties zijn slechts in beperkte mate opgenomen in ontwikkelingsdoelen, eindtermen, leerplannen en accreditatiecriteria. Dit vormt een drempel om veel aandacht te besteden aan ondernemerschapsonderwijs.
- Docenten in het hoger onderwijs zijn vaak zwaar belast, zodat er weinig ruimte overblijft voor het begeleiden van studenten bij het ontwikkelen van ondernemerscompetenties – voor zover daartoe al plaats is binnen het curriculum. Zich intensief bezighouden met ondernemerschapsonderwijs is meestal ook niet bevorderlijk voor een academische carrière.
- Veel leerlingen en studenten staan a priori weigerachtig tegenover ondernemerschapsonderwijs omdat het extra werk met zich meebrengt, omdat ze verplicht worden in groep te werken, en omdat de resultaten niet van tevoren kunnen bepaald worden. Ze prefereren vaak zekerheid en eenduidige antwoorden, zowel in het onderwijs als later in hun beroep.

Deze houding vinden we ook terug in het zuiden van ons land. Een recente enquête bij Franstalige jongeren tussen 15 en 24 jaar (*Bluecomm, 2006*) toonde aan dat relatief weinig jongeren beschikken over de waarden en attitudes die nodig zijn voor ondernemerschap zoals verantwoordelijkheid kunnen nemen (27% van de ondervraagden), doorzettingsvermogen (20%), zelfvertrouwen (14%), hard willen werken (12%) en zin voor initiatief (9%). Als voornaamste reden om geen onderneming op te richten vermeldde 71% dat ze schrik hadden te mislukken. Dit bleek nog meer uitgesproken te zijn bij meisjes dan bij jongens. De faalangst bleek meer te maken te hebben met de mogelijke stigmatisering door de maatschappij bij eventueel mislukken, dan met de economische gevolgen van het eventueel falen. De ondervraagde jongeren bleken ook weinig bereid om te investeren in het werk ten koste van hun materiële en sociale zekerheid.

- Ouders zijn vaak geen vragende partij voor ondernemerschapsonderwijs, zeker niet als de focus louter ligt op zakelijk ondernemerschap. Ouders stimuleren hun kinderen voor “zekere” trajecten. De meeste ouders zijn zelf geen ondernemers, en velen zien hun kinderen liever kennis verwerven met het oog op een zekere job na hun studies. Ze hebben ook vaak de middelen niet om starters op weg te zetten.

Toch blijkt er de laatste jaren een kentering aan de gang te zijn. Veel waarnemers observeren een meer open houding naar ondernemerschapsonderwijs. De meeste Vlaamse initiatieven die ondernemerschap promoten zitten in de lift. Sommige aanbieders zitten zelfs met een wachtlijst, omdat ze niet meer scholen aankunnen met hun bestaand team en de lopende financiering.

Ook de ideologische weerstand tegen “commercieel ondernemen” en “bedrijfsleven” – zeker in het basisonderwijs, het ASO en de universiteiten – neemt volgens de praktijkmensen op het terrein af. Meer en meer onderwijsmensen zien in welke sociale en pedagogische meerwaarde ondernemerschapsonderwijs kan hebben. Ze worden zich ook meer bewust van de economische noodzaak aan meer zakelijk ondernemerschap.

Een duw in de rug komt verder van het steeds breder wordende aanvaarding van het denken in termen van “te verwerven competenties”. Dit doet meer onderwijsmensen nadenken over welke competenties leerlingen en studenten dienen te verwerven, en wat daartoe de meest aangewezen weg is. Dit is onmiskenbaar een kans voor ondernemerschapsonderwijs.

Een positieve vaststelling – ook in het buitenland – is dat eens onderwijsinstellingen over de drempel komen en ondernemerschapsonderwijs implementeren, ze zelden nog de klok terugdraaien (tenzij om financiële redenen of het wegvallen van sleutelpersonen). Ondernemerschapsonderwijs start vaak bij een enthousiaste enkeling, maar meestal groeit het aantal personen dat hierbij betrokken wordt snel. Bij succesvolle initiatieven in het basis- en secundair onderwijs blijken vaak leerkrachten van verschillende vakken betrokken te zijn. Dit zorgt voor een stabiel draagvlak en ook voor verbreding van ondernemerschapsonderwijs binnen de school.

3.5.4 Gebruik van een aangepaste didactiek

Een van de kenmerken van ondernemerschapsonderwijs, en meer in het bijzonder van de meer intensieve trajecten, is dat dit een actieve pedagogiek en aangepaste didactische werkvormen vereist. Hierin ligt trouwens vaak de grote pedagogische en sociale meerwaarde ervan. Een actieve didactische aanpak is eigenlijk een onontbeerlijke voorwaarde om jongeren ondernemerscompetenties bij te brengen.

Dit ligt in de lijn van de wind van onderwijsvernieuwing die door vele onderwijsinstellingen waait, zowel in het basis-, het secundair als het hoger onderwijs. Het aandeel van het puur doceren wordt teruggeschroefd en geïntegreerd werken met projecten wordt belangrijker. Ook het vakoverschrijdend behandelen van onderwerpen wint aan belang.

Tegelijkertijd is deze vereiste naar een actieve pedagogiek en projectwerk een belemmerende factor. Het vergt van leerkrachten en docenten dat ze zich inwerken en bijscholen in nieuwe methodieken. Ze moeten durven klassieke paden verlaten. En het gaat vaak ook

gepaard met een grotere tijdsbesteding. Een knelpunt is ook dat er nog weinig ervaring bestaat om leerlingen of studenten formeel te evalueren op hun ondernemend gedrag en de mate waarin ze bepaalde ondernemersattitudes en –vaardigheden hebben bereikt. Er zijn ook geen algemeen aanvaarde criteria om creatieve en innovatieve projecten te evalueren.

We stippen nog aan dat de laatste jaren de externe aanbieders van programma's voor ondernemerschapsonderwijs het "pedagogisch comfort" voor leerkrachten en docenten hebben verhoogd, door het ontwikkelen van handleidingen, het organiseren van introductie-sessies en bijscholingsactiviteiten, en door het begeleiden van de onderwijsinstellingen bij de implementatie van de programma's. Toch ervaren veel onderwijsinstellingen deze begeleiding en ondersteuning vaak nog als te beperkt.

3.5.5 Samenwerking tussen onderwijs en arbeidsmarkt

Ondernemerschapsonderwijs kan bijzonder effectief zijn als er een participatie is van ondernemende mensen: ondernemers, kaderleden, werknemers in bedrijven en non-profitinstellingen, leidinggevende ambtenaren, ... De rol van externen kan velerlei zijn: als getuige of bron van informatie, als mentor, als coach of 'peter', als beoordelaar van resultaten, ...

Ook in contact komen met "klanten" die een al dan niet virtueel product moeten kopen, blijkt een enorm verrijkende ervaring te zijn voor de meeste jongeren. Het doet hen de relevantie van het onderwijs beseffen en ze leren door dergelijke confrontaties ook zichzelf beter kennen.

In dit verband met de huidige praktijk in Vlaanderen observeren we het volgende:

- Bij de meeste initiatieven voor ondernemerschapsonderwijs zijn mensen uit het bedrijfsleven betrokken. Soms is dat eerder beperkt of op de achtergrond (sponsoring, aanwezigheid in advies- of bestuursorganen, faciliteiten voor bedrijfsbezoek, ...), maar vaak gaat het over meer actieve betrokkenheid van ondernemers en werknemers. Bij sommige activiteiten (bedrijvendag VKW, Dream-Day, peterschap Vlajo-projecten) zijn telkens zelfs vele honderden bedrijfsmensen betrokken.
- Er zijn nog zeer weinig mensen en organisaties uit de publieke en non-profitsector (ziekenhuizen, socio-culturele organisaties, lokale besturen, ...) betrokken bij ondernemerschapsonderwijs. Dit zou nochtans kunnen aansluiten bij hun maatschappelijke opdracht en een steun in de rug zijn voor sociaal ondernemerschap. Bovendien bestendigt deze situatie het clichématig denken in scholen over ondernemerschap waarbij dit wordt gelijkgesteld aan zakelijk ondernemerschap.
- Vlaamse werkgeversverenigingen – UNIZO, VKW en VOKA – zijn op verschillende wijzen direct betrokken bij ondernemerschapsonderwijs. Maar de sectorfederaties en het VBO zijn als federatie grotendeels afwezig op dit gebied.
- Het is gemakkelijker mensen uit het bedrijfsleven te mobiliseren voor korte activiteiten zoals bedrijfsbezoeken, Dag van de ondernemer, Dream-getuigenissen en dergelijke.
- Mensen uit de praktijk die eenmaal hebben geparticipeerd aan ondernemerschapsonderwijs zijn vaak bijzonder onder de indruk van wat leerlingen en studenten reali-

seren. De meeste zijn enthousiast en vaak bereid om hun inbreng de komende jaren te herhalen.

- Er is een zekere overbevraging van steeds dezelfde mensen uit het bedrijfsleven. Aanbieders van programma's hebben vaak moeite om bijkomende enthousiaste ondernemers of werknemers te vinden die bereid zijn een rol op te nemen in ondernemerschapsonderwijs.
- De drempel naar ondernemerschapsonderwijs kan verlaagd worden door onderwijsinstellingen eerst in contact te brengen met het bedrijfsleven. Dit wordt door de huidige regering aangemoedigd, o.a. op gebied van leerkrachtenstages. Hier blijven zich wel praktische en organisatorische problemen stellen, o.a. naar roostering en vervanging.

We herinneren er ook aan dat er in Vlaanderen nog weinig traditie bestaat van langdurige en structurele samenwerking tussen scholen en bedrijven, zelfs in technische studierichtingen. De situatie is iets beter in het hoger onderwijs. Omwille van het ontbreken van die traditie is het ook minder vanzelfsprekend om ondernemerschapsonderwijs op een dergelijke samenwerking te enten. De jongste jaren zien we hier een kentering optreden; de samenwerking onderwijs-arbeidsmarkt is ook een centraal thema in de Competentieagenda.

Het is te verkiezen om de samenwerking tussen scholen en ondernemingen niet te beperken tot het thema ondernemerschap. Er zijn immers veel andere gebieden waarop kan samengewerkt worden, in het belang van beide partijen. In een recente KBS studie "Leren van elkaar. Samenwerking tussen scholen en bedrijven" (te downloaden via www.kbs-frb.be) worden drie centrale vragen behandeld: (1) Wat zijn argumenten voor samenwerking tussen scholen en bedrijven; (2) Op welke gebieden kunnen scholen en bedrijven samenwerken; en (3) Hoe samenwerking effectief realiseren. Veel van de elementen in deze studie zijn ook van toepassing op samenwerking met non-profit en publieke organisaties.

Afstudeerwerken van studenten bieden heel wat mogelijkheden tot valorisatie en innovatie, en vormen zo een interessant vertrekpunt voor verdere samenwerking tussen bedrijven en hogescholen. Uit onderzoek blijkt dat er nog een groot potentieel is aan valorisatie. In een brugproject waar o.a. de drie West-Vlaamse hogescholen (KATHO, KHBO en HOWEST) aan participeren wordt jaarlijks aan 300 afstudeerwerken extra ondersteuning gegeven. De intentie is om zo te komen tot jaarlijks 50 afstudeerwerken die effectief gevaloriseerd worden binnen de bedrijven (www.kennisvalorisatie.be)

3.5.6 De internationale dimensie

De welvaart van Vlaanderen is in grote mate te danken aan de succesvolle export en de internationale dimensie van de ondernemingen. Met de toenemende mondialisering van de economie zal het belang van internationaal ondernemen alleen maar toenemen. Deze mondialisering is voor Vlaanderen een opportuniteit. Het thema mondialisering, dat iedereen aanbelangt, kan ook een vehikel zijn om het belang van ondernemerschap voor de toekomstige generaties bespreekbaar te maken in het onderwijs.

Door de band genomen wordt deze internationale dimensie echter ondergewaardeerd binnen het ondernemerschapsonderwijs in Vlaanderen. De meeste initiatieven missen elke internationale dimensie. Enkele uitzonderingen zijn:

- binnen de oefenfirma's van COFEP kan er (virtueel) handel gedreven wordt tussen oefenfirma's uit heel Europa; er is ook participatie aan internationale beurzen
- de internationale dimensie is nadrukkelijker aanwezig in de nieuwe golf brugprojecten; het gaat hier vooral om projecten in het hoger onderwijs
- Vlajo gaat vanaf dit jaar ook binnen de SBP's (Small Business Projects) voor het hoger onderwijs de internationale dimensie verhogen.

Verder komt via bezoeken aan bedrijven en contacten met bedrijfsmensen de internationale dimensie aan bod: belang van meertaligheid, filialen in andere landen, export- en importafdelingen, ...

Enigszins merkwaardig is ook dat er weinig links zijn tussen initiatieven rond ondernemerschap en de participatie in de Comenius-, Erasmus- en Leonardo da Vinci-programma's. Nochtans vergt de deelname aan internationale uitwisselingen en samenwerkingsprojecten, zeker in het secundair onderwijs, heel wat ondernemingszin van de betrokken school.

Naar aanleiding van de recente evaluatie van de implementatie van het Socratesprogramma (*Van den Berghe, 2007*) is overigens gebleken dat "de ontwikkeling van ondernemingszin" geen belangrijke doelstelling is van de scholen en studenten die deelnemen aan Comenius en Erasmus. Ondernemingszin scoorde steevast ook laag in vergelijking met andere competenties die ontwikkeld werden dankzij de participatie in Europese activiteiten. De scores voor ondernemingszin bleken wel beter voor het secundair dan voor het hoger onderwijs.

Een bijna paradoxale bevinding is dat terwijl de participatie van Vlaamse studenten aan Erasmus tot de hoogste in Europa behoort (*Van den Berghe, 2007*), onze studenten achteraf weinig blijken te voelen voor een internationale loopbaan. Uit een recente vergelijkende studie in 18 landen is gebleken dat onze studenten het minst van al deze landen bereid waren om na hun studies naar het buitenland te verhuizen (*Trendence, 2007*).

We eindigen dit hoofdstuk graag met een positieve noot. Zoals reeds vermeld behoort de participatie aan leerling- en studentenbedrijven tot de hoogste in Europa. Bovendien wordt de in Vlaanderen opgebouwde expertise rond ondernemerschapsonderwijs ook steeds meer internationaal erkend. Enkele voorbeelden:

- Claude Berghmans, voorzitter van COFEP, is momenteel voorzitter van de overkoepelende organisatie EUROOPEN-PEN International, die actief is in meer dan 40 landen
- Peter Coenen, algemeen directeur van Vlajo, kreeg deze zomer in Washington van de wereldwijde Junior Achievement organisatie de *Platinum Individual Achievement Award* omwille van zijn verdiensten op gebied van ondernemerschapsonderwijs
- het concept van de Small Business Projects (SBP's) werd in Vlaanderen ontwikkeld en werd sindsdien in 8 andere landen overgenomen
- een team van Vlaamse studenten van de Hogeschool West-Vlaanderen kaaptten deze zomer enkele hoge onderscheidingen weg op de internationale YA-YE-wedstrijd

Zeven ingenieursstudenten (Hogeschool West-Vlaanderen departement PIH, opleiding industrieel ingenieur Industrieel ontwerpen) wonnen in juni 2007 met hun SBP studentenonderneming YBO op de *JA-YE Europe Graduate Programme Competition* de award voor het beste businessplan/investeringplan ('Best investment proposal'). Zij wisten met hun product 'Snatch' een internationale jury te overtuigen van de commercialiseerbaarheid van hun product. YBO behaalde ook de zilveren medaille voor 'Best overall Company'.

4. Pleidooi voor meer ondernemerschapsonderwijs

4.1 Ondernemerschapsonderwijs voor het realiseren van maatschappelijke doelen

4.1.1 Sterke argumenten voor meer ondernemerschapsonderwijs

Op basis van onze analyse komen we tot een aantal belangrijke vaststellingen:

- Vlaanderen scoort zwak op gebied van ondernemerschap
- meer zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap in Vlaanderen is cruciaal voor onze toekomst
- ondernemerschapsonderwijs is cruciaal voor het bevorderen van ondernemerschap
- ondernemerschapsonderwijs genereert bovendien ook een grote meerwaarde op maatschappelijk gebied.

De algemene conclusie, gesterkt door de feedback van de vele personen die in het kader van de studieopdracht werden gecontacteerd, is dan ook dat het onderwijssysteem in Vlaanderen veel meer aandacht moet besteden aan de ontwikkeling van ondernemerscompetenties bij alle jongeren.

Meer ondernemerschapsonderwijs is geen doel op zichzelf maar eerder een middel waarmee een aantal maatschappelijke doelen kunnen worden bereikt. Concreet stellen we voor om de bredere aandacht voor ondernemerschap in het onderwijs te koppelen aan vijf maatschappelijke doelen:

1. Jongeren meer ondernemend maken
2. Actieve didactiek stimuleren
3. Leerlingen en studenten enthousiasmeren
4. Onderwijsinstellingen dynamischer maken
5. Meer beloftevolle ondernemingen opstarten.

De ervaring in binnen- en buitenland heeft aangetoond dat ondernemerschapsonderwijs tot elk van deze doelen op een significante wijze kan bijdragen, al is het uiteraard niet de enige factor.

De conclusies, aanbevelingen en voorstellen in dit laatste hoofdstuk zijn ontstaan op basis van een uitgebreide analyse van de problematiek op basis van een literatuurstudie (zie *bijlage 5.4*) en de discussies met meer dan zestig betrokkenen in binnen- en buitenland (zie *bijlage 5.3*).

Tijdens zeven discussieavonden in de maanden april en mei 2007 bogen een honderdtal mensen uit het onderwijs, de overheid, het bedrijfsleven en intermediaire organisaties zich over een eerste versie van dit rapport (zie *eveneens bijlage 5.3*). Bij deze groep was er hiervoor een breed draagvlak. De vele reacties tijdens deze discussieavonden hebben geleid tot aanvullingen, nuanceringen en preciseringen van de aanbevelingen zoals ze initieel waren geformuleerd. Omwille van de duidelijkheid werd wel de indeling van de aanbevelingen grondig aangepast, zonder dat dit impact had op de wezenlijke inhoud ervan.

4.1.2 Doel 1: Jongeren meer ondernemend maken

Het is belangrijk voor onze maatschappij dat wie de arbeidsmarkt betreedt zich ondernemend kan gedragen en ondernemend gedrag durft vertonen. Daarvan kunnen de fundamenten worden gelegd door ondernemerschapsonderwijs. Dit dient wel verschillend opgevat te worden naargelang het onderwijsniveau en de doelgroep (cf. Hoofdstuk 2).

Meer aandacht voor ondernemerschapsonderwijs impliceert dat alle Vlaamse jongeren ondernemerscompetenties ontwikkelen tijdens hun schoolloopbaan, en dit op een gerichte manier. Het moet ertoe leiden dat jongeren meer ondernemende zijn als ze het onderwijs verlaten.

De algemene ondernemerscompetenties die jongeren dienen te verwerven in het onderwijs betreffen vooral attitudes en vaardigheden die nuttig zijn voor zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap – zoals verantwoordelijkheidszin, risicobereidheid, probleemoplossend vermogen, communicatie- en teamvaardigheden, doorzettingsvermogen, creativiteit, ... – maar ook enkele basisinzichten in de werking van ondernemingen en hun belang voor de maatschappij.

4.1.3 Doel 2: Actieve didactiek stimuleren

Vooraf de jongste tien jaar is er in het onderwijs een beweging ontstaan om af te stappen van ex-cathedraonderwijs, en meer ruimte te maken voor "actieve didactiek". Hierbij speelt de leerkracht of docent eerder de rol van coach of begeleider van het leerproces van de jongeren. De laatste jaren is deze evolutie nog versneld door de ontwikkelingen op gebied van krachtige leeromgevingen, open leercentra en het internet. Ook de toenemende aandacht voor stages en praktijkwerk sluit hierbij aan. Men spreekt soms van "activerend onderwijs".

Deze onderwijsvernieuwing zet zich gestaag verder en dringt binnen in steeds meer onderwijsinstellingen, studierichtingen en vakken. Uiteraard is deze vorm van actieve didactiek sterk verschillend naargelang het onderwijsniveau en de finaliteit van de betrokken studierichtingen.

Ondernemerschapsonderwijs blijkt in binnen- en buitenland een bijzonder effectief en efficiënt mechanisme te zijn om dergelijke vormen van actieve didactiek in te voeren in het onderwijs en ook om vakoverschrijdend te leren werken. Leerkrachten en docenten kunnen dankzij de gerichtheid van ondernemerschapsonderwijs snel de benodigde vaardigheden

verwerven. Ze ontwikkelen didactische en pedagogische competenties en doen ervaring op met werkvormen die ook nuttig zijn voor andere vakken. Een interessant neveneffect is dat door de participatie aan ondernemerschapsonderwijs ook de leerkrachten en docenten zelf meer ondernemend worden.

4.1.4 Doel 3: Leerlingen en studenten enthousiasmeren

Het is algemeen bekend dat het onderwijs in Vlaanderen inzake kennisverwerving tot de absolute wereldtop behoort. Minder bekend is dat, in vergelijking met veel andere landen, onze jongeren minder graag naar school gaan. Zeker in het secundair onderwijs kampt een aanzienlijk deel van de leerlingen met schoolse achterstand en/of schoolmoeheid – sommigen spreken van 20% van de schoolgaande jeugd. In het slechtste geval leidt dit tot ongekwalificeerde schoolverlaters (nog altijd 10% in Vlaanderen). In het hoger onderwijs zijn veel studenten onvoldoende gemotiveerd voor de vaak zware studies.

Ondernemerschapsonderwijs kan dit fenomeen terugdringen. Veel jongeren uit kansengroepen die afhaken in het reguliere onderwijs krijgen dankzij ondernemerschapsonderwijs nieuwe kansen. Vooral in het BSO en het deeltijds onderwijs wordt er vaak opmerkelijke vooruitgang geboekt. Ook de integratie van allochtone jongeren wordt erdoor bevorderd. In het buitenland komt men tot analoge besluiten.

Ondernemerschapsonderwijs draagt sterk bij tot de ontwikkeling van attitudes en vaardigheden zoals zelfvertrouwen, respect voor anderen, communicatie- en teamwerkvaardigheden. Alleen al deze sociale argumenten wettigen de promotie van meer ondernemerschapsonderwijs.

4.1.5 Doel 4: Onderwijsinstellingen dynamischer maken

Veel onderwijsexperten en beleidsmakers zijn het erover eens dat ons onderwijsbestel baat zou hebben bij een grotere dynamiek, met onderwijsinstellingen die beter en sneller in staat zijn zich aan te passen aan de veranderende maatschappelijke noden.

Dynamiek in het hoger onderwijs weerspiegelt zich o.m. in de continue actualisering van curricula, in didactische vernieuwingen, in goed werkende kwaliteitszorgsystemen en in het aanbod aan bijscholing. Andere kenmerken zijn samenwerkingsverbanden met externe organisaties en de mate van internationalisering van onderwijs en onderzoek.

In de meer gereguleerde basis- en secundaire scholen zijn er andere indicatoren voor dynamiek, zoals een sterk beleidsvoerend vermogen, de flexibiliteit van de medewerkers, de gebruikte didactische werkvormen, de aanpak van de leerplannen, de samenwerking met bedrijven en andere lokale organisaties, het succesvol omgaan met leerlingen uit kansengroepen, en de extra-curriculaire activiteiten.

Het zou misplaatst zijn te beweren dat ondernemerschapsonderwijs de enige of zelfs de belangrijkste factor is die er voor kan zorgen dat onderwijsinstellingen dynamischer worden. Maar het is wel zo dat onderwijsinstellingen die ondernemerschap integreren in het onderwijs, daardoor ook veel dynamischer worden en daardoor dus ook hun maatschappelijke functie beter kunnen vervullen.

4.1.6 Doel 5: Meer beloftevolle ondernemingen opstarten

Voor het behoud van de Vlaamse welvaart, zeker tegen een achtergrond van toenemende vergrijzing en mondialisering, is het essentieel voor Vlaanderen dat er meer nieuwe ondernemingen ontstaan met een serieus groeipotentieel. Duurzaam ondernemen en de internationalisering zijn daarbij een essentieel onderdeel van modern ondernemerschap.

Degelijk ondernemerschapsonderwijs is een belangrijke sleutel hiervoor. Het draagt onmiskenbaar bij tot meer zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap in Vlaanderen. Dit moet op zijn beurt bijdragen tot jobcreatie en het behoud van het welvaartsniveau.

Ondernemerschapsonderwijs kan ervoor zorgen dat meer mensen tijdens hun onderwijsloopbaan daarvoor de noodzakelijke competenties verwerven. Jongeren zouden zich bewust moeten zijn van hun potentieel als toekomstige ondernemer. Ondernemerschapsonderwijs kan ook jongeren doen inzien dat ze misschien niet zo geschikt zijn als ondernemer en hen zo behoeden van verkeerde keuzen op latere leeftijd.

Het onderwijssysteem is uiteraard niet de enige factor die ondernemerschap kan bevorderen of afremmen. Fiscale maatregelen, administratieve vereenvoudiging, een aangepast HR-beleid bij werkgevers, betere sociale zekerheidbescherming van zelfstandigen, beschikbaarheid van durfkapitaal, minder maatschappelijke stigmatisering bij mislukken, ... zijn factoren waar het onderwijs nauwelijks vat op heeft maar die ook bijdragen tot het beslissen om al dan niet een onderneming te starten.

4.2 Twaalf voorwaarden voor succesvol ondernemerschapsonderwijs

Ondernemerschapsonderwijs gedijt best als daartoe de geschikte randvoorwaarden en middelen ter beschikking zijn. In wat volgt bespreken we twaalf belangrijke voorwaarden voor succesvol ondernemerschapsonderwijs. Deze zijn tegelijkertijd ook te beschouwen als aanbevelingen en concrete voorstellen.

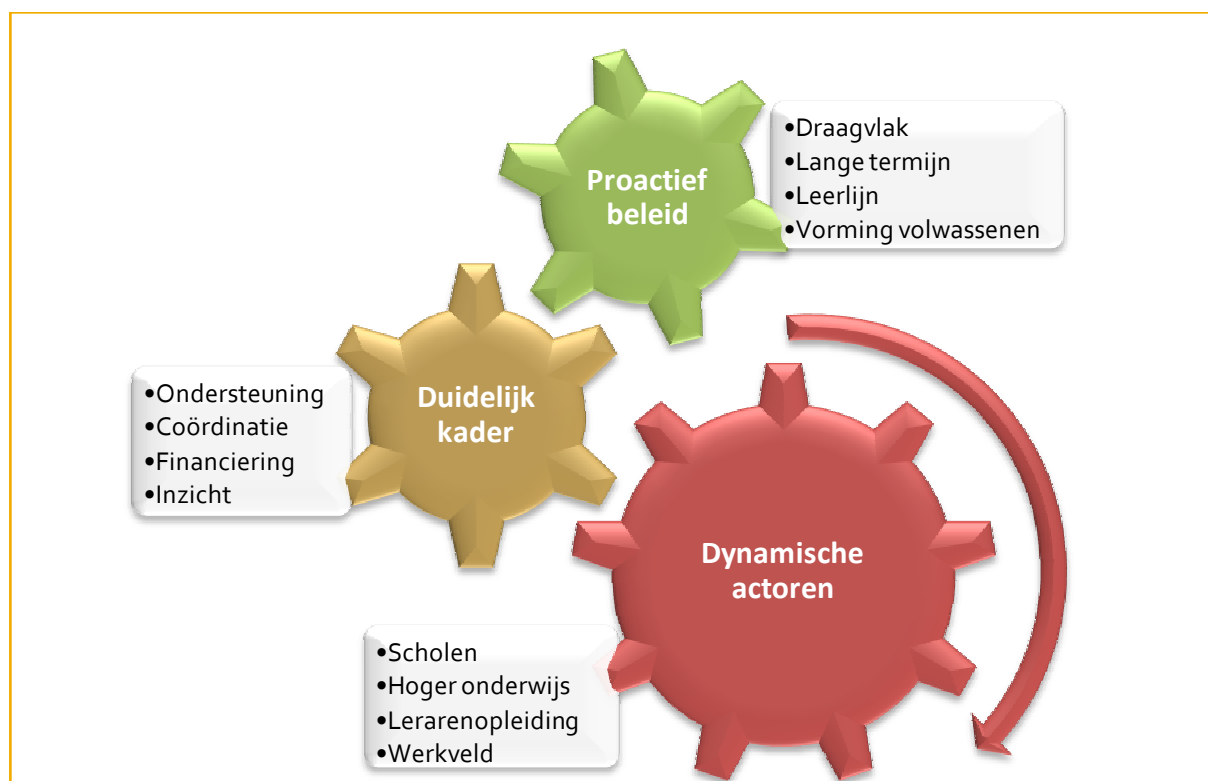
Omwille van de overzichtelijkheid werden ze gegroepeerd in drie categorieën:

- (1) "Een proactief beleid" (beleidsaanbevelingen)
- (2) "Dynamische actoren" (verwachtingen naar de betrokken actoren)
- (3) "Een duidelijk kader" (ondersteunende factoren).

De volgende tabel bevat deze aanbevelingen en voorstellen in een notepad.

Al deze voorstellen zijn met elkaar verweven, zoals we hieronder symbolisch illustreren:

4.3 Een proactief beleid

4.3.1 Een breed draagvlak voor ondernemerschap

Een sterke toename van de aandacht voor ondernemerschap in het Vlaams onderwijs vergt een breed maatschappelijk draagvlak. Dit brede draagvlak is momenteel nog niet aanwezig. Bij grote delen van de bevolking, en zeker binnen het onderwijs:

- is er weinig urgentiebesef over de aanzienlijke maatschappelijke en economische uitdagingen die op ons afkomen
- zijn er weinig mensen die inzicht hebben in de rol die innovatief ondernemerschap zal moeten spelen als wissel op de toekomst
- wordt ondernemerschapsonderwijs louter geassocieerd met lessen in bedrijfsbeheer
- wordt de maatschappelijke, pedagogische en sociale meerwaarde van ondernemerschapsonderwijs miskend of onderschat
- is er een vaak negatieve beeldvorming over overnemers
- heersen er stereotypen over wie ondernemer kan worden en wie niet
- bestaat er twijfel over de noodzaak om het bedrijfsleven bij het onderwijs te betrekken.

Het is dan ook noodzakelijk om brede lagen van de bevolking te sensibiliseren voor de noodzaak aan ondernemerschap en het belang van ondernemerschapsonderwijs. Belangrijke doelgroepen daarbij zijn:

- de jongeren zelf, en dit vanaf jonge leeftijd
- leraren en docenten binnen het hoger onderwijs (voor alle studierichtingen en vakken)
- leidinggevenden in scholen, hogescholen en universiteiten
- directies en kaderleden van bedrijven, non-profit- en overheidsinstellingen
- sleutelpersonen in bedrijvenverenigingen en andere intermediaire organisaties
- pedagogische begeleiders
- beleidsmakers
- lectoren en docenten die betrokken zijn bij de opleiding van leerkrachten.

Een aandachtspunt bij sensibilisering van jongeren en ouders is de beschikbaarheid van een breed scala aan rolmodellen en verhalen over jonge ondernemers in de meest diverse sectoren: niet alleen uit de hightechsector, maar ook uit de dienstensector, de cultuur- en amusementssector, de lokale gemeenschap, de non-profitwereld, ... Er zouden voldoende realistische en inspirerende voorbeelden moeten bestaan over personen die de stap naar een onderneming (profit of non-profit) gezet hebben voor zowat elk soort diploma. Daarbij moet er voldoende aandacht zijn voor vrouwen en ondernemers afkomstig uit kansengroepen.

Naast het actief gebruiken van deze rolmodellen in informatiecampagnes en –evenementen formuleren we ook nog de volgende voorstellen⁸:

⁸ Hier en bij enkele andere aanbevelingen zijn de voorstellen vrij concreet. Deze zijn te beschouwen als een illustratie van de mogelijke activiteiten, maatregelen of initiatieven.

- het organiseren van een jaarlijks congres over ondernemerschapsonderwijs waarin de evolutie en de resultaten worden belicht, en waarbinnen ervaringsuitwisseling wordt bevorderd; dit kan gekoppeld worden aan de Ondernemersklasseweek
- het creëren van "human interest"-televisieprogramma's (genre "Het leven zoals het is") over het wel en wee van jonge ondernemers; zorgen dat in praatprogramma's meer ondernemers aan bod komen.
- het verder diversifiëren van wedstrijden voor ondernemende scholen en klassen, opleidingen in hogescholen en universiteiten, leerlingenteams, gemeenten, ... ; hieraan kunnen mogelijk labels gekoppeld worden die de betrokkenen een of meer jaren mogen gebruiken
- het creëren van een "ondernemersrijbewijs" dat in principe door alle leerlingen in het secundair onderwijs kan worden behaald en dat een erkenning is van de verworven ondernemerscompetenties.

Een breder draagvlak creëren voor ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs vergt ook een brede consensus over de begrippen "ondernemerschap", "ondernemerscompetenties" en "ondernemerschapsonderwijs". In dit rapport is hier alvast een aanzet toe gegeven.

Het is wellicht ook nuttig om in het basisonderwijs de term ondernemingszin te gebruiken en vanaf het secundair onderwijs geleidelijk aan ondernemerschap te introduceren met zijn drie componenten: zakelijk, sociaal en persoonlijk.

4.3.2 Een coherent langetermijnbeleid

De effectiviteit van initiatieven op gebied van ondernemerschapsonderwijs zal toenemen als dit deel uitmaakt van een coherent langetermijnbeleid.

Naar analogie met de aanpak in Noorwegen stellen we voor dat er een strategisch beleidsplan voor ondernemerschapsonderwijs wordt ontwikkeld dat stoelt op de volgende principes:

- het plan valt onder de verantwoordelijkheid van verschillende ministers (verantwoordelijk voor beleidsdomeinen Onderwijs, Economie, Werk, ...) en mogelijk van de Vlaamse regering als geheel
- het plan strekt zich uit over een periode van 7 tot 10 jaar en bijgevolg over meerdere legislaturen
- er bestaat een brede consensus over het strategisch plan onder de leden van het Vlaams Parlement
- er wordt duidelijkheid geschapen over het begrippenkader
- er worden kwantitatieve doelen in geformuleerd, waar mogelijk gebaseerd op internationale benchmarking
- voor de eerstvolgende jaren worden de concrete acties aangegeven die zullen worden genomen om deze doelen te bereiken, m.i.v. de verantwoordelijkheden en de bronnen voor de benodigde middelen
- vertegenwoordigers van het bedrijfsleven, de non-profitsector en overheidsdiensten engageren zich om tot bij te dragen tot de realisatie van de doelen.

Uiteraard dient dit strategisch beleidsplan gekoppeld te worden aan recente beleidsinitiatieven zoals "Vlaanderen in Actie / Actie in Vlaanderen" en de Competentieagenda.

De langetermijndoelen binnen het strategisch plan zouden zich logischerwijze dienen te situeren binnen de vijf maatschappelijke doelen voor ondernemerschapsonderwijs die we eerder aangaven. Mogelijke kwantificeerbare doelen zijn:

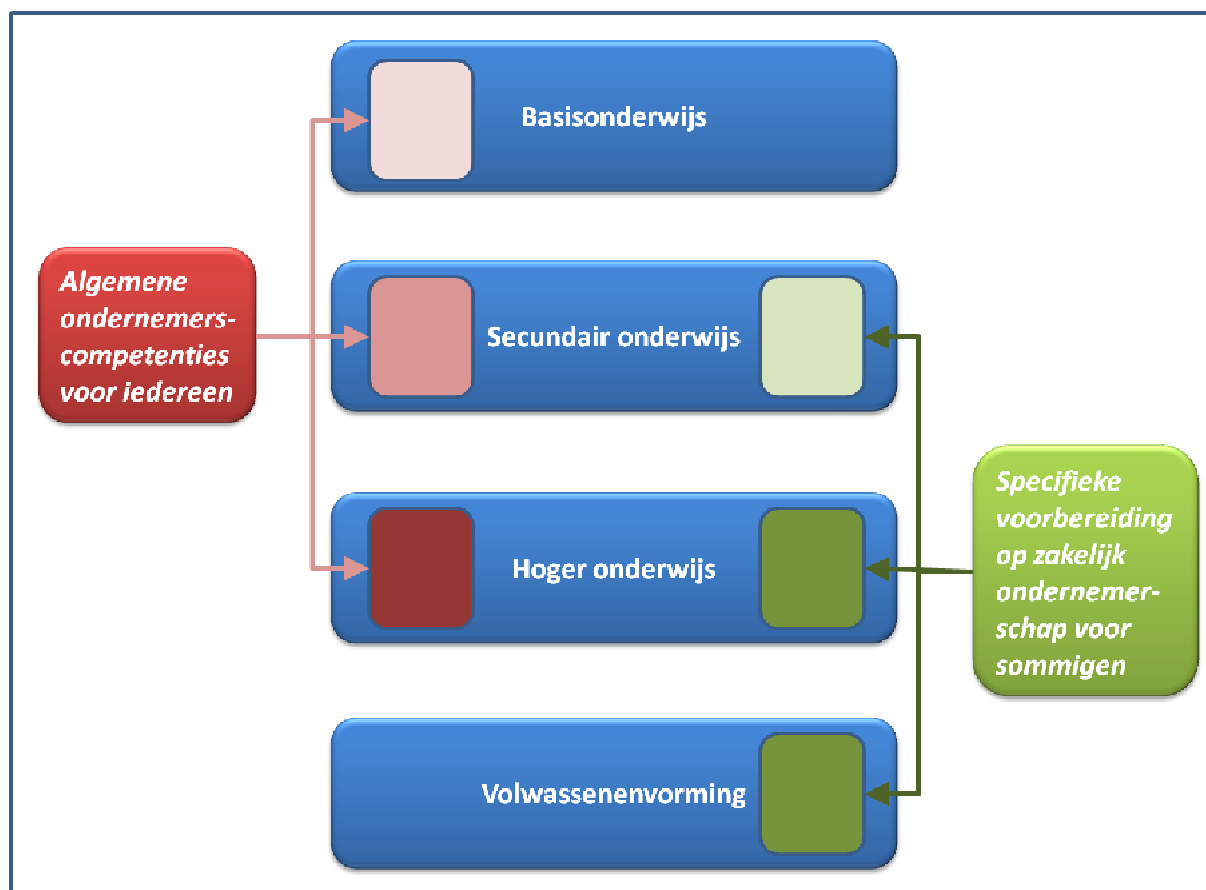
- het percentage laatstejaars (secundair en hoger) dat ambieert om binnen de 10 jaar na de studies met een eigen zaak te starten
- het percentage laatstejaars (secundair en hoger) dat zichzelf beschouwt als ondernemend
- het percentage leerlingen dat tijdens het leerplichtonderwijs minstens een intensieve vorm van ondernemerschapsonderwijs genoten heeft
- het percentage scholen, departementen (hogescholen) en faculteiten (universiteiten) dat een ondernemerschapsonderwijs aanbiedt aan alle leerlingen/cursisten
- het percentage leraren/docenten dat betrokken is bij ondernemerschapsonderwijs
- het percentage leerlingen en studenten die tevreden zijn over hun ervaring met ondernemerschapsonderwijs
- het percentage leerlingen met schoolse vertraging
- de ongekwalificeerde uitstroom
- het percentage studenten in het hoger onderwijs dat opleidingsonderdelen op gebied van ondernemerschapsonderwijs heeft gevolgd
- het percentage scholen met een groot beleidsvoerend vermogen (beoordeeld door de inspectie)
- het aantal opleidingen in het hoger onderwijs die (door visitatiecommissies) als vernieuwend worden beschouwd
- het percentage nieuw opgestarte ondernemingen dat na vijf jaar nog actief is
- het aantal nieuwe ondernemingen opgestart door gediplomeerden uit het hoger onderwijs.

4.3.3 Een consistente leerlijn ondernemerschap

Alle jongeren zouden op school hun algemene ondernemerscompetenties moeten ontwikkelen, en enkele basisbeginselen van zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap verwerven. Sommigen kunnen daarbovenop zich de competenties eigen maken voor zakelijk of sociaal ondernemerschap.

Dit vereist dat er ondernemerschapsonderwijs wordt ingebouwd in alle fasen van de onderwijsloopbaan, gedifferentieerd naar doelgroep. Dit is schematisch voorgesteld in de grafiek op de volgende bladzijde.

Welke ondernemerscompetenties, door wie en op welke leeftijd dienen te worden verworven zou best worden vastgelegd in een consistente leerlijn "ondernemerschapsonderwijs" die loopt vanaf het basisonderwijs tot het hoger onderwijs. Elementen die daarvan deel zouden kunnen uitmaken werden aangegeven in Hoofdstuk 2. Concreet impliceert dit dat er per onderwijsniveau ondernemerscompetenties zijn bepaald die elke leerling of student zou moeten verworven hebben als hij die fase in zijn onderwijsloopbaan afsluit.

In deze coherent opgebouwde leerlijn moet er aandacht zijn voor de verschillende vormen van ondernemerschap – zakelijk, sociaal en persoonlijk – en dienen dimensies zoals “duurzaam en maatschappelijk verantwoord ondernemen” en “internationaal ondernemen” hun plaats te vinden, uiteraard vooral in het secundair en hoger onderwijs. Uiteindelijk zullen de elementen van deze leerlijn hun weg vinden naar ontwikkelingsdoelen, eindtermen, leerplannen, accreditatiecriteria en curricula.

Het is daarbij uitdrukkelijk niet de bedoeling om van alle jongeren zakelijke ondernemers te maken, maar wel hen een aantal ondernemende attitudes en vaardigheden bij te brengen en hen het maatschappelijk belang van zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap bij te brengen. Dit gebeurt best niet door een eenmalige intensieve “opleiding” maar wel door ondernemerschapsonderwijs te spreiden over heel de schoolloopbaan.

4.3.4 Aangepaste vorming voor ondernemende volwassenen

Veel volwassenen die sinds enige tijd het onderwijs hebben verlaten willen als dertiger of veertiger hun loopbaan een nieuwe wending geven, en overwegen daarbij om zelf een onderneming te starten.

Het volgen van de veelal lange programma’s is voor deze doelgroep vaak niet haalbaar. Voor deze, vaak hooggeschoolde groep zou er een flexibel aanbod aan opleiding en begeleiding moeten komen, waardoor ze hun potentieel kunnen inschatten en goed voorbereid

zijn alvorens ze met een onderneming starten. Het zou ook kunnen helpen in het identificeren van mogelijke partners.

De Vlaamse overheid zou kunnen zorgen voor stimuli zodat het Syntra-netwerk, hogescholen en universiteiten een breed en flexibel aanbod zouden kunnen ontwikkelen. Ook financiële instellingen en accountants zouden hieraan kunnen meewerken.

Een andere groep waarvoor extra beleidsaandacht nodig is zijn de ondernemers en ondernemende werknemers die betrokken worden bij ondernemerschapsonderwijs (peterschap, begeleiding studentenbedrijven, ...). Ook zij moeten zonnodig aangepaste bijscholing kunnen volgen en kunnen terugvallen op steun en advies. In het bijzonder voor KMO's lijkt dit aangewezen.

4.4 Dynamische actoren

4.4.1 Scholen bevorderen ondernemerschap

Of ondernemerschapsonderwijs de verhoopte effecten kan genereren zal in belangrijke mate afhangen van de mate waarin onderwijsinstellingen zich daarvoor zullen engageren.

Een aantal implicaties voor scholen die ruimere aandacht besteden aan de ontwikkeling van ondernemerscompetenties bij leerlingen zijn:

- zakelijk, sociaal en/of persoonlijk ondernemerschap is expliciet opgenomen in het beleidsplan of schoolwerkplan
- specifieke ondernemerschapsinitiatieven en -projecten worden gedragen door de directie en een grote groep personeelsleden
- er is een coördinator voor ondernemerschapsonderwijs (naar analogie met een milieu- of ICT-coördinator)
- verschillende personeelsleden hebben brede ervaring met ondernemerschapsonderwijs
- een attest "basiskennis bedrijfsbeheer" wordt enkel afgeleverd als de leerling de competenties verworven heeft om met succes een eigen zaak te kunnen starten.

Naar de leerlingen toe impliceert een sterk engagement voor ondernemerschap bijvoorbeeld dat:

- elke leerling in het basis- en secundair onderwijs verschillende malen kan participeren aan specifieke initiatieven gericht op de ontwikkeling van zakelijk, sociaal of persoonlijk ondernemerschap (daarvan minstens één keer een intensief traject)
- elke leerling in het basisonderwijs tijdens minstens een schooljaar aan een persoonlijk project werkt
- elke leerling in het secundair onderwijs minstens tweemaal kennismaakt met de werking binnen bedrijven, overheidsinstellingen of non-profitorganisaties (bezoek, korte stage, project, virtueel sollicitatiegesprek, ...)
- laatstejaars in het secundair het maatschappelijk belang van ondernemerschap en de impact van de mondialisering beseffen

- de meeste projecten waar leerlingen aan werken interdisciplinair zijn.

Een groter belang van ondernemerschapsonderwijs dient zich ook te weerspiegelen in een versterking van de gerichtheid op de buitenwereld en de samenwerking met externe partners. Criteria daarvoor kunnen zijn:

- bij ondernemerschapsonderwijs worden meestal externe partners betrokken
- scholen zetten de resultaten van hun vernieuwende projecten in de verf in hun communicatie aan ouders en leerlingen (website, schoolblad, infofolder, proclamatie, ...)
- elke school heeft per 100 leerlingen één lokale "ondernemer" als peter
- secundaire scholen schakelen systematisch oud-leerlingen (ondernemers, werknemers, ambtenaren, ...) in om leerlingen te informeren over de competenties die nodig zijn op de arbeidsmarkt
- de meeste leerkrachten hebben elke vijf jaar een intensief contact (korte stage, uitgebreid werkbezoek, samenwerking binnen een project, participatie aan een evenement, ...) met een externe organisatie.

4.4.2 Ondernemend hoger onderwijs

Binnen hogescholen en universiteiten zou ondernemerschap een veel grotere plaats moeten innemen dan nu het geval is. Zeker gelet op de povere score op gebied van zakelijk ondernemerschap van afgestudeerden van onze hogescholen en meer nog de universiteiten.

Idealiter krijgen in de toekomst alle studenten te maken met ondernemerschapsonderwijs tijdens hun studies. Concreet zou dit de volgende vormen kunnen aannemen:

- alle studenten worden gestimuleerd om tijdens de bacheloropleiding hun competenties voor persoonlijk ondernemerschap verder te ontwikkelen; deze competentieontwikkeling wordt ook geëvalueerd en opgenomen in hun portfolio
- alle studenten hebben de mogelijkheid om tijdens hun studie een keuzevak "ondernemerschap" van twee of drie studiepunten te volgen; dit is bij voorkeur onder de vorm van een project of studentenbedrijf waarbij ze geconfronteerd worden met onzekere parameters en zelf beslissingen moeten nemen en oplossingen zoeken
- alle studenten worden jaarlijks geconfronteerd met gastdocenten uit het werkveld; dit kunnen alumni zijn die in hun loopbaan hebben blijkt gegeven van zakelijk, sociaal of persoonlijk ondernemerschap
- stages hebben zo veel mogelijk de vorm van projectstages waarbij studenten een bepaald project tot een goed einde moet brengen
- waar mogelijk worden de onderwerpen van eindwerken bepaald door reële problemen die zich in de maatschappij stellen, en wordt van studenten verwacht dat zij komen tot realistische voorstellen tot oplossing.

In sommige opleidingen en voor sommige studenten dient extra aandacht te komen voor de voorbereiding op zakelijk ondernemerschap. Dit zou als volgt kunnen ingevuld worden:

- studenten die overwegen om later een eigen zaak te starten hebben daarvoor binnen hun opleiding uitgewerkte keuze- of optiemogelijkheden
- in studiegebieden waarvan de afgestudeerden grotendeels in het bedrijfsleven terecht komen zijn minstens 6 studiepunten voorzien voor actiegericht ondernemerschapsonderwijs

- studenten die tijdens hun studies een onderneming starten, kunnen onder bepaalde voorwaarden vrijstelling van enkele studiepunten voor krijgen
- waar mogelijk wordt gebruik gemaakt van reële gevallenstudies over lokale/regionale opstartende ondernemingen en non-profitorganisaties
- laatstejaarsstudenten kunnen in contact komen met incubators (faciliteiten voor kennisintensieve start-ups)
- binnen de doctoraatsopleidingen wordt ruim aandacht geschonken aan valorisatie van het onderzoek en de mogelijkheden tot spin-offs
- doctoraatsstudenten worden aangemoedigd om als onderwerp van hun doctoraat te vertrekken van een reëel maatschappelijk, economisch of technologisch probleem.

Het is ook wenselijk dat minstens een deel van de hogescholen en universiteiten ook een grotere rol zou opnemen als kennis- en expertisecentrum op gebied van ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs. Concreet zou dit impliceren voor de betrokken instelling:

- een coördinator ondernemerschap (naar analogie met internationalisering) die projecten helpt opzetten en resultaten van projecten, eindwerken en onderzoeksactiviteiten helpt valoriseren
- een onderzoekscel op gebied van ondernemerschap en/of ondernemerschapsonderwijs
- een groep van docenten en studentenbegeleiders met een brede expertise op gebied van ondernemerschapsonderwijs
- een breed bijscholingsaanbod voor ondernemers, leerkrachten en werknemers
- een adviserende rol naar het lokale bedrijfsleven voor specifieke ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld competentieontwikkeling, duurzaam ondernemen, internationalisering, ...

Dat dit moeilijk zal gaan zonder extra overheidsmiddelen lijkt een evidentie. Een ander aandachtspunt voor het beleid is ook dat visitatiecommissies meer aandacht zouden schenken aan de mate en wijze waarop ondernemerschap in de opleidingen aan bod komt.

4.4.3 Meer ondernemerschap binnen de lerarenopleiding

Hoewel binnen de vernieuwde lerarenopleiding de term ondernemerschap niet voorkomt, biedt deze hervorming ook een aantal kansen. Zowel binnen de theoretische als de praktische opleidingsonderdelen lijkt het mogelijk om ondernemerschap een belangrijkere plaats te geven dan nu doorgaans het geval is.

Ons pleidooi voor meer ondernemerschapsonderwijs impliceert hoe dan ook dat ondernemerschap een wezenlijk deel moet uitmaken van elke opleiding tot leerkracht. Dit kan zich o.m. als volgt concretiseren:

- studenten in de lerarenopleiding doen ervaring op met activerend en projectonderwijs en leren samenwerken met studenten/leerkrachten uit andere disciplines; dit vormt een voedingsbodem voor ondernemerschapsonderwijs
- als onderdeel van hun praktijkopleiding begeleiden studenten-leerkracht minstens één keer een leerlingenonderneming of vergelijkbaar traject
- studenten-leerkrachten komen tijdens hun opleiding verschillende malen in contact met dynamische en vernieuwende organisaties

- studenten in de lerarenopleiding kunnen als (beoordeeld) keuzevak samen met andere studenten een studentenbedrijf opzetten
- afstuderende studenten in de lerarenopleiding zijn op de hoogte van de band tussen ondernemerschap en welvaartscreatie, zijn zich bewust van het belang van de ontwikkeling van algemene ondernemerscompetenties bij alle leerlingen en zijn overtuigd van de maatschappelijke meerwaarde van ondernemerschapsonderwijs.

4.4.4 Een groter engagement van het werkveld

Een direct contact met ondernemende individuen uit het werkveld levert meestal een aanzienlijke meerwaarde op voor ondernemerschapsonderwijs, vooral op gebied van attitudeontwikkeling bij jongeren. Dit is een eerste argument waarom een grotere betrokkenheid en engagement vanuit het werkveld zullen noodzakelijk zijn voor de effectiviteit van ondernemerschapsonderwijs. Maar ook andere vormen van betrokkenheid zullen aan belang moeten toenemen.

Specifiek naar het bedrijfsleven is er vooral een nood dat een groter aantal bedrijven zou samenwerken met onderwijsinstellingen. Hoewel iedereen spontaan denkt aan stages, zijn de mogelijkheden tot samenwerking legio (zie bijvoorbeeld de studie van de Koning Boudevijnstichting "Leren van elkaar"). De aanbeveling is vooral dat meer ondernemingen zich actief engageren naar het onderwijs, eerder dan meer te vragen van de bedrijven die dat nu al doen. Er moeten vooral meer bedrijven uit de dienstensector en KMO's worden betrokken bij het onderwijs. Bedrijfsverenigingen hebben hier een belangrijke rol te spelen in het sensibiliseren van hun leden.

Fundamenteel daarbij zijn twee overwegingen:

- Samenwerking tussen onderwijs en bedrijfsleven gaat in wezen over samenwerking tussen individuen. Mensen bij elkaar brengen, respect laten groeien voor elkaar en ze gezamenlijk aan iets laten werken is het fundament van succesvolle en langdurige samenwerking. Het vormt de sokkel waarop ondernemerschapsonderwijs kan gebouwd worden.
- Samenwerking tussen onderwijs en bedrijfsleven heeft nog vaak een louter utilitair en kortetermijnkarakter. De win-win-logica primeert. Zolang deze attitude domineert zullen de effecten naar ondernemerschap beperkt zijn. Ondernemingen moeten bewust gemaakt worden dat hun inbreng ook het algemeen maatschappelijk belang kan dienen, waar uiteindelijk op lange termijn iedereen beter van wordt.

Ook de non-profit- en publieke actoren uit de lokale gemeenschap (ziekenhuizen, verzorgingsinstellingen, organisaties uit de sociale economie, gemeentebesturen, politiediensten, diensten van intercommunales, culturele instellingen, ...) zouden een grotere inbreng moeten hebben in het onderwijs en zo bijdragen tot meer effectief ondernemerschapsonderwijs. Dit moet onder andere jongeren en leerkrachten doen beseffen dat ondernemerschap niet gelijkstaat met zakelijk ondernemerschap.

4.5 Ondersteunende factoren

4.5.1 Onderwijsinstellingen ondersteunen bij ondernemerschapsonderwijs

De effectiviteit van ondernemerschapsonderwijs hangt in sterke mate af van de beschikbaarheid van deskundige en gemotiveerde mensen. Leerkrachten, docenten en begeleiders moeten leerlingen en studenten kunnen enthousiasmeren en zich opstellen als een coach die de verwerving van ondernemerscompetenties begeleidt.

De meeste scholen, universitaire faculteiten en hogeschooldepartementen beschikken nog over onvoldoende ervaren mensen om ondernemerschapsonderwijs te implementeren. Zelfs bij instellingen met een lange traditie terzake gaat het vaak om slechts enkele personen die over de nodige kennis en vaardigheden beschikken.

Onderwijsinstellingen moeten dus ondersteund worden om ondernemerschapsonderwijs breder ingang te kunnen doen vinden. Dit kan de volgende vormen aannemen:

- aanstellen van externe "adviseurs voor ondernemerschapsonderwijs" die schooldirecties, leerkrachten en personeelsleden in het hoger onderwijs helpen bij de keuze, opstart en implementatie van ondernemerschapsonderwijs
- creëren van een breed bijscholingsaanbod voor leraren en docenten op gebied van ondernemerschapsonderwijs, met een focus op het functioneren als coach en het stimuleren van ondernemend gedrag bij jongeren
- verruimen van het beschikbaar didactisch materiaal (o.m. voor gebruik in vakken waarmee ondernemerschap minder vaak geassocieerd wordt) en informeren van onderwijsinstellingen over het gebruik ervan
- financiële ruimte of lerarenuren voorzien voor coördinatie en begeleiding van initiatieven op gebied van ondernemerschapsonderwijs (dit kan gekoppeld worden aan een inspannings- of resultaatsverbintenis)
- ontwikkelen van een databank met beschrijvingen van ervaringen en resultaten van reëel uitgevoerde projecten ("goede praktijken"), en met een groot aantal ideeën voor creatieve projecten en initiatieven
- verder opentrekken van de stagemogelijkheden voor leerkrachten, met de nadruk op het uitvoeren van projecten bij externe organisaties
- incentives of beloningsmechanismen mogelijk maken voor personen die extra inspanningen leveren op gebied van ondernemerschapsonderwijs
- ondersteunen van actieve netwerken op lokale/regionale basis van mensen die actief betrokken zijn bij ondernemerschapsonderwijs (ervaringsuitwisseling en intervisie).

Voor de aanbieders van programma's voor ondernemerschapsonderwijs lijkt alleszins een bredere en ruimere rol weggelegd in het begeleiden en ondersteunen van leerkrachten, docenten, leerlingen en studenten bij ondernemerschapsonderwijs.

4.5.2 Betere coördinatie van initiatieven

Naarmate ondernemerschapsonderwijs aan belang wint zullen er ook meer, en meer omvangrijke initiatieven rond ondernemerschapsonderwijs gelanceerd worden. Er is een reëel risico dat onderwijsinstellingen zullen worden overspoeld door allerlei initiatieven waar-

van ze de kwaliteit en de meerwaarde niet kunnen inschatten. Er bestaat ook een risico dat er te veel vergelijkbare initiatieven in parallel ontwikkeld worden waardoor die nooit een voldoende kritische massa zullen bereiken.

Daarom is het wenselijk dat er op termijn een duidelijk kader komt voor initiatieven m.b.t. ondernemerschap, in het bijzonder deze die worden aangeboden door externe organisaties en/of die een overheidssubsidie krijgen.

Het is niet de functie van dit rapport om op dit gebied gedetailleerde voorstellen te formuleren. Toch kunnen we een aantal onderliggende principes vooropstellen:

- er is duidelijkheid over de rol en verantwoordelijkheid van de verschillende actoren: overheid, onderwijsinstellingen, bedrijven, aanbieders van programma's, leerlingen/studenten, begeleiders/adviseurs, ...
- er bestaat een voldoende variëteit aan initiatieven en programma's zodat onderwijsinstellingen over keuzemogelijkheden op gebied van ondernemerschapsonderwijs beschikken
- de overheid treedt vooral op als regisseur: bepalen van doelstellingen en criteria, coördineren, prioriteiten stellen, evalueren
- alle spelers aanvaarden een centrale coördinatie.

Mogelijke verantwoordelijkheden van een coördinerend orgaan zouden bijvoorbeeld kunnen zijn:

- bijhouden van een gestructureerd overzicht van de verschillende soorten activiteiten en het aantal individuen dat wordt bereikt
- organiseren en coördineren van landelijke activiteiten (Ondernemersklasseweek, jaarlijkse conferentie, informatiecampagnes, ...)
- aansturen van het kenniscentrum Competento (structuur en inhoud website, dienstverlening en advies, ter beschikking stellen van informatie, ...)
- bijeenbrengen van personen met het oog op ervaringsuitwisseling (lesgevers, begeleiders, aanbieders van initiatieven, coördinatoren ondernemerschapsonderwijs, onderzoekers, ...)
- lanceren van informatie- en sensibiliseringscampagnes
- identificeren van lacunes in het aanbod aan initiatieven en solliciteren van geschikte organisaties om die lacunes op te vullen
- aansturen van de begeleiders/adviseurs die de onderwijsinstellingen ondersteunen
- bevorderen van de complementariteit en afstemming tussen verschillende initiatieven
- identificeren van relevante thema's voor wetenschappelijk onderzoek
- volgen van internationale ontwikkelingen
- evalueren van initiatieven op hun effectiviteit en efficiëntie
- verstrekken van advies aan beleidsmakers over wenselijke evoluties.

4.5.3 Structurele en transparante financiering

Een sterke toename van ondernemerschapsonderwijs zal twee soorten financiële implicaties hebben:

- een nood aan meer middelen en mensen
- een meer structurele vorm van financiering voor initiatieven en vormen van ondernemerschapsonderwijs die hun toegevoegde waarde bewezen hebben.

Veel van de voorstellen die in dit hoofdstuk worden geformuleerd zullen bijkomende middelen vergen. In het bijzonder geldt dit voor:

- activiteiten gericht op het creëren van een breder draagvlak
- opleiding en bijscholing van leraren en docenten
- begeleiding en ondersteuning van onderwijsinstellingen
- stimuleren van de ontwikkeling van expertisecentra in het hoger onderwijs
- bijkomende ondersteuning voor de programma's en initiatieven die hun effectiviteit en efficiëntie bewezen hebben (zodat ze hun actieterrein kunnen verbreden)
- wetenschappelijk onderzoek m.b.t. ondernemerschapsonderwijs
- gerichte informatievergaring, verwerking en verspreiding

Een groot deel van deze middelen zal van de overheid moeten komen. Andere mogelijke bronnen zijn:

- bedrijfsverenigingen
- individuele ondernemingen
- sectorfondsen
- lokale besturen
- onderwijsinstellingen (eigen middelen)
- inkomsten vanuit projecten
- vrijwilligerswerk.

De wijze waarop initiatieven met betrekking tot ondernemerschapsonderwijs worden gefinancierd zou ook transparanter en eenvormiger moeten worden. We suggereren de volgende principes voor de toewijzing van overheidsmiddelen naar specifieke initiatieven:

- voor initiatieven waarvan de effectiviteit en efficiëntie bewezen is, wordt structurele financiering voorzien, met een tijdshorizon van minstens drie jaar
- er is projectfinanciering beschikbaar voor het opstarten van nieuwe bijscholingsactiviteiten en het ontwikkelen en uittesten van nieuwe programma's en leermaterialen
- projecten van individuele onderwijsinstellingen kunnen financiering krijgen als ze bijzonder vernieuwend zijn en/of vele honderden leerlingen of studenten bereiken
- voor intensieve trajecten is er steeds co-financiering van drie partijen: de overheid, het werkveld en de betrokken onderwijsinstelling (dit kan ook in manuren zijn)
- de financiering van projecten en initiatieven wordt gekoppeld aan het bereiken van doelstellingen
- externe adviseurs en begeleiders van scholen worden aangesteld voor een periode van minstens drie jaar.

Het lijkt ook wenselijk dat op termijn de verschillende overheidsmechanismen voor subsidiëring van initiatieven zouden worden gestroomlijnd en zo mogelijk samengebracht. De steunverlening zou kunnen gecentraliseerd en beheerd worden door vertegenwoordigers van de ministeries en agentschappen die nu reeds via verschillende kanalen ondernemerschapsonderwijs (co-)financieren.

Naar de buitenwereld zou dit ook een sterk signaal zijn dat ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs een gemeenschappelijke bekommernis zijn van de Vlaamse overheid.

4.5.4 Inzicht in de effecten van ondernemerschapsonderwijs

De verhoogde aandacht voor ondernemerschapsonderwijs dient gepaard te gaan met een dieper inzicht in de cruciale factoren die leiden tot ondernemerschap en in de voorwaarden voor effectief ondernemerschapsonderwijs.

Het is wenselijk dat door gericht onderzoek meer inzicht zou ontstaan in de volgende effecten van ondernemerschapsonderwijs, en de factoren die daarbij een rol spelen:

- de houding van jongeren naar zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap
- de leerbereidheid, het leervermogen en de vermindering van schoolmoeheid
- de ontwikkeling van persoonlijke en sociale vaardigheden (o.m. bij kansengroepen)
- de opstart van (succesvolle) ondernemingen op latere leeftijd
- vernieuwing en dynamiek binnen non-profit- en overheidsorganisaties
- de beeldvorming over ondernemers.

Andere thema's waarover nuttig onderzoekswerk kan worden verricht zijn:

- de factoren die de effecten van ondernemerschapsonderwijs beïnvloeden
- op welke leeftijd de verschillende aspecten van ondernemerschapsonderwijs best worden geïntroduceerd
- de relatie tussen inspanning en resultaat bij verschillende vormen van ondernemerschapsonderwijs
- de impact van de attestering "basiskennis bedrijfsbeheer" naar succes van nieuwe ondernemingen
- de resultaten van buitenlandse overheidsmaatregelen op gebied van ondernemerschapsonderwijs

Ook op gebied van ondernemerschap zelf zijn er nog heel wat blinde vlekken. Enkele thema's voor onderzoek die minstens indirect verband houden met ondernemerschapsonderwijs zijn:

- geschikte maatstaven en methoden voor het meten van sociaal en persoonlijk ondernemerschap
- de oorzaken waarom, in verhouding tot het buitenland, weinig Vlamingen de stap naar een eigen onderneming zetten
- de factoren die ondernemende individuen weerhouden om te beginnen met een eigen zaak
- welke van deze factoren door het onderwijssysteem kunnen beïnvloed worden
- de oorzaken van de beperkte interesse voor internationaal ondernemerschap en internationale loopbanen
- de achtergrond, opleiding en motivatie van starters
- de relatie tussen de achtergrond van starters (leeftijd, opleiding, beroepservaring) en de slaagkansen en groei van hun onderneming.

4.6 Samenvattend

In dit rapport hebben we onze studieresultaten m.b.t. ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs gepresenteerd. In essentie blijkt dat:

- (1) Vlaanderen zwak scoort op gebied van jong ondernemerschap, een situatie die een zware hypotheek dreigt te leggen op de toekomstige welvaartsontwikkeling van onze bevolking
- (2) ondernemerschapsonderwijs een belangrijke hefboom is om zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap te bevorderen
- (3) ondernemerschapsonderwijs bovendien ook andere belangrijke sociale en pedagogische effecten heeft.

Vandaar ons sterk pleidooi voor meer ondernemerschap in het onderwijs in Vlaanderen. Daartoe moeten ook de nodige voorwaarden gecreëerd worden. Die zullen ertoe bijdragen dat ondernemerschapsonderwijs een wezenlijk onderdeel wordt van het onderwijssysteem en zo bijdraagt tot maatschappelijke ontwikkeling en een duurzame samenleving.

5. Bijlagen

5.1 Initiatieven in Vlaanderen ter bevordering van ondernemerschap

5.1.1 Opzet van deze bijlage

Deze bijlage bevat een korte beschrijving van de initiatieven die als doel hebben om de algemene of specifieke ondernemerscompetenties van jongeren te ontwikkelen. We beperken ons daarbij tot initiatieven die zich richten naar onderwijsinstellingen en studerende jongeren. Enkele initiatieven die zich "aan de rand" van het regulier onderwijssysteem bevinden maar toch schoolgaande jongeren of schoolverlaters bereiken werden ook opgenomen. Voor het hoger onderwijs ligt de nadruk op instellingsoverschrijdende initiatieven en worden verder illustratief enkele instellingsgebonden initiatieven vermeld.

De gegevens in deze bijlage werden initieel verzameld einde 2006 en geactualiseerd in de zomer van 2007. Omdat het landschap op gebied van ondernemerschapsonderwijs snel evolueert is het mogelijk dat bepaalde van de vermelde initiatieven de komende jaren worden stopgezet of dat nieuwe initiatieven het licht zien. Daarom neemt men voor een actuele stand van zaken best contact op met de betrokken organisaties (de contactgegevens zijn opgenomen in de tekst).

Initiatieven, diensten en producten die niet in deze bijlage werden opgenomen zijn:

- leerplannen, curricula, lesinhouden, leermaterialen, ... van "reguliere" opleidingen handel, bedrijfsbeheer, toegepaste economische wetenschappen, management, ondernemerschap in scholen, CVO's, de VDAB, de SYNTRA, hogescholen en universiteiten
- kleinschalige vormen van ondernemerschapsonderwijs waar slechts één of enkele onderwijsinstellingen bij betrokken zijn
- samenwerkingsinitiatieven tussen onderwijsinstellingen en bedrijven (stages, materiële hulp, ...) die niet specifiek bedoeld zijn om ondernemerscompetenties te ontwikkelen
- onderwijsactiviteiten die louter gericht zijn op één specifiek aspect van ondernemerschap (bijv. creativiteit, teamwerk, probleemoplossen, boekhouden, ...)
- informatiesessies, vormingen, bijscholingen, ... voor beginnende of actieve ondernemers
- onderzoeksactiviteiten op gebied van ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs
- conferenties, evenementen, ... m.b.t. ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs
- screeningsinstrumenten m.b.t. ondernemerscompetenties.

Over deze niet-opgenomen elementen is overigens veel informatie te vinden op de websites van Competento (www.competento.be), "Word wat je wil" (www.wordwatjewil.be), het Vlaams Agentschap Ondernemen (www.vlao.be), de organisaties die verder vermeld worden en de onderwijsinstellingen zelf.

5.1.2 Ondersteuning vanuit de Vlaamse overheid

De actuele rol van de Vlaamse overheid

De Vlaamse overheid speelt op het gebied van ondernemerschapsonderwijs een dubbele rol:

- bepaalde aspecten van ondernemerschap zijn structureel ingebed in het onderwijssysteem
- via verschillende kanalen en maatregelen worden specifieke initiatieven ondersteund.

Sommige aspecten van ondernemerschapsonderwijs komen reeds structureel aan bod binnen het onderwijssysteem:

- in de vakoverschrijdende ontwikkelingsdoelen en eindtermen komen enkele algemene ondernemersattitudes en -vaardigheden aan bod
- de eindtermen en leerplannen voor het secundair onderwijs voorzien voor enkele studierichtingen (economie, handel, kantoor, ...) verschillende competenties die nodig zijn voor zakelijk ondernemerschap; leerlingen kunnen ook het attest basiskennis bedrijfsbeheer halen
- de accreditatiecriteria voor de opleidingen in het hoger onderwijs, in het bijzonder de professionele bacheloropleidingen, omvatten de ontwikkeling van een aantal algemene ondernemerscompetenties bij studenten
- in de verschillende Syntra-vestigingen kunnen volwassenen na het volgen van een opleiding het attest basiskennis bedrijfsbeheer en/of een attest voor een gereguleerd beroep behalen (*zie verder*)
- sommige instellingen voor hoger onderwijs bieden korte en langlopende programma's met betrekking tot zakelijk ondernemerschap aan.

De ontwikkeling van ondernemerscompetenties gebeurt daarnaast ook via indirecte weg, zoals bijvoorbeeld via de participatie van onderwijsinstellingen aan Europese programma's en via maatregelen die onderwijsvernieuwing en samenwerking met het bedrijfsleven promoten (Accent op Talent, Competentieagenda, ...).

Vlaamse overheidsdiensten ondersteunen verder op verschillende manieren specifieke initiatieven op gebied van ondernemerschapsonderwijs:

- Via directe financiering of subsidiëring, waaronder:
 - het Ministerie van Onderwijs en Vorming voor o.a. leerondernemingen
 - het Ministerie van Economie, Wetenschap en Innovatie voor de brugprojecten, VLA-JO, DREAM en andere initiatieven
 - het ESF-Agentschap voor diverse projecten
 - het Ministerie van Economie, Wetenschap en Innovatie voor valorisatie van het wetenschappelijk onderzoek
 - de VDAB voor COFEP.
- Door coördinatie en het stimuleren van afstemming en kruisbestuiving via o.a.
 - het kenniscentrum Competento binnen Syntra-Vlaanderen (gefinancierd vanuit Ministerie van Werk en Sociale Economie)
 - de stuurgroep Ondernemend Onderwijs (vertegenwoordiging van de beleidsgebieden Onderwijs, Werk en Economie)
 - de Club Gouvernance (denktank Ministerie Economie Wetenschap en Innovatie)
 - de Ondernemersklasseweek (initiatief vanuit stuurgroep Ondernemend Onderwijs)
 - de studieopdracht voor de Koning Boudewijnstichting (de basis voor dit rapport).
- Eigen specifieke initiatieven voor ondernemerschapsonderwijs, i.h.b. via DBO

Competento, de Stuurgroep Ondernemend Onderwijs en de Ondernemersklasseweek

"Competento" is een initiatief van de Vlaamse Regering dat wordt uitgewerkt door Syntra-Vlaanderen. Het is een kenniscentrum voor ondernemersvorming dat moet instaan voor o.a.:

- verzamelen van initiatieven, activiteiten, contacten, nieuws en informatie inzake ondernemersvorming voor alle geïnteresseerden
- verspreiden van de verzamelde kennis en ervaringen

- mee zorgen voor de uitbouw van contacten tussen de diverse betrokkenen op het werkveld van ondernemersvorming.

Het virtueel kenniscentrum www.competento.be is gericht op het ontsluiten, valoriseren en verspreiden van bestaande initiatieven, materialen, tools en methodieken met betrekking tot de transfer van ondernemerscompetenties, voornamelijk binnen de onderwijs- en vormingswereld. Op de website zijn beschrijvingen en verwijzingen te vinden naar honderden initiatieven, documenten en elektronische tools, naast informatie over recente ontwikkelingen, evenementen en relevante persberichten.

Door de verschillende betrokken ministeries (Onderwijs en Vorming – Werk – Economie, Wetenschap en Innovatie) werd een stuurgroep "Ondernemend Onderwijs" in het leven geroepen, met daarin vertegenwoordigers van de verschillende betrokken ministeries en agentschappen. Concrete actie- en discussiepunten tot nu toe waren o.a.: de verdere ontwikkeling van Competento, de ontwikkeling en bewaking van het Actieplan Ondernemend Onderwijs, feedback op de studie en discussieavonden van de Koning Boudewijnstichting, de organisatie van de beurs ter gelegenheid van de lancering van het actieplan in 2006, de organisatie van de Ondernemersklasseweek, en de implicaties van het aangepast KB over de basiskennis bedrijfsbeheer.

De centrale doelstelling van de Ondernemersklasseweek bestaat erin om in zoveel mogelijk scholen en klassen het thema ondernemerschap onder de aandacht te brengen. Initiatieven kunnen binnen alle studierichtingen, al dan niet vakoverschrijdend, georganiseerd worden. De eerste Ondernemersklasseweek ging door van 5 tot 9 februari 2006. Tijdens het schooljaar 2007-2008 wordt de Ondernemersklasseweek georganiseerd van 18 tot 22 februari 2008. Het thema is "zin voor initiatief" en dit zowel binnen het secundair als binnen het hoger onderwijs

<i>Website</i>	www.competento.be	<i>E-mail</i>	stijn.segers@syntravlaanderen.be avbn@syntravlaanderen.be
<i>Contact</i>	Stijn Segers (Competento) Anne Van Beneden (Ondernemers- klasseweek)	<i>Telefoon</i>	02 227 49 01 02 227 49 33
<i>Adres</i>	SYNTRA-Vlaanderen, Kanselarijstraat 19, 1000 Brussel		

Brugprojecten

De brugprojecten (onderwijs-bedrijfsleven) zijn een initiatief van het Ministerie van Economie, Werk en Innovatie. Het principe is dat onderwijsinstellingen en bedrijven projecten kunnen indienen die als doel hebben ondernemerschap te bevorderen. Een eerste reeks projecten werd gelanceerd na een oproep in 2003. De volgende tabel bevat een overzicht hiervan:

Naam	Organisatie
Vliegende Startersbrigade	Kamer van Koophandel en Nijverheid Mechelen
UNIPRO	Kamer van Koophandel en Nijverheid Antwerpen-Waasland
Van ondernemingszin tot ondernemerschap	UNIZO
O2 - zuurstof voor Ondernemerschap in Onderwijs	VKW
JobsAT	Stichting R. Van Overstraeten

Ondernemingswijzer	UNIZO Regio Antwerpen
DREAM Programma	Dream (ICHEC)
Steunpunt Onderwijs-Ondernemen Oost-Vlaanderen	UNIZO Oost-Vlaanderen
Ondernemend Over-bruggen	Kamer voor Handel en Nijverheid van Hasselt
Mooi en cool met chemie	BASF Antwerpen N.V.
OSSO – Ondernemende Scholen en (bij)scholende ondernemingen	Kamer voor Handel en Nijverheid West-Vlaanderen
DIFTAR	LD Consulting
FABUGA (opmerking: later EFACC)	FaGro Consultancy BV
PONTUS	Kerylos N.V.
Open Atelier	Hogeschool Limburg
KMO-Ondernemerschap	Sint-Amandsinstituut Kortrijk
TOLEON - Technologische Opvoeding Leerlingen en Ondernemerschap	Arteveldehogeschool

Deze projecten duurden maximaal drie jaar en zijn afgelopen. Een deel daarvan (o.a. O2, EFACC, DREAM, ...) wordt nog voortgezet, hetzij op eigen kracht, hetzij via andere subsidiekanalen.

In 2006 werd een nieuwe oproep gelanceerd. De toekenning gebeurde einde 2006. Er was een totaal budget van 2,5 miljoen euro ter beschikking. Finaal werden vijftien projecten geselecteerd, waarvan één ondertussen heeft afgehaakt. De geselecteerde projecten waren:

Naam	Organisatie(s)	Contact
PURO (Business plan fair trade koffie)	Katholieke Hogeschool Kempen (KHK), Miko, Stad Turnhout	www.khk.be Ben Haest ben.haest@pandora.be
Perpetuus, Interactief platform voor Ethisch en Duurzaam Ondernemen	Sphere Learning & Services, Arion Milieuadvies, Universiteit Antwerpen (UA)	www.kerylosacademy.com André Ampe andre.ampe@kerylosacademy.com
GLOBUS, Internationaal ondernemen voor mini-ondernemingen.	Vlaamse Jonge Ondernemingen (VLAJO), JA-YE Europe	www.vlajo.org Peter Coenen peter.coenen@vlajo.org
Technologisch Ondernemen aan de Vrije Universiteit Brussel	Vrije Universiteit Brussel (VUB), Bank Degroof, Entrepreneurial Talent Corporation, Ethias, Fundus, IBM Belgium, WTCM, Yakult	www.vub.ac.be/infoover/onderwijs/technologischondernemen Marc Goldchstein marc.goldchstein@vub.ac.be
Ondernemerstalent	Universiteit Hasselt, Ondernemerstalent	www.uhasselt.be/ondernemerstalent/ Rachel Moreau, rachel.moreau@uhasselt.be
Ondernemerschap in de sociale economie' Onbekend is onbemind	Beschutte Werkplaats Klein-Brabant, De Beitel, De Werkvorm, Voka KvK Mechelen, Alcon, Odth, Campbell Foods Bel-	users.telenet.be/bwjurgen/index.htm Bert Fierens

Leren ondernemen en ondernemend leren

	gium, DHL Belgium, Mazda Motor Logistics Europe, DBO, Sint-Gummaruscollege Lier, Sint-jan Berchmansinstituut Puurs	bert.fierens@bwkb.be
WISSEL, "waar industrie en scholen samenwerken en leren"	VIGON, Febeltex, VLAB, Edugo Campus Glorieux	www.vigon-opleidingen.be Luk Pauwels info@vigon-opleidingen.be
Kennisvalorisatie via afstudeerwerken - brug tussen hogescholen en bedrijfsleven	Ondernemerscentrum Kortrijk, Innovatiecentrum West-Vlaanderen, KATHO, HOWEST, KHBO	www.kennisvalorisatie.be
Open Innovation Flanders	Europe Unlimited, IWT	www.i-techpartner.eu William Stevens, william@e-unlimited.com
Innovation@Export (valorisatie van groei-initiatieven in Afrika en Midden-Oosten)	Katholieke Hogeschool Kempen (KHK), Siemens	www.khk.be Thierry Taverna thierry.taverna@khk.be
ResponsabiLeren: Leren voor een Duurzame Toekomst	EHSAL, Centrum Informatieve Spelen, Halma, VKW	www.ehsal.be Griet Blicck Griet.Blicck@ehsal.be
Ondernemen Binnen de School (ONBIS)	Scholengemeenschap Sint-Michiel (Roeselare), Philips Constant, Houthandel Delbeke-Carbonez, Demonie Hout, Ardis, De Jonckheere, LEITZ-Service, Vanrobaeys	www.sint-michiel.be Stefaan Lefevere stefaan.lefevere@vtir.be
Lerend Netwerk Ingenieur-Ondernemers	Voka - Kamer van Koophandel, arrondissement Leuven, Groep T	www.kvkleuven.voka.be René Leekens info@kvkleuven.voka.be
Innovatief Onderwijs & Creatief Ondernemen	UNIZO VORMING, Cera, VSKO, GO!, OVSG, POV	www.unizo.be Leen Mestdagh leen.mestdagh@unizo.be

Website www.ewi-vlaanderen.be

E-mail economiesteun@vlaanderen.be

Contact André Meyers

Telefoon 02 553 35 11

Adres Agentschap Economie, Koning Albert II-laan 35 bus 12, 1030 Brussel

ESF-projecten

Het ESF-Agentschap is een dienst die in opdracht van de Vlaamse regering het Vlaams aandeel in het programma van het Europees Sociaal Fonds (en aanverwante programma's zoals EQUAL) beheert. De bedoeling van de ESF-werking is het Vlaamse werkgelegenheidsbeleid te versterken. Het ESF-programma omvat verschillende zogenaamde "Zwaartepunten" of "Doelstellingen". Binnen

deze zwaartepunten kunnen organisaties subsidies krijgen voor projecten, meestal voor een periode van twee tot drie jaar.

In het afgelopen programma was Zwaartepunt 3 specifiek gericht op bevorderen van ondernemerschap. Ondernemerschap kon ook aan bod komen binnen andere zwaartepunten. De voorbije jaren werden via het ESF-programma en verwante financieringskanalen zoals EQUAL verschillende projecten betoelaagd die op een of andere wijze te maken hadden met ondernemerschapsonderwijs en/of zich specifiek richtten naar het onderwijs. Deze projecten zijn opgelijst in de volgende tabel:

Naam	Leidende organisatie
BOMMA – Bewustmaking Ondernemerschap via Media en Maatschappij	VOKA KvK Oost-Vlaanderen
CONCREAS – Kenniscentrum Ondernemerschap in Creatieve Sectoren	Lessius Hogeschool
COOS – Competitie rond Ondernemerskwaliteiten in Schoolteams	DBO – Dienst Beroepsopleiding
ENTRE (Screening ondernemerscompetenties)	Katholieke Universiteit Leuven
GPS voor Ondernemingen	Flanders District of Creativity
Het Ivoor – Integratie van MVO in onderwijs	Ehsal – Europese Hogeschool Brussel
Kennis Link	VOKA KvK Antwerpen-Waasland
Kenniscentrum Leren Ondernemen	SYNTRA Vlaanderen
OK – Ondernemen met Kansengroepen	NFTE Belgium
OMOO – Ondersteuning voor Micro-ondernemerschap in Opleiding	DBO – Dienst Beroepsopleiding
OP-Stap	Projectencentrum Don Bosco
OZON - Opwaarderen Zelfstandig Ondernemerschap in Onderwijs	Ehsal – Europese Hogeschool Brussel
Recht op Dromen	Vlaamse Jonge Ondernemingen
RYS – Responsible Young Starters	DBO – Dienst Beroepsopleiding
SBP – Small Business Projects	Vlaamse Jonge Ondernemingen
SBP Multi	Vlaamse Jonge Ondernemingen
SO Kwadraat	SO Kwadraat01
SoftEnterprise	Universiteit Gent
STEP	SYNTRA Vlaanderen
TALENT+	VOKA KvK Leuven
TRI-O – Actieplan Ondernemend Onderwijs	VOKA KVK Oost-Vlaanderen
Zin in Ondernemen	NFTE Belgium

De meeste van deze ESF-projecten zijn afgelopen, maar verschillende hebben geresulteerd in duurzame initiatieven. Verderop in dit document worden verschillende van deze projecten kort beschreven of gesitueerd. Via ESF- en EQUAL-middelen zijn de voorbije jaren ook nog tal van andere pro-

jecten gesubsidieerd op gebied van ondernemerschap, maar omdat de band met het onderwijs beperkt of onbestaande was hebben we ze niet opgenomen.

Website www.esf-agentschap.be

E-mail Antonio.georgopolis@esf-agentschap.be

Contact Antonio Georgopolis

Telefoon 02 546 22 22

Adres ESF-Agentschap, Gasthuisstraat 35 (5^e verdieping), 1000 Brussel

Andere overheidsinitiatieven

De Vlaamse en Belgische overheid hebben de jongste jaren ook nog andere initiatieven en maatregelen genomen om ondernemerschap te bevorderen of er de drempels voor weg te nemen, en dit op diverse terreinen (fiscaal, administratief, economisch, ...). De oprichting van ondernemersloketten en de inspanningen naar administratieve vereenvoudiging zijn hier een voorbeeld van.

Op Vlaams niveau is er de oprichting van het Vlaams Agentschap voor Ondernemen (VLAO – zie www.vlao.be), het Steunpunt Ondernemen en Internationaal Ondernemen (STOIO – www.ondernemerschap.be) en acties onder de paraplu van “Flanders District of Creativity” (www.flandersdc.be) zoals “Jij bent Flanders Future” (www.jijbentflandersfuture.be). Sinds 2002 is er de ondernemingsplanwedstrijd Bizidee (www.bizidee.be) waar ook studenten kunnen aan deelnemen; er is voor hen ook een aparte prijs.

Ook de terbeschikkingstelling van onderzoeksmiddelen gericht op de samenwerking tussen hoger onderwijs en bedrijfsleven (de middelen voor interface-activiteiten, het Industrieel Onderzoeksfonds en het TETRA-fonds) zijn maatregelen die het ondernemerschap vanuit universiteiten en hogescholen kunnen bevorderen.

5.1.3 Ondernemerschapsonderwijs en initiatieven vanuit de overheid

Het Syntra-netwerk (Syntra-Vlaanderen en de Syntra)

Hoewel de SYNTRA-opleidingen strikt genomen geen deel uitmaken van het reguliere onderwijssysteem, is het nuttig om hun aanbod op gebied van ondernemerschapsonderwijs te schetsen.

SYNTRA-Vlaanderen is een agentschap van de Vlaamse overheid dat het SYNTRA-opleidingsnetwerk ondersteunt en bewaakt en zo bijdraagt tot de bevordering van ondernemerschap in Vlaanderen. Het is ook binnen SYNTRA-Vlaanderen dat Competento werd ondergebracht. De vijf SYNTRA – de vroegere centra voor middenstandsopleiding – zijn privaatrechtelijke vzw's die voor hun “gecertificeerd” aanbod publiekrechtelijke financiering via ontvangen via SYNTRA-Vlaanderen. De SYNTRA bieden cursisten onder meer de mogelijkheid om twee soorten attesten te behalen:

- een attest “basiskennis bedrijfsbeheer”, dat een noodzakelijke voorwaarde is om als zelfstandige te starten of een vennootschap op te richten (tenzij men een diploma hoger onderwijs bezit)
- “vestigingsattesten” die een noodzakelijke voorwaarde zijn om zich te mogen vestigen als zelfstandige voor bepaalde gereguleerde beroepen (bijv. antiquair, restaurantuitbater, immobiëlmakelaar); momenteel zijn er 34 dergelijke beroepen.

De SYNTRA bieden opleidingen aan die tot deze attesten leiden; daarnaast bieden zij ook andere beroepsgerichte opleidingen aan. De opleidingen duren een tot twee jaar, meestal in avondonder-

wijs. Ze vinden plaats op de verschillende vestigingsplaatsen van de SYNTRA. De opleidingen zijn praktijkgericht en schrijven zich steeds meer in binnen een competentielogica. De rode draad in dit soort ondernemersopleidingen is de praktijkgerichtheid van de lesgevers. Het aantal cursisten dat bij de SYNTRA een opleiding voor een bepaald beroep volgt bedraagt meer dan 20.000.

Het aantal attesten "basiskennis bedrijfsbeheer" verstrekt door de SYNTRA schommelt de jongste jaren rond de zeven- tot achtduizend. De eerste jaren van deze eeuw was er een daling merkbaar. Dit is deels verklaarbaar door het feit dat einde '98 het distributieattest verplicht werd, waardoor er een piek kwam in het aantal cursisten om het attest te behalen. Sinds 2005 is er opnieuw een positieve kentering.

De basiskennis bedrijfsbeheer streeft twee fundamentele doelstellingen na: het verwerven van de basisvaardigheden nodig om met een zaak te kunnen starten en het uitvoeren van een haalbaarheidsstudie aan de hand waarvan de slaagkans van het ondernemingsproject van een cursist getoetst wordt. In de toekomst zal, o.m. omwille van het nieuwe KB, het belang van de ondernemerscompetenties en van het ondernemingsplan nog sterker beklemtoond worden.

Het SYNTRA-netwerk staat eveneens in voor de leertijd. Dit is een opleidingssysteem waar jongeren vanaf 15 jaar vier dagen per week een beroep aanleren in een onderneming en één dag ondersteunende lessen krijgen in een SYNTRA-lesplaats. Via dit systeem worden de jongeren voorbereid op vakmanschap, ondernemingszin en ondernemerschap. Dit vindt zijn weerspiegeling zowel bij de praktijkopleiding in de onderneming als in de ondersteunende lessen beroepsgerichte vorming en algemene vorming (bv. thema's gericht op het economisch aspect van een onderneming).

Zowel SYNTRA-Vlaanderen als sommige SYNTRA zijn betrokken in verschillende projecten en initiatieven rond ondernemerschapsonderwijs, meestal samen met andere organisaties. Voorbeelden zijn het ENTRE-project voor het screenen van ondernemerscompetenties en een proefproject rond het inpassen van de competenties voor beginnende ondernemers in de toekomstige Vlaamse kwalificatiestructuur.

Website www.syntra.be

E-mail Dora.claessens@syntravlaanderen.be

Contact Dora Claessens

Telefoon 02 227 49 46

Adres SYNTRA-Vlaanderen, Kanselarijstraat 19, 1000 Brussel

DBO (Dienst voor Beroepsopleiding)

De DBO (Dienst voor Beroepsopleiding, een instelling die afhangt van het Ministerie van Onderwijs en Vorming) stimuleert ondernemerschap via verschillende initiatieven.

Het Omoo-project ("Ondersteuning voor micro-ondernemers in opleiding") wil ondernemerschap bij jongeren stimuleren en informatie verstrekken aan potentiële starters. Het project richt zich naar leerlingen in het secundair onderwijs, naar cursisten in het volwassenenonderwijs, naar opleiders en begeleiders van potentiële starters, en meer algemeen naar iedereen met (toekomstige) startersplannen.

Op de Omoo-website, die kan functioneren als elektronische leeromgeving, wordt cursus- en lesmateriaal aangeboden aan lesgevers en hun leerlingen/cursisten. Het aanbod van verschillende ICT-toepassingen, interactieve oefeningen, videomateriaal, projectvoorstellen, en een wedstrijd zorgt voor afwisseling tijdens de lessen en wil zo bijdragen tot de verhoging van de kwaliteit van de opleiding van toekomstige ondernemers. Ook de individuele cursist kan aan de slag met Omoo om op zelfstandige basis het attest 'basiskennis van het bedrijfsbeheer' te behalen.

Het Omoo-project werd opgestart op 1 november 2005. Tegen 31 december 2007 wordt een participatie van 250 onderwijsinstellingen en 800 leerkrachten verwacht. Op 1 juni 2007 telde de website, die operationeel is sinds 7 februari 2006, reeds 9400 bezoekers.

De jaarlijkse ondernemingsplanwedstrijd Belooftevolle Ondernemer (in samenwerking met verschillende bedrijven) maakt deel uit van Omoo en is gericht naar leerlingen uit de 3de graad secundair onderwijs en cursisten uit het volwassenenonderwijs. Deelnemers dienen een zo realistisch mogelijk ondernemingsplan op stellen waarin ze hun ideeën als toekomstig ondernemers verdedigen. Een handleiding, documenten en checklists zijn ter beschikking.

De indieners van de 10 beste ondernemingsplannen dienen hun voorstel mondeling voor een jury te verdedigen; de 5 beste vervolgens ook voor een zaalpubliek. Het aantal deelnemers neemt elk jaar toe. Voor de editie 2006 schreven zich 91 deelnemers in, voor 2007 zelfs 250. Ook tijdens het schooljaar 2007-2008 wil DBO deze ondernemingsplanwedstrijd organiseren.

Een ander initiatief van DBO is "Responsible Young Starters" (RYS). Door bedrijfsbeheer op een aantrekkelijke wijze te presenteren wil men verantwoord ondernemerschap bij jongeren stimuleren. Concreet werd een eigentijdse cursus "basiskennis van het bedrijfsbeheer" opgesteld, opgebouwd rond 9 spilbedrijven die aansluiten bij de interesse en de beroepsopleiding van de leerling/cursist. De cursus bestaat in 9 verschillende versies en wordt aangevuld met een website en softwareprogramma's. Hoewel dit project is afgelopen blijft het materiaal gratis beschikbaar voor educatieve doeleinden. Tot nu toe werden zo reeds 250 onderwijs- en vormingsinstellingen (secundaire scholen, CVO's, Syntra-vestigingen) en 750 leerkrachten bereikt. Toen het project afliep op 30 januari 2005 telde de website meer dan 11.000 bezoekers. Op 1 juni 2007 was dit bezoekersaantal reeds opgelopen tot meer dan 30 000.

Aan zowel Omoo als RYS is een elektronisch platform gekoppeld met o.a. modeloplossingen, interactieve oefeningen, taken en toetsen, allerlei documenten, ... Dit platform is afgeschermd met een wachtwoord dat enkel wordt toegekend aan leerkrachten. Op basis van deze gegevens wordt geschat dat ruwweg twee derde van de bereikte organisaties scholen zijn, en één derde andere soorten vormingsinstellingen.

Een recent initiatief van DBO is het project COOS ("Competitie rond Ondernemerskwaliteiten voor Schoolteams"). Het is een scholencompetitie voor secundaire scholen waarbij zowel de theoretische kennis als de praktische vaardigheden in verband met ondernemerschap zullen worden getest. De competitie telt drie onderdelen: (1) het startersidee, (2) ondernemersvaardigheden en (3) ondernemerskennis. Het startersidee dient vooraf voorbereid te worden. Scholen kunnen een uitgewerkt idee inzenden tegen 21 december 2007. Voor het tweede en derde deel, dat plaats vindt tijdens een competitiedag te Antwerpen op 18 februari 2008 (tijdens de Ondernemersklasseweek), vaardigen de scholen een team van vijf leerlingen uit. Tijdens die competitiedag zijn er zowel praktische proeven (voor de ondernemersvaardigheden) als een quiz met een Bekende Vlaming (voor de ondernemerskennis). Aan het einde van de competitiedag worden de drie schoolteams met het beste totaalresultaat beloond. Partners binnen het project zijn Astrid Plaza, Voka - Kamer van Koophandel Oost-Vlaanderen, Liberaal Verbond voor Zelfstandigen, Roularta Media Group, Vereniging van Leraren in de Economische Wetenschappen (VLEW) en Vlaamse Jonge Ondernemingen (Vlajo).

Website www.omoo.be ; www.rys.be

E-mail paul.schram@ond.vlaanderen.be

Contact Paul Schram

Telefoon 02 553 88 96

Adres DBO, Consciencegebouw 2A16, Koning Albert II-laan 15, 1210 Brussel

Flanders DC-Fellows

Flanders DC Fellows is een recent project van het Ministerie van Economie, Wetenschap en Innovatie met als doel creatief en vernieuwend ondernemerschap in het onderwijs te stimuleren. Het kadert binnen het bredere programma "Flanders District of Creativity" dat creativiteit en innovatie stimuleert. Het initiatief werd in 2007 gelanceerd naar aanleiding van de Ondernemersklasseweek.

De Flanders DC Fellows zijn vijftig Vlaamse ondernemers die hun ervaring met leerlingen in scholen willen delen. Ze komen in een klas of op een evenement spreken over creatief ondernemen. Samen vertegenwoordigen ze zowat alle sectoren en regio's, van een farmaceutisch bedrijf tot een familie-brouwerij.

Website www.flandersdc.be/view/nl/1397335-Flanders+DC+Fellows.html

E-mail Info@flandersdc.be

Telefoon 016 24 88 24

Adres Flanders DC, Vlamingenstraat 83, 3000 Leuven

5.1.4 Initiatieven vanuit het hoger onderwijs

We bespreken eerst initiatieven uit het hoger onderwijs die gericht zijn naar leerlingen uit het secundair onderwijs en/of naar studenten van meer dan één instelling uit het hoger onderwijs. Vervolgens komen kort initiatieven aan bod die zich beperken tot één instelling.

ICHEC (Dream, Cap'ten)

DREAM is een initiatief voor beroepsoriëntatie en bevordering van ondernemingszin voor jongeren van de derde graad van het secundair onderwijs. Het project is een initiatief van de KMO-cel van de Franstalige Brusselse ICHEC-hogeschool, maar wordt over heel België en in twee talen geïmplementeerd met steun van EHSAL.

De kerndoelstelling van het DREAM-project is om jongeren ervan bewust te maken dat ze hun professionele toekomst zelf in handen moeten nemen. Ondernemerschap wordt dus op een indirecte wijze bevorderd. Het project, goed voor ongeveer 4 VTE's door het jaar (maar met extra hulp in de drukke periodes), wordt zowel door het Vlaamse Minister van Economie, Werk en Innovatie als door verschillende Franstalige ministeries gesteund en leeft verder van industriële sponsoring. Er is samenwerking met het VBO en met het SYNTRA-netwerk.

Het DREAM-project brengt jongeren van de derde graad secundair onderwijs in contact met mensen die hun beroep met passie uitoefenen. Deze 'getuigen' ontvangen groepen van 10 tot 15 leerlingen op hun werkplek en vertellen hen over hun dromen, passies, professioneel parcours, ... In ongeveer een vijfde van de gevallen komt de getuige naar de school, meestal om de transportkost voor de school te vermijden. Elk jaar gebeurt dit in maart tijdens de DREAM Day (in 2008 op 13 maart). Deze DREAM Day wordt voorbereid en omkaderd met speciaal ontworpen pedagogisch materiaal. Ondernemingszin wordt indirect bevorderd door jongeren ervan bewust te maken dat ze hun professionele toekomst zelf in handen moeten nemen.

De belangstelling neemt elk jaar toe. In 1998 gestart met 300 leerlingen, waren er reeds 900 leerlingen in 2004 en 15.120 en 657 getuigen in 2006. In 2007 schreven zich meer dan 300 Belgische scholen in met 16.500 leerlingen (= 15% van een leeftijdscohort in België). In Vlaanderen wordt al ongeveer één secundaire school op vijf bereikt. 95% van de leerkrachten die eenmaal zijn ingestapt in het DREAM-project zeggen in hun evaluatie dat ze het jaar erop opnieuw zullen meedoen. 94% van de getuigen is bereid dit het jaar nadien opnieuw te doen (in de praktijk is het zo'n 60%

omdat niet alle getuigen telkens gevraagd worden door scholen). Het initiatief wordt eerder ingeperkt door de beschikbare middelen dan door de vraag.

De belangstelling in Vlaanderen en Franstalig België is evenwaardig: van de 16.500 leerlingen in 2007 kwamen 9577 jongeren uit Vlaanderen. De participatie is ook vrij evenwichtig verdeeld over de onderwijsvormen, met een lichte oververtegenwoordiging vanuit het TSO. Het initiatief blijkt in Wallonië relatief meer succes te hebben in het ASO en in Vlaanderen meer in het TSO/BSO. De stijgende belangstelling voor de DREAM Day is o.m. te danken aan de kwaliteit van de getuigen (en hun voorbereiding) en het omkaderend pedagogisch materiaal. Zoals andere initiatieven voor ondernemerschap is ook hier merkbaar dat dit initiatief ook uitermate geschikt is om kansarme en schoolmoeë jongeren weer positief te enthousiasmeren voor het onderwijs.

CAP'TEN is een initiatief voor het 5de en 6de leerjaar in het basisonderwijs. Het is een pedagogisch traject waarbij leerlingen een eigen persoonlijk project mogen ontwikkelen. Alle leerlingen van de klas krijgen een "valiesje" met allerhande informatie en materiaal. Gedurende een heel jaar (bijv. één uur per week) werken de leerlingen aan hun persoonlijk project, en moet de leerkracht als coach fungeren. Met 10.000 leerlingen per jaar in de Franse Gemeenschap (= 20% van de leerlingen) kan men daar spreken van een zeer groot succes. Het is de bedoeling om na het uittesten van het concept in Vlaanderen, dit vanaf 2007-2008 ook aan te bieden aan de Vlaamse lagere scholen.

Naast de organisatie van de DREAM Day organiseert DREAM ook andere activiteiten zoals enquêtes, colloquia over de professionele toekomst van jongeren en publicaties van boeken.

Website www.dreamday.be

E-mail Sophie.goethals@ichec.be

Contact Sophie Goethals

Telefoon 02 739 38 67

Adres Ichec, Bosstraat 365A, 1150 Brussel

Ehsal

Naast samenwerking met ICHEC voor "Dream", onderneemt Ehsal (Europese Hogeschool Brussel) ook andere activiteiten op gebied van ondernemerschapsonderwijs.

In het secundair onderwijs is Ehsal aanwezig met het bedrijfsspel "ECOMAN". Het bedrijfsspel is gebaseerd op de simulatie van de concurrentie van drie of vier gelijkaardige bedrijven met 6 departementen, die telkens beheerd worden door groepen van minimum 5 tot maximum 8 leerlingen. De leerlingen moeten het bedrijf gedurende drie fictieve jaren managen en daarvoor op 13 verschillende gebieden beslissingen nemen. De afdeling Specifieke Lerarenopleiding van Ehsal biedt twee versies van ECOMAN aan. Voor beide gebeurt het voorbereidend gedeelte via een interactieve website, waarna er een intensieve begeleidingsdag volgt:

- Er is een versie voor groepen mét voorkennis economie, ECOMAN², die over maximum 6 weken loopt. De eerste 4 weken besteden de deelnemers telkens 2 uur aan de voorbereidingen; in week 5 volgt dan een intensieve speldag en week 6 kan facultatief gebruikt worden voor mondelinge of schriftelijke verslaggeving.
- Daarnaast is er ook een versie voor leerlingen met beperkte of geen voorkennis economie: Project Ondernemen. Gedurende 9 weken spenderen de leerlingen 1 uur per week aan de voorbereiding van het project. De intensieve speldag volgt in week 10 en een presentatie kan eventueel gevoerd worden in week 11.

Tijdens de voorbereidende fase wordt enerzijds aandacht besteed aan de spelregels, de basisgegevens van de onderneming en economische en bedrijfseconomische begrippen en anderzijds wordt er een boekjaar op afstand (via de site) gespeeld. Tijdens de intensieve speldag zetten de bedrijven nog

twee jaar hun beleid verder. Dit alles gebeurt onder supervisie en coaching van een Ehsal-begeleider. De rol van de leerkracht hierbij is beperkt.

Momenteel nemen elk jaar zo'n 95 klasgroepen deel aan ECOMAN (ongeveer 1700 leerlingen), het merendeel uit het ASO, maar daarnaast ook leerlingen uit het TSO en BSO. Er belanden ook telkens een aantal scholen op de wachtlijst omdat de vraag groter is dan het aanbod.

Naast ECOMAN voor laatstejaarsleerlingen van het secundair onderwijs (waarbij men één product produceert en verkoopt op één markt) bestaan er ook nog andere niveaus van het simulatiespel waarbij men met twee producten kan gaan werken en men ook kan gaan exporteren naar het buitenland. Hierdoor wordt de doelgroep uitgebreid naar andere doelgroepen, zoals hogescholen en bedrijven. Per jaar wordt deze ECOMAN-versie ongeveer vier maal georganiseerd voor hogescholen als KAHO Sint-Lieven en er vindt telkens één week per jaar ECOMAN plaats voor de eigen 3de bachelor-studenten van Ehsal. Eén week per jaar wordt deze versie ook gebruikt door de Fontys Hogeschool in Tilburg (een 250-tal deelnemers).

Elk jaar vinden ook een aantal extra ECOMAN-activiteiten plaats zoals ECOMAN binnen de Wetenschapsweek, "Pluk je toekomst", ... waarmee nog eens zo'n 250-tal leerlingen worden bereikt.

Ehsal is ook betrokken in een samenwerkingsverband met de hogeschool KaHo Sint-Lieven, VKW en VOKA KVK Oost-Vlaanderen voor het project OZON (Opwaarderen Zelfstandig Ondernemerschap in Onderwijs). Hierbij ontwikkelden de partners een assessment & development center, waarbij de ontwikkeling van ondernemerstalenten centraal staat. Competenties als hard werken, doorzettingsvermogen, project- en teammanagement, innovatie/creativiteit/risico en relatievaardigheid worden onder de loep genomen via een rollenspel en interactieve online testen.

<i>Website</i>	www.ecoman.be project.kahosl.be/ozon	<i>E-mail</i>	veerle.mommaerts@ehsal.be griet.blieck@ehsal.be
<i>Contact</i>	Veerle Mommaerts Griet Blieck	<i>Telefoon</i>	02 210 12 20 02 210 12 57
<i>Adres</i>	EHSAL, Stormstraat 2, 1000 Brussel		

EfAcc

"EfAcc" is een project met studentenbedrijven uit verschillende hogescholen die met elkaar in competitie gaan. Het initiatief is bestemd voor het derde jaar Accountancy-Fiscaliteit (een afstudeerrichting binnen de Professionele Bachelor Bedrijfsmanagement).

Het initiatief werd vijf jaar geleden opgestart en kreeg initieel financiering als brugproject (Fabuga). Het biedt aan de studenten een concrete case rond bedrijfsvoering, in casu de simulatie van een consultingbedrijf op het gebied van Accountancy en Fiscaliteit. Hierbij komen de studenten in aanraking met alle facetten van het zelfstandig ondernemen op administratief vlak, tot en met de presentatie op de Algemene Vergadering.

Momenteel participeren departementen uit negen Vlaamse hogescholen aan uit vier Vlaamse provincies aan EfAcc. Een typische groep bestaat uit een 15-tal studenten; in het totaal over heel Vlaanderen zijn het er zo'n 500 op jaarbasis. De studentengroepen "concurreren" onder elkaar in termen van performantie en correct toepassen van regelgeving. Indien ze fouten maken dan krijgen ze – zoals in de realiteit – controle, aanmaningen, enz. Jaarlijks is er ook een finale waarin de beste groep wint. Al bij al is het een "zwaar" en intensief opleidingsonderdeel voor de studenten.

Omwille van de lopende subsidieregeling (ESF) is er speciale aandacht voor vrouwelijke studenten: evenwichtige verdeling in de groepen + een vrouw staat aan het hoofd van het simulatiebedrijf.

De coördinatie van EfAcc wordt tot nu uitgevoerd door Handson & Partners. Deze onderneming ageert ook namens verschillende externe partners waarmee de simulatiebedrijven in contact komen: klanten, leveranciers, fiscale diensten, ... Voor andere externen moeten studenten zelf contacten leggen met reële bedrijven: banken, sociale secretariaten, ... Het project is afhankelijk van projectfinanciering en hoopt op termijn meer structurele financiering te kunnen vinden.

<i>Website</i>	bmer.hogent.be/af/efacc.htm www.handsonpartners.be	<i>E-mail</i>	p.vanrooy@handsonpartners.be carine.coppens@hogent.be
<i>Contact</i>	Peter Van Rooy (Handson & Partners) Carine Coppens (Hogeschool Gent)	<i>Telefoon</i>	03 287 83 90 09 267 11 00
<i>Adres</i>	Handson & Partners, Prins Boudewijnlaan 12b, 2550 Kontich Hogeschool, Departement Bedrijfskunde Mercator, Henleykaai 84, 9000 Gent		

Initiatieven binnen de hogescholen

Binnen de meeste hogescholen lopen een of meerdere initiatieven op gebied van ondernemerschapsonderwijs. Drie daarvan komen voor in de helft of meer van de Vlaamse hogescholen:

- Small Business Projects (SBP's) van Vlajo (zie verder)
- EfAcc (reeds vermeld)
- Top Team Simulatieprogramma's (zie verder).

In de volgende paragrafen geven we enkele voorbeelden van "hogeschool-eigen" initiatieven. Ze zijn vooral terug te vinden in de opleidingen bedrijfsbeheer, handelswetenschappen, ingenieur, ... waarvan de afgestudeerden vooral in het bedrijfsleven terecht komen.

Enkele voorbeelden (zonder exhaustief te zijn):

- Het brugproject "Lerend netwerk Ingenieur-Ondernemers" is een initiatief van Groep T en VOKA Leuven om ondernemerscompetenties structureel in te bedden in de opleiding van bachelors industriële wetenschappen.
- Het Puro brugproject betreft de uitwerking en uitvoering van een businessplan om fair trade koffie te introduceren in de non-profitsector. Dit businessplan wordt opgesteld door studenten van de Katholieke Hogeschool Kempen (Turnhout), die voor de uitvoering op lokaal vlak beroep doen op laatstejaarsleerlingen van secundaire scholen binnen een minionderneming.
- CONCreaS is een partnerschap tussen het departement Handelswetenschappen van de Lesius-Hogeschool, Design Vlaanderen, Designcenter De Winkelhaak, VKW Antwerpen-Mechelen, en Optimo. In workshops leren studenten uit bijvoorbeeld de modeacademie bepaalde ondernemerscompetenties verwerven zoals een business plan schrijven.
- Binnen het curriculum van de Master Handelswetenschappen van Ehsal Brussel werden "ondernemende vaardigheden" ingebed. In de vergelijkbare opleidingen aan de Hogeschool Gent is een leeromgeving geschapen om te groeien in ondernemende vaardigheden.
- Binnen de Bachelor in het Bedrijfsmanagement en het Officemanagement van de Arteveldehogeschool Gent dienen studenten in samenwerking met een partnerbedrijf een concrete opdracht uit te voeren (desk research, veldwerk, marktonderzoek, ...) en finaal te presenteren.

- De drie West-Vlaamse hogescholen – KATHO, HOWEST en KHBO – werken samen in een project voor de valorisatie van afstudeerwerken. Het is de intentie om jaarlijks 300 studenten extra te ondersteunen om zo te komen tot 50 afstudeerwerken die effectief gevaloriseerd worden binnen de bedrijven.
- Binnen de XIOS Hogeschool Limburg werden verschillende COFEP oefenfirma's opgericht die o.m. functioneren als fiscus en boekhouder voor de andere oefenfirma's in het secundair onderwijs.

Initiatieven binnen de universiteiten

Ook aan de universiteiten zijn er verschillende initiatieven lopende op gebied van ondernemerschapsonderwijs; aan sommige daarvan participeren ook hogescholen. Enkele voorbeelden:

- De cursus "Entrepreneurial Talent Corporation (ETC)" biedt aan de studenten Handelsingenieur en Toegepaste Economische Wetenschappen van de VUB de gelegenheid om een eigen studentenonderneming op te richten in een beschermde omgeving. In het brugproject wordt dit nu uitgebreid naar technologisch ondernemerschap bij ingenieursstudenten.
- "Teddytronic" is een bedrijfssimulatiespel dat verder ontwikkeld werd aan de KULeuven en dat daar onder meer gebruikt wordt binnen de lerarenopleiding van de Faculteit Economische en Toegepaste Economische Wetenschappen.
- "Ondernemerstalent" is een recent brugproject van de Universiteit Hasselt dat studenten de kans biedt om tijdens hun studiejaar hun ideeën uit te werken en een eigen bedrijf op te starten. Na het beëindigen van de studies kunnen studenten het bedrijf verderzetten.
- De UAMS in Antwerpen werkt samen met VKW aan studentenprojecten voor studenten handelsingenieur en TEW. Het gaat om reële problemen uit het bedrijfsleven die aan studenten worden voorgelegd.
- De Creativity to Business Award is een wedstrijd binnen de Associatie Universiteit Gent waarbij de studenten van de universiteit en de hogescholen een eigen businesscase opstellen op basis van een technologie, uitvinding, concept of expertise en met beschrijving van de commerciële toepassingen ervan.
- Aan de KULeuven wordt een keuzevak "Initiatie tot ondernemen" aangeboden ter waarde van 3 studiepunten. De cursus wil de deelnemers een wetenschappelijk onderbouwd inzicht verschaffen in het proces van ondernemen. Tijdens de cursus wordt aandacht besteed aan de praktijk en het zelf toepassen van de besproken concepten. Dit keuzevak staat open voor tal van studierichtingen (o.m. Psychologie, Lichamelijke Opvoeding, Wiskunde, Biologie, Informatica, Rechten, Geografie, Scheikunde, Geologie, ...)
- Het "Open Innovation Flanders" brugproject richt zich op innovatie in de biotechnologie, farmacie en medische technologie. 20 studenten zullen deelnemen aan een ondernemingsinnovatieidee- en presentatiewedstrijd.
- SoftEnterprise is een project aan de Universiteit Gent met als doel om studenten uit de opleidingen computerwetenschappen en economie beter voor te bereiden op hun instap in de ICT-sector en om een aantal vaardigheden en competenties zoals valorisatie en innovatiecapaciteit te ontwikkelen. SoftEnterprise neemt de vorm aan van een virtueel bedrijf. Gedurende 2 jaar werken studenten samen om een idee uit te werken tot een dienst of product.

5.1.5 Initiatieven vanuit non-profitorganisaties

VLAJO (Vlaamse Jonge Ondernemingen)

VLAJO – afkorting van Vlaamse Jonge Ondernemingen – is een onafhankelijke v.z.w. die deels gefinancierd wordt door het Ministerie van Economie, Wetenschap en Innovatie. In de bestuursorganen van Vlajo zitten zowel mensen uit het bedrijfsleven als uit het onderwijs. Vlajo promoot ondernemerschap en ondernemerszin in het onderwijs via het aanbieden en ondersteunen van pedagogische trajecten in scholen en krachtige leeromgevingen die vertrekken van “learning by doing”.

De bedoeling van de Vlajo-trajecten is leerlingen attitudes, persoonlijke en sociale vaardigheden bij te brengen die essentieel zijn voor ondernemers. Naarmate de doelgroep ouder wordt, komen ook steeds meer zakelijk ondernemerschap en de daartoe benodigde kennis aan bod. Doorheen de trajecten wil men het beroep van ondernemer als bewuste keuze ontwikkelen. Deze vooraf uitgeteste en pedagogisch onderbouwde trajecten worden ondersteund door specifiek didactisch materiaal en door begeleiders (die opereren vanuit de Kamers van Koophandel).

Het meest bekende Vlajo-product is de minionderneming. Gedurende een volledig schooljaar beheert een groep van 12 leerlingen een leerbedrijf, net zoals in het echte bedrijfsleven, maar dan op jongerenschaal: productie, verkoop, boekhouding, management, financiële rapportering, enz. De nadruk ligt op doen: eerst denken en dan effectief doen. Het concept van de miniondernemingen is voldoende flexibel zodat elke leerkracht de kans krijgt om eigen vaktechnische klemtonen te leggen.

Het is de intentie dat de minionderneming geïntegreerd is in het opleidingscurriculum van de leerling. Voor het ASO is dat veelal in de vrije ruimte of complementaire uren. Voor de TSO- en BSO-opleidingen gebeurt dit meestal via de GIP-proef. Bij deze laatste twee is er een duidelijke trend waarneembaar om miniondernemingen te integreren in de nieuwe leerplannen.

Vlajo besteedt aandacht aan de coaching en training van de leerkrachten. Voorbeelden zijn het handboek voor de begeleidende leercoach en de bijscholingsmogelijkheden voor leerkrachten (vb: GPS creativiteitstraining). In 2005 werden de (Vlaamse en buitenlandse) miniondernemingen erkend door de Europese Commissie als Best Practice voor de bevordering van ondernemerschap.

In het schooljaar 2006-2007 waren er 426 miniondernemingen, waaraan 5160 leerlingen participeerden. Voor 2007-2008 wordt gemikt op een verdere stijging tot 480 miniondernemingen in 350 scholen, wat zou neerkomen op een derde van de Vlaamse secundaire scholen. De miniondernemingen kennen tot nu toe het grootste succes in het TSO.

Een afgeleid product is Jieha!, bestemd voor leerlingen van de 2de en 3de graad. Het gaat hier om een leeronderneming waarbij leerlingen *fair trade* producten verkopen binnen de school. In tegenstelling tot de miniondernemingen worden dus geen producten gemaakt en ook de handel is beperkt tot fair trade producten; het traject is ook minder intensief. In het schooljaar 2006-2007 waren er 197 Vlaamse Jieha!'s (2312 leerlingen); het streefcijfer voor 2007-2008 bedraagt 260, maar de eerste indicaties geven al aan dat dit getal ruim zal overtroffen worden. In de nieuwe leerplannen handel voor de 2de graad kan Jieha! geïntegreerd worden in het commerciële luik.

De Small Business Projects (SBP) zijn bestemd voor het hoger onderwijs. In zowat alle hogescholen komen SBP's voor (meestal maar niet uitsluitend in de economische studierichtingen); wel zijn er nauwelijks SBP's aan de universiteiten. Studenten moeten, meer nog dan bij miniondernemingen, de stap zetten van een businessplan naar een winstgevende activiteit. De nadruk ook hier op attitudevorming en het gaat nog steeds niet om een “echt” bedrijf – al ontstaan er al hier en daar ondernemingen uit een SBP. In het academiejaar 2006-2007 werden er 392 SBP's opgezet met 2284 studenten (gemiddeld 5 à 6 studenten per SBP); het streefdoel voor het academiejaar 2007-2008 is 500.

Voor het basisonderwijs werd de voorbije jaren Kid@Bizz ontwikkeld. Het richt zich tot kinderen van 10 tot 12 jaar, die hun omgeving leren verkennen, mensen en middelen vinden en deze vervolgens gebruiken voor een tastbaar project. Centraal in het traject staat een doeweek, voorafgegaan door vijf voorbereidende sessies. De leerkrachten worden bijgestaan door een 'gastleerkracht' uit het bedrijfsleven. Tijdens het schooljaar 2006-2007 liepen er 86 Kid@Bizz projecten (2584 leerlingen); een aanzienlijke stijging naar 160 wordt verwacht voor het schooljaar 2007-2008.

Dit schooljaar lanceert Vlajo ook De Droomfabriek. De Droomfabriek bestaat uit een reeks van vakoverschrijdende, ervaringsgerichte programma's voor kinderen van de derde kleuterklas tot en met het zesde leerjaar waarbij zes in handboek aangeboden lessen (IK+JJ = WIJ, Mijn Familie, Mijn Buurt, Mijn Gemeente, Mijn Provincie, Mijn Land/Wereld), uitgebreid met lessuggesties, leiden naar het uitwerken van een ondernemend project. De projecten worden in de klas gebracht door een 'droomcoach', een vrijwilliger uit het bedrijfsleven. De Droomfabriek is gebaseerd op eerder met succes uitgebrachte programma's van *Junior Achievement* in het buitenland. In het schooljaar 2007-2008 worden 65 pilootklassen opgestart (1625 leerlingen).

Blik (Beroep, loopbaan & ik) is eveneens een recent Vlajo-initiatief. Blik ondersteunt 13- en 14-jarigen uit het 2de jaar van de 1ste graad in hun studiekeuzeprocessen. Via zes activiteiten leren leerlingen hun eigen vaardigheden kennen, beslissingen nemen en omgaan met wetenschap. De zes delen nemen samen ongeveer 10 tot 15 uur in beslag en kunnen binnen de leerplannen worden gekaderd. Tijdens het pilootjaar 2006-2007 waren er reeds 74 projecten (1365 leerlingen); het streefdoel voor het schooljaar 2007-2008 is 100.

Verder organiseert Vlajo nog wedstrijden, het *Cambridge Examination* voor ondernemerschap, het SBP-Congres, bedrijfsbezoeken voor leraren, regionale markten voor producten van miniondernemingen, internationale ervaringsuitwisseling (Euroyef), en vorming voor vrijwilligers (principe van train de trainers).

In het schooljaar 2006-2007 namen 13.702 leerlingen en studenten in 1.175 leergroepen deel aan programma's binnen de 'Vlajo 4D-pedagogie': Dromen, Doen, Durven, Doorzetten. Aan de begeleiding werkten zo'n 2000 leerkrachten en bedrijfsmensen mee. Sinds 2000 is de participatie in Vlajo-trajecten met 300% gegroeid, i.h.b. omwille van de nieuwe producten naast de klassieke miniondernemingen. Naar de toekomst toe hoopt Vlajo jaarlijks een stijging van 10 tot 15% te realiseren, uiteraard onder de conditie dat er hiervoor voldoende middelen ter beschikking zijn. Verdere aandachtspunten en nieuwe ontwikkelingspunten voor de komende jaren zijn de internationale dimensie, techniek en duurzaam ondernemen.

Vlajo telt momenteel 21 vaste medewerkers. Vlajo is actief lid van de internationale JA-YE-organisatie die gelijkaardige organisaties uit heel de wereld omspant. Daardoor kunnen zij ook concepten, programma's en projecten uit het buitenland overnemen en aanpassen aan de Vlaamse context. Anderzijds werden bepaalde Vlajo-initiatieven in het buitenland nagevolgd (o.a. Kid@Bizz in Nederland en SBP's in acht verschillende landen).

Website www.vlajo.org

E-mail info@vlajo.org

Contact Peter Coenen

Telefoon 016 29 84 01

Adres Vlajo, Kapeldreef 60, 3001 Leuven

COFEP

De “oefenfirma’s” (vroeger “virtueel kantoor”) worden in ons land gepromoot en ondersteund door COFEP (afkorting van “Centrale voor oefenfirma’s – Centrale des entreprises d’entraînement pédagogiques”). COFEP is de Belgische tak van “Europen – Pen International”, een internationaal netwerk waarbij ongeveer 5000 oefenfirma’s zijn aangesloten. In België is het initiatief gegroeid vanuit de Limburgse reconversieactiviteiten. Momenteel zijn er 53 oefenfirma’s in Limburg, 53 in Oost- en West-Vlaanderen, en 48 in Antwerpen en Vlaams-Brabant; er zijn er ook nog 16 in Wallonië.

Een oefenfirma is eigenlijk een schaduworganisatie van een echt bedrijf. Er worden dus geen producten gemaakt, maar er wordt wel “virtuele” handel gevoerd en er worden “virtuele” transacties uitgevoerd met andere oefenfirma’s en een aantal gemeenschappelijke diensten die de rol vervullen van bank, post, ... Er moeten ook fictieve werknemers worden aangeworven (die de verschillende functies waarnemen) waarvan de lonen moeten betaald worden door de winst uit de verkoop aan andere oefenfirma’s of werknemers van oefenfirma’s.

De oefenfirma’s richten zich vooral naar het 7de jaar kantoor in het BSO, maar ze worden ook gebruikt in het TSO (handel), de VDAB, hogescholen en enkele Syntra-, CVO- en andere opleidingsinstellingen (voor training- en/of assessment-doeleinden). In Vlaanderen zijn er momenteel een 150-tal oefenfirma’s actief, waarvan zo’n 100 in het secundair onderwijs en daarvan zo’n 90 in het BSO (7de jaar kantoor). Er zijn ook 16 oefenfirma’s in het hoger onderwijs.

Het runnen van een oefenfirma is een vrij intensief traject dat in het BSO minstens 4 lestijden per week vergt en de volledige GIP-opdracht kan omvatten. Het nieuwe leerplan handel in het TSO zal het ook gemakkelijker maken om oefenfirma’s te integreren in het curriculum.

In tegenstelling tot andere soorten leerlingbedrijven die slechts één schooljaar of korter duren, blijven oefenfirma’s verbonden aan de instelling en lopen ze elk jaar door. Leerlingen en leerkrachten hoeven dus niet telkens een nieuw oefenbedrijf op te starten. Als de oefenbedrijven groeien kunnen ze ook een internationaal kwaliteitslabel krijgen. Voor de oefenfirma’s worden ook nationale en internationale beurzen georganiseerd.

Cofep wordt geschraagd door de VDAB (1 part-time en 1 full-time opdracht) samen met 2 part-time mensen gedetacheerd uit het onderwijs, die instaan voor de pedagogische begeleiding van de leerkrachten die een oefenfirma opstarten of begeleiden. Cursisten die een opleiding volgen bij de VDAB worden ingeschakeld om de dossiers te beheren van de oefenfirma’s (bestellingen plaatsen, handelsproducten leveren). Studenten van de XIOS-Hogeschool Limburg hebben een sociaal secretariaat, een boekhoudkantoor en een BTW-kantoor als oefenfirma opgericht ter ondersteuning van de oefenfirma’s.

Website www.cofep.be en cms.cofep.be

E-mail cofep@cofep.be

Contact Claude Berghmans

Telefoon 011 63 49 51

Adres Cofep, Nieuwstraat 19/2, 3990 Peer

NFTE

NFTE – Network for Training Entrepreneurship – is een van oorsprong Amerikaans initiatief dat ondertussen vertakkingen heeft in heel de wereld. NFTE België stelt zich als doel om jongeren die ver af staan van de wereld van de school en de arbeidsmarkt opnieuw zin te geven om iets positiefs te ondernemen met hun leven en om zich actief te richten op professionele inschakeling. NFTE brengt kanszoekende jongeren een stevige basis aan bedrijfskennis bij via actuele praktijkvoorbeelden en

een no-nonsense benadering die vertrekt vanuit de interesses, inbreng en kennis van de jongeren zelf. NFTE helpt hen ook op weg met de mogelijke opstart van een eigen zaak.

Wetenschappelijk onderzoek, zowel in het buitenland als in België laat zeer mooie resultaten zien voor wat betreft de professionele inschakeling, de ontwikkeling van positieve en professionele attitudes en de interesse om een eigen zaak te starten.

De NFTE-opleidingen mogen enkel gegeven worden door personen met het officieel NFTE-Trainerscertificaat. De NFTE opleiding "Vaardig Ondernemerschap & Ondernemende Vaardigheden" heeft als objectieven om jongeren te inspireren tot, en begeleiden met, het opstarten van een eigen bedrijfje, hen in te schakelen als "ondernemende" en gemotiveerde werknemer, en hen te motiveren om hun studies of opleiding te hernemen en te voltooien.

NFTE richt zich zowel tot onderwijsmiddens als tot een brede waaier van sociaal-educatieve organisaties die begaan zijn met de doelgroep van jongeren uit kansengroepen. Binnen het onderwijs wordt gewerkt met de Centra voor Deeltijds Onderwijs. De NFTE-opleiding wordt er aangeboden aan de jongeren binnen de schooluren (60 uur) en als voortraject buiten de schooluren (96 uur). Uitbreiding van activiteiten in alle centra deeltijds onderwijs wordt nagestreefd voor de komende jaren.

Sinds de opstart in 1999 gaan de activiteiten in stijgende lijn. In 2006 werden 35 opleidingen ingericht en 350 cursisten begeleid. In totaal werden sinds de opstart zo'n 1500 jongeren bereikt, hoofdzakelijk Nederlandstaligen (de organisatie is slechts sinds 2005 actief in Wallonië): 32 van de 35 opleidingen zijn in het Nederlands.

De jongeren die de stap naar een eigen zaak zetten, kunnen na de opstart van hun eigen onderneming gebruik maken van de begeleiding en ondersteuning die NFTE Belgium aan haar ex-cursisten biedt. Zij kunnen rekenen op de steun van het NFTE-kantoor, bijgestaan door een peter of meter uit het bedrijfsleven.

Website www.nfte.be

E-mail info@nfte.be

Contact Lena Bondue

Telefoon 02 257 68 20

Adres NFTE Belgium, Bedrijvencentrum Senneberg, Jean Monnetlaan, 1804 Vilvoorde

WEB

WEB (of voluit Werkervaringsbedrijven) werd opgericht in 1992 op initiatief van het Strategisch Plan Kempen. De vzw biedt in de Kempen verschillende opleidings-, werkervarings- en tewerkstellingsprojecten aan voor specifieke doelgroepen.

Op gebied van ondernemerschapsonderwijs biedt WEB het concept "Virtueel kantoor" aan (vroeger "Simulatiebedrijf" genoemd). Een virtueel kantoor is een organisatie die functioneert als een echt bedrijf. Men koopt goederen aan, verkoopt ze, voert betalingen uit, werft personeel aan, ... maar dit alles 'virtueel' of fictief. De medewerkers verrichten werkzaamheden als receptionist, magazijnbediende, of medewerker op verschillende afdelingen binnen een administratie van een middelgrote onderneming. Alles is echt, behalve de geld- en goederenstroom. Zo krijgen de deelnemers een globaal beeld over de commerciële en financiële stromen binnen een onderneming.

WEB stuurt deze virtuele kantoren aan via haar centrale "CeBeS" met 2,6 VTE's (geen tussenkomst van derden). De CeBeS-centrale fungeert als klant, leverancier, kruispuntbank, bank, sociaal secretariaat, ... Doordat alles centraal wordt aangestuurd hebben de leerkrachten een sterke invloed op der werkdruk, de wijze van communicatie en kunnen ze ook de moeilijkheidsgraad bepalen. De methode kan toegepast worden in zowel het TSO, BSO als het Deeltijds Onderwijs, en dit in zowel in de jaren 4, 5, 6 als 7.

Op jaarbasis zijn er momenteel meer dan 90 klasgroepen, met gemiddeld 13,5 leerlingen per klasgroep. De aansluitingen zijn verspreid over Vlaanderen; het concept zal de komende jaren in Nederland gepromoot worden.

Website	www.websweb.be/Het_virtuele_kantoor/index.html	E-mail	petert@websweb.be
Contact	Peter Thijs	Telefoon	014 59 15 41
Adres	Markt 12 bus 13, 2450 Geel		

5.1.6 Initiatieven vanuit bedrijfsverenigingen

UNIZO

UNIZO, de Unie van Zelfstandige Ondernemers, beschouwt het als haar opdracht om jongeren en onderwijsverantwoordelijken gevoelig te maken voor het belang van ondernemingszin en ondernemerschap in de samenleving.

UNIZO onderneemt diverse initiatieven die een brug slaan tussen onderwijs en bedrijfsleven. Via de Stichting UNIZO Onderwijs & Ondernemen richt UNIZO haar onderwijswerking op vijf actielijnen: (1) leerondernemingen; (2) UNIZO Prijs Ondernemende School; (3) Leren op de werkvloer (*hier niet verder besproken*); (4) Koffer vol Ondernemingszin; en (5) Lespakket Zelfstandig Ondernemen.

Het oudste initiatief is het "Leerbedrijf" (waarvan de naam beschermd is), opgestart in 1986 en gericht naar de 7de specialisatiejaren winkelbeheer-etalage in het BSO. Dit werd nadien aangevuld met haartooi. Jonge mensen krijgen in een reële onderneming, vaak gevestigd in een echt handelspand en gestoeld op het model van een klein bedrijf, gedurende enkele maanden de kans om ondernemer te zijn en kennis te maken met de werkelijkheid van het ondernemerschap.

In 2003 waren er 17 Leerbedrijven. Sindsdien is, o.m. door structurele ondersteuning (gefinancierd via brugprojecten), het aantal aangegroeid tot 46. Vanaf 2007 werd dit initiatief uitgebreid onder de noemer "Leerondernemingen" in andere onderwijsniveaus (DBSO, HO, TSO). Dit gebeurt met steun vanuit het Ministerie van Onderwijs en Vorming. Er is toenemende interesse voor Leerondernemingen vanuit scholen.

Omwille van de kwaliteit begeleidt UNIZO Leerondernemingen intensief. In samenwerking met het Expertisecentrum voor Ervaringsgericht Onderwijs van de KU Leuven (ECEGO) gebeurt onderzoek naar de triggers van jongeren om ondernemer te worden. Ook werden recent praktijkgidsen voor het TSO en BSO ontwikkeld. In samenwerking met uitgeverij Pelckmans wordt een apart projectboek voor derde graad Handel op de markt gebracht. Voor het DBSO verschijnt binnenkort een aangepast begeleidingsinstrument.

Een tweede belangrijk initiatief is de UNIZO Prijs Ondernemende School. Er wordt jaarlijks een schoolcampagne gevoerd voor meer aandacht voor ondernemend gedrag in het onderwijs. Leraren en leerlingen kunnen een creatief en ondernemend project indienen voor de UNIZO Prijs Ondernemende School, waarbij ze de betreden (onderwijs-)paden durven verlaten. UNIZO schat dat per project drie lesgevers het ondernemend gedrag van dertig leerlingen of studenten stimuleren. Soms wordt zelfs een hele school in een project betrokken.

Voor de UNIZO Prijs Ondernemende School 2007 ontving UNIZO 110 projecten: 37 uit het lager, 46 uit het secundair en 27 uit het hoger onderwijs. Ten opzichte van de vorige campagne (115 inschrijvingen) werden in totaal 67 nieuwe onderwijsinstellingen bereikt: 32 basisscholen, 30 secundaire scholen en 5 hogescholen. Begin oktober 2007 lanceert UNIZO de nieuwe campagne UNIZO Prijs Ondernemende School 2008. Kandidaturen dienen binnen te zijn op 17 december 2007, het eigenlijk

dossier op 21 maart 2008. De prijsuitreiking vindt plaats op 21 mei 2008. Per onderwijsniveau is er een 'Laureaat Ondernemende School' (3000 euro) en twee genomineerden (telkens 1000 euro). Flanders DC deelt bovendien per onderwijsniveau één Creativiteitsprijs ter waarde van 500 euro uit en gaat dit jaar ook op zoek naar de meest creatiefste Leeronderneming.

Op initiatief van de provincie West-Vlaanderen ontwikkelde UNIZO Onderwijs & Ondernemen in samenwerking met ECEGO een koffer met spelmaterialen om ondernemingzin in het lager onderwijs te stimuleren. Dit naar analogie met milieukoffers, boskoffers, technologiekoffers, enz. In de koffer bevindt zich allerhande pedagogisch materiaal en tools voor onderwijzers. Er wordt vertrokken van een economische begrippenlijst en de link met leerplannen wordt gemaakt. Deze koffers worden vanaf oktober 2007 aan lagere scholen aangeboden. De operationele doelstelling is dat 75 scholen per jaar de koffer aanschaffen en er mee werken; dit betekent 225 basisscholen in de hele projectduur (15% van de Vlaamse basisscholen). Er zullen jaarlijks infodagen komen om leerkrachten te vormen over het gebruik van de koffers.

UNIZO Onderwijs & Ondernemen zal in 2008 een online lespakket over het zelfstandig ondernemen ter beschikking stellen, gericht naar de finaliteitsjaren in zowel het Secundair Onderwijs (ook het ASO) als het Hoger Onderwijs. Het is de bedoeling om met dit lespakket attractieve les(sen) te geven over het opstarten van een onderneming.

Ook valt te vermelden dat onderwijsinstellingen het UNIZO-schoollidmaatschap kunnen verkrijgen, waardoor de school toegang krijgt tot praktische, toepasbare informatie over ondernemen in Vlaanderen en tot een aantal specifieke instrumenten. In 2006 vroegen 120 scholen het UNIZO-schoollidmaatschap aan.

Website www.ondernemendeschool.be

E-mail ondernemendeschool@unizo.be

Contact Leen Mestdagh

Telefoon 02 238 07 11

Adres UNIZO Onderwijs & Ondernemen, Spastraat 8, 1000 Brussel

VKW

VKW is een autonome interprofessionele beweging van ondernemingsverantwoordelijken met 3500 aangesloten bedrijven. De beweging benadrukt sterk het engagement van de ondernemer als mens. Daaronder valt ook de relatie met het onderwijs. De voorbije jaren werden tal van activiteiten ontplooid die rechtstreeks of onrechtstreeks als doel hadden om ondernemerschap en ondernemingzin te bevorderen via het onderwijs.

In het voorbije brugproject kwamen o.a. aan bod:

- Ondernemer voor de klas (jaarlijks in West-Vlaanderen, tweejaarlijks in de andere regio's). Dit initiatief brengt een bedrijfsleider voor een klasgroep van laatstejaars secundair onderwijs en laat hem of haar vertellen over zijn bedrijf. Het is 12 jaar geleden in West-Vlaanderen ontstaan. De belangstelling voor het initiatief is stijgende en er zijn ook voldoende ondernemers bereid dit te doen. In 2007 bedroeg het aantal sessies gericht naar laatstejaarsklassen uit het secundair onderwijs 477 (tegenover 429 sessies in 2005 en 358 in 2003). Dit betekent een stijging van meer dan 15%. Er namen in totaal 286 sprekers (bedrijfsleiders en kaderleden) deel aan de actie. Het gaat hier in het totaal over zo'n 10 tot 12.000 leerlingen.
- Bedrijvendag voor leraars (om de twee jaar, alternerend). Op een bepaalde woensdagmiddag stellen 125 bedrijven hun deuren open voor leerkrachten: voorstelling, bedrijfsbezoek, getuigenis m.b.t. verwachte attitudes en (soms) een discussie. Er zijn gemiddeld zo'n 3000 leerkrachten aanwezig (van zo'n 300 scholen); de helft daarvan verklaart nog nooit in

een bedrijf geweest te zijn. In 2006 was er voor het eerst een knik in het aantal; misschien is een verzadigingspunt bereikt.

- Virtuele bedrijfsdocumenten: aan leerkrachten handel, verkoop, economie, ... worden – desnoods geanonimiseerde – reële bedrijfsdocumenten ter beschikking gesteld, die ze kunnen gebruiken als didactisch materiaal.
- Aanpassing en verfijning SAM-schaal: na een herwerking van deze schaal (voor de meting van attitudes) worden scholen met de introductie van attitudes in hun evaluatiesysteem bijgestaan door middel van een aanbod aan workshops.

Al deze activiteiten worden ook in de toekomst op een structurele wijze voortgezet. VKW is ook betrokken als partner in andere projecten over ondernemerschapsonderwijs.

Rond de stimulering van ondernemerschap wordt ook projectmatig met het hoger onderwijs samengewerkt. Meestal gaat het om "studentenprojecten", reële problemen uit het bedrijfsleven die aan studenten worden voorgelegd, en de "dag van de onderneming", workshops met tientallen bedrijfsleiders. Dergelijke samenwerkingsverbanden lopen in Antwerpen met UAMS (studenten handelsingenieur en TEW), Oost-Vlaanderen met de Arteveldehogeschool (handelsrichtingen) en KUL (interfacultair vak initiatie tot ondernemen).

Website www.o-twee.be

E-mail serge.huyghe@vkw.be

Contact Serge Huyghe

Telefoon 03 829 25 04

Adres VKW, Sneeuwbeslaan 20, 2610 Wilrijk

VOKA

VOKA is een Vlaamse bedrijfsvereniging die bestaat uit een centrale organisatie in Antwerpen (het vroegere VEV) en de regionale kamers van koophandel en nijverheid. De voorbije jaren hebben verschillende lokale VOKA-afdelingen activiteiten op dit gebied ontplooid.

Deze van VOKA KvK Oost-Vlaanderen en Limburg worden hier kort geschetst, maar ook andere kamers zijn actief (o.a. Mechelen, Leuven). Overigens is het de toenmalige Kamer van Koophandel van de Westhoek die in 1977 de eerste miniondernemingen opstartte. Tot op vandaag zijn de verschillende VOKA-Kamers van Koophandel ook partner van Vlajo en fungeren ze als lokale steunpunten voor initiatieven als miniondernemingen en Kid@Biz.

Momenteel loopt bij VOKA KvK Oost-Vlaanderen het "BOMMA"-project (Bewustmaking Ondernemerschap via Media en Maatschappij). Het wil ondernemerschap onder de aandacht brengen en het imago van de ondernemers bevorderen. Naast algemene PR-acties naar de Oost-Vlaamse bevolking wordt ook specifiek het onderwijs geviseerd, zowel basis-, secundair als hoger onderwijs. Activiteiten omvatten wandelzoektochten, wedstrijden, debatavonden, en een jaarlijks event "ondernemers-megabrainstorm".

Centraal stond in 2006 de ondernemersdag waarbij 2500 leerlingen uit 50 scholen een 80-tal bedrijven bezochten. Ongeveer 50% van de leerlingen kwam uit de 3de graad van het secundair onderwijs. In 2007 werd de ondernemersdag in het kader van het actieplan Ondernemend Onderwijs omgevormd tot een ondernemersweek die doorging van 5 tot 9 februari 2007. 2500 leerlingen uit 102 klassen van 42 Oost-Vlaamse scholen bezochten 66 bedrijven.

Op 27 en 28 november 2006 brainstormden 800 jongeren onder begeleiding van ondernemers over de vraag: 'Hoe zal ik als ondernemer werken in 2016?'. Ze gebruikten hiervoor de GPS-tool van Flinders District of Creativity om het genereren van nieuwe ideeën in groep te vergemakkelijken. Alle

ideeën uit de 'mega brainstorm' werden gebundeld in een gratis verkrijgbaar ideeënboek dat kan beschouwd worden als een praktische leidraad voor scholen die zelf aan de slag willen met hun leerlingen.

VOKA Oost-Vlaanderen is ook regelmatig partner in projecten van andere organisaties, waaronder een Leonardo-project dat jongeren, die ooit geparticipeerd hebben in een minionderneming of SBP, wil ondersteunen bij het oprichten en opstarten van een echte onderneming. VOKA KvK Oost-Vlaanderen werkt mee aan projecten van DBO (o.m. OMOO en COOS), aan projecten van KaHo St-Lieven (OZON) en TRI-O, een project met als voornaamste doelstelling om de aanpak die werd ontwikkeld in BOMMA verder te verspreiden via andere VOKA-afdelingen.

Ook VOKA KvK Limburg onderneemt verschillende activiteiten in verband met samenwerking school en bedrijf en inzake ondernemerschap. Sinds het schooljaar 2006-2007 worden regelmatig presentaties gehouden over het starten van ondernemingen voor leerlingengroepen uit het secundair en hoger onderwijs. Dit vertrekt van een basisconcept dat op maat wordt aangepast (van 1 uur tot een halve dag). Het gaat telkens om een 50-tal leerlingen.

Een project dat in de ontwikkelfase zit is een soort van "economische dag" voor leerlingen lager en secundair onderwijs in de stad Genk (mede-initiatiefnemer). Leerlingen maken eerst een stadswandeling door Genk met aandacht voor "ondernemen", maken vervolgens een rondrit naar de voornaamste industrieterreinen en sluiten de dag af met een bedrijfsbezoek. De bedoeling is "ondernemen" positief in beeld te brengen. Ook in ontwikkeling is een informatiebundel ondernemen, bestemd voor leerlingen van het 5de, 6de en 7de jaar.

Website www.kvkov.voka.be *E-mail* christel.geltmeyer@kvkov.voka.be

Contact Christel Geltmeyer *Telefoon* 052 33 98 13

Adres VOKA KvK Oost-Vlaanderen, Noordlaan 21, 9200 Dendermonde

Website www.kvklimburg.voka.be *E-mail* hilde.klykens@voka.be

Contact Hilde Klykens *Telefoon* 011 56 02 21

Adres VOKA KvK Limburg, Gouverneur Roppesingel 51, 3500 Hasselt

LVZ

LVZ, het Liberaal Verbond der Zelfstandigen, werkt samen met de DBO binnen de projecten OMOO en COOS. Zij bieden momenteel aan scholen vertel- en infosessies aan. De vertelsessies 'Een ondernemer vertelt op school' duren ongeveer één lesuur en zijn bestemd voor leerlingen van de derde graad secundaire school. Nadat een school interesse heeft getoond zoekt de DBO samen met LVZ of er een geschikte ondernemer kan gevonden worden voor het voorgestelde tijdstip en aangepast aan de (beroeps)opleiding van de leerlingen. De Infosessies 'Eenmanszaak is goed, vennootschap is beter'. Deze infosessie kan door scholen aangevraagd worden via DBO en wordt dan verzorgd door een LVZ-medewerker/spreker is. De vertelsessies lopen vlot. Tot nu toe werden er reeds 350 leerlingen bereikt en er lopen nog boekingen voor dit schooljaar voor ongeveer 1000 leerlingen.

Daarnaast biedt LVZ zowel persoonlijke als technische ondersteuning bij de projecten OMOO en COOS: afvaardigen van experts (wedstrijdverloop COOS), zetelen in de jury, ter beschikking stellen van vergaderruimten en prijzen voor de wedstrijd.

Website www.lvz.be *E-mail* info@lvz.be

Contact Luc Soens *Telefoon* 02 426 39 00

Adres LVZ, Livornostraat 25, 1050 Brussel

5.1.7 Initiatieven vanuit individuele ondernemingen

CMC (Top Team)

Het bedrijfssimulatiespel Top Team (afkomstig van het bedrijf CMC - Centrum voor Management Consulting) heeft als doel leerlingen en studenten al spelend te leren ondernemen. De Top Team-serie bestaat uit verschillende pakketten: Starters, Groeiers, Ondernemers en Managers. De Top Team-bedrijfssimulaties kunnen in principe zonder voorkennis op verschillende niveaus worden ingezet in zowel ASO, TSO als BSO en in het hoger onderwijs. De aanpak kan ook gebruikt worden voor bedrijfstrainingen.

Deelnemers vormen de directieteams van identieke fictieve ondernemingen (minstens 4 per team, elk verantwoordelijk voor een gebied). De aanpak is opgevat als een sequentie van stappen: inleiding, proefperiode, strategieformulering, beslissingen, rapportage. Na elke beslissingsperiode worden de beslissingen van elk team in een computer ingebracht en via de bedrijfssimulatie doorgerekend.

De duur van de aanpak kan variëren: het absolute minimum is 3 lessen maar door de modulaire opbouw is de aanpak ook geschikt voor een langere tijdsbesteding tot meer dan 40 lessen over een heel schooljaar (dit gebeurt evenwel niet zo frequent). De begeleiding door de Top Team trainers (op school of een andere locatie) is gratis, maar niet de gebruikte handboeken.

Op jaarbasis bereiken de Top Team programma's reeds meer dan 10.000 leerlingen en studenten, grosso modo als volgt verdeeld:

- 500 in de eerste graad SO
- 2500 in de tweede en derde graad ASO
- 2500 in de tweede en derde graad TSO
- 1000 in de tweede en derde graad BSO
- 500 in het volwassenenonderwijs
- 5000 op Bachelor-niveau
- 500 op Master-niveau.

De belangstelling is nog steeds stijgende, o.m. omdat het een goed haalbaar project blijkt te zijn in de vrije ruimte en als onderdeel van de geïntegreerde proef.

Website www.topteambusinessgames.be

E-mail rfrerix@topteambusinessgames.be

Contact Rob Frederix

Telefoon 011 41 33 70

Adres Centrum voor Management Consulting, Ruiten 32, 2300 Turnhout

ING

De bank ING heeft een web-gebaseerde software ontwikkeld, "ING-biz", om jongeren kennis te laten maken met een aantal aspecten van het opstarten en runnen van een onderneming, en in het bijzonder hoe met geld om te gaan.

Praktisch gesproken komt het hierop neer dat deelnemers dienen te kiezen voor een bepaald soort handelszaak (bloemenwinkel, electrozaak, ...), en elke week 9 keuzen moeten maken (locatie, voorraad, prijs, ...). Een week geldt als simulatie van een maand in een reële omgeving, met realistische prijsgegevens. Op zondagavond worden de beslissingen verwerkt, en de economische gevolgen verrekend. Daarna is er weer een nieuwe week waarin vroegere beslissingen kunnen worden beves-

tigd of aangepast. Voor een eerste onderneming krijgen deelnemers een startkapitaal van 10.000 euro. De bedoeling is te groeien en te leren juiste beslissingen te nemen. Wie niets doet of de verkeerde beslissingen neemt gaat failliet. Wie de juiste beslissingen neemt verhoogt zijn "Business Intelligence Coefficient" (BIQ). De simulatie vertrekt van economische wetmatigheden, maar houdt geen rekening met concurrentie tussen deelnemers.

Wie deelneemt maakt kans op mooie prijzen. Gestart in april 2006 waren er midden 2007 reeds meer dan 7800 deelnemers. Hoewel vooral bedoeld voor de leeftijdsgroep 12-17 jaar, is de participatie grotendeels afkomstig uit de categorie 15-25 jaar.

Het simulatiespel was oorspronkelijk gericht op individuele jongeren. In december 2006 werd een "teachers' edition" op de markt gebracht. Dit laat een leerkracht toe een hele klas in te schrijven, elke leerling evenwel met zijn eigen onderneming. Leerkrachten kunnen de onderliggende beginselen toelichten aan de hand van fiches, de resultaten van individuele leerlingen volgen en de resultaten in klasverband bespreken. Er is ook een startersgids voor leerlingen.

Deelname is gratis. Het initiatief wordt volledig gefinancierd door ING.

Website	www.futuris.eurorscg4d.be/futurisbiz/hp.aspx	E-mail	katrien.van-engeland@ing.be
Contact	Katrien Van Engeland	Telefoon	02 547 62 34
Adres	ING Belgium, Youth en e-Communication, Marnixlaan 24 - 1000 Brussel t		

Deadline (TMF Stressfactor)

De firma Deadline is een evenementenbureau. Met het initiatief "TMF Stressfactor" bieden ze aan leerlingen van secundaire scholen de mogelijkheid om zelf een muzikfestival te organiseren. Sinds maart 2007 is de muziek- en jongerenzender TMF vaste partner in het initiatief. De leerlingen van de school – vaak de leerlingenraad of een specifieke klasgroep – moeten zelf instaan voor een aantal taken: het organisatieteam samenstellen, een communicatiecampagne uitwerken, het terrein en de backstage inrichten, artiesten opvangen, ... Aan de hand van de werkbundel 'Festivallen en Opstaan' krijgen ze hiervoor alle nodige 'tips and tricks'. Ze verwerven zo praktijkervaring in het organiseren van een groot evenement. Deadline zorgt naast educatieve ondersteuning voor technische ondersteuning, podiumbouw, affiches, ...

Stressfactor is een project dat volledig gekaderd kan worden binnen de vakoverschrijdende eindtermen. Het project richt zich naar leerlingen uit alle onderwijsvormen; een drempel voor kleinere secundaire scholen is dat Stressfactor slechts bij scholen met minstens 550 leerlingen wordt georganiseerd. De uitvoering van het festival wordt meestal in handen genomen door laatstejaars, vaak bijgestaan door vijfdejaars (in principe kunnen ook jongere leerlingen deelnemen).

Gestart met 8 festivals in 2003 kent het concept een stijgende belangstelling, met reeds een 30-tal festivals in 2006. Om de kwaliteit hoog te houden is dit het maximum aantal festivals dat Deadline organiseert. Het initiatief wordt financieel ondersteund door verschillende sponsors. De scholen kunnen de (beperkte) vergoeding die ze aan Deadline moeten betalen recupereren via sponsoring, verkoop van eten of drinken tijdens het festival en/of randanimatie.

Website	www.stressfactor.be	E-mail	griet.baeten@deadline.be
Contact	Griet Baeten	Telefoon	015 55 80 55
Adres	Deadline, Mechelbaan 111, 2861 Onze-Lieve-Vrouw-Waver		

Pelckmans (Actief Ondernemen)

Uitgeverij Pelckmans brengt sinds kort een simulatiespel over ondernemerschap op de markt, ontwikkeld en uitgetest aan de hogeschool KATHO in Kortrijk. Leerlingen worden in groepen ingedeeld. Deze groepen vertrekken vanuit dezelfde situatie en spelen tegen elkaar in verschillende rondes. Er zijn maximaal vijf groepen per simulatie. In elke ronde wordt minstens een nieuw bedrijfs- of markteconomisch element geïntroduceerd. De leerlingen krijgen na elke ronde de resultaten van hun klasgenoten/concurrenten te zien. Leerlingen spelen best de eerste vier rondes na elkaar; de volgende rondes zijn facultatief.

De bedoeling is dat leerkrachten het pakket in een netwerk installeren en zelf de diverse rondes begeleiden. Ze beschikken hiervoor over een uitgebreide handleiding. Wel is het mogelijk om ook begeleiding te vragen. Het pakket 'Actief Ondernemen' is bruikbaar in het secundair en het hoger onderwijs. Omdat het pas gelanceerd is zijn er nog niet veel scholen die er van gebruik maken. Aan de KATHO zijn er jaarlijks zo'n 200 studenten die de simulatie doorlopen.

<i>Website</i>	www.pelckmans.be/actiefondernemen www.actiefondernemen.be	<i>E-mail</i>	uitgeverij@pelckmans.be dirk.pype@katho.be
<i>Contact</i>	Karl Drabbe Dirk Pype	<i>Telefoon</i>	uitgeverij 03 660 27 00 auteur 0474 58 29 11
<i>Adres</i>	Karl Drabbe, Kapelsestraat 222, 2950 Kappellen Dirk Pype, Pontstraat 5b, 8551 Heestert		

BitPress Educatie / Wolters Plantyn (Bizzkidz)

Bij de webgebaseerde simulaties Bizzgames komen leerlingen op een laagdrempelige en risicoloze manier in aanraking met verschillende aspecten van ondernemen. In maximaal acht rondes wordt een educatieve internetcompetitie gespeeld, waarbij drie tot vier leerlingen het managementteam vormen van een fictieve onderneming. De simulaties zijn gelaagd opgebouwd. Het begint eenvoudig en wordt elke ronde uitgebreid met extra beslissingsvariabelen, product/marktcombinaties, afzetmogelijkheden en events. Door deze werkwijze maken ze kennis met de praktijk en leren ze verbanden te leggen tussen bedrijfsactiviteiten op de afdelingen Management, Marketing, Logistiek, Personeel en Financiën. De deelnemers niet alleen geconfronteerd met allerlei (onverwachte) gebeurtenissen in de markt, maar ook met de gevolgen van elkaars beslissingen.

Er zijn diverse simulaties voor de verschillende onderwijsniveaus en -vormen (2de en 3de graad ASO, TSO, BSO en vanaf oktober 2007 ook hoger onderwijs). Van Bizzgames bestaat ook een Engelstalige versie, bedoeld voor de vrije ruimte, en een speciale versie voor opleidingen hotel en restaurant. De afgelopen jaren hebben meer dan 28.000 scholieren van ruim 550 scholen in Vlaanderen en Nederland de simulaties gebruikt als aanvullende opdracht, geïntegreerde proef of in de vrije ruimte. Daaronder waren er 18 Vlaamse scholen.

Bovendien is er een "landelijke" Bizzkidz Management Competitie die loopt van januari t/m maart met dit jaar inschrijving tot 30 november 2007. In wezen gaat het over een competitie in Nederland waar Vlaamse scholen kunnen aan deelnemen. Vorig schooljaar ware dat er 27, waarvan één de derde plaats veroverde.

<i>Website</i>	www.bizzkidz.be of www.bizzgames.be	<i>E-mail</i>	jschouten@bitpress.nl
<i>Contact</i>	Joost Schouten	<i>Telefoon</i>	+31 20 770 22 65
<i>Adres</i>	Bitpress Educatie, Van Reigersbergenstraat 152, NL-1052 WR Amsterdam		

5.1.8 Samenvattend overzicht

In de hierna volgende tabel geven we een schematisch overzicht van het soort activiteiten dat aan bod komt binnen de initiatieven van de besproken organisaties (met uitzondering van de initiatieven uit het hoger onderwijs die gericht zijn naar één instelling). In sommige gevallen vermelden we de organisatie, in andere de naam van het initiatief.

	Leermaterialen	Ondernemers- contacten	Opleidingen	Informatie en bijscholing	Simulatiepro- gramma's	Leer- of studen- tenbedrijven	Organisatie evenementen	Wedstrijden en prijzen
ACTIEF ONDERNEMEN					X	X		
BIZZKIDZ					X	X		X
COFEP	X				X	X	X	
DBO	X	X		X				X
DREAM, CAP'TEN	X	X		X				
EHSAL	X				X	X		
ING-BIZ					X			X
LVZ		X		X				
NFTE	X	X	X			X		
SYNTRA	X		X					
TMF STRESSFACTOR	X						X	
TOP TEAM	X				X			
UNIZO	X	X		X		X		X
VKW	X	X	X					
VLAJO	X	X		X		X	X	X
VOKA		X		X			X	
WEB					X	X		

5.2 Ondernemerschapsonderwijs in enkele Europese regio's

5.2.1 Noorwegen

Noorwegen telt ongeveer 4,5 miljoen inwoners. In de jaren '90 besliste de overheid iets te doen aan het laag niveau van ondernemerschap. Een aantal specifieke maatregelen en initiatieven zagen het daglicht. Zo werden in 1997 miniondernemingen geïntroduceerd in het secundair onderwijs. Dit kende een ongelooflijk succes, in die mate dat er momenteel reeds zo'n 20% van elke leeftijdscategorie hieraan participeert (12.000 studenten in 2000 miniondernemingen). Elk jaar krijgen 3000 leerkrachten bijscholing over ondernemerschapsonderwijs. In 2002 werd gestart met studentenbedrijven in het hoger onderwijs; er zijn er reeds meer dan 100. In 2003 werd gestart in het basisonderwijs met leerlingenbedrijven; daaraan hebben ondertussen reeds 15.000 leerlingen geparticipeerd.

In 2004 werd een strategisch actieplan gelanceerd "*Strategic Plan. See the Opportunities and Make them Work! Strategy for entrepreneurship in education and training 2004-2008*"; het werd licht aangepast in 2006. Dit strategisch plan is een gezamenlijk initiatief van het Ministerie van Onderwijs en Onderzoek, het Ministerie van Handel en Industrie en het Ministerie van Lokale Besturen en Regionale Ontwikkeling.

Dit Strategisch Plan heeft als hoofddoel: "*The education system shall contribute to productive work and innovation by encouraging acquisition of knowledge and skills, enjoyment and mastery of work, independence and community feeling in pupils, students and teachers at all levels, and development of a culture propagating entrepreneurship*". Ondernemerschap dient daarbij in brede zin te worden geïnterpreteerd.

Het strategisch plan formuleert verschillende soorten doelen:

- doelen die betrekking hebben op alle onderwijsniveaus (zoals focus op ondernemerschap op alle onderwijsniveaus, meer samenwerking tussen scholen en bedrijven, ...)
- doelen voor elk onderwijsniveau afzonderlijk (zoals nog meer leerlingenbedrijven, meer deskundige leraren voor ondernemerschapsonderwijs, leerlingen die creatiever worden, een breder aanbod van opleidingen en vakken op gebied van ondernemerschap voor studenten, meer doctoraatsonderzoek op gebied van ondernemerschap,)
- doelen voor de lerarenopleiding (inbouwen van ondernemerschap, samenwerking met ondernemingen, meer bijscholingen, ...).

Aan deze, kwalitatief geformuleerde, doelen zijn een groot aantal concrete maatregelen gekoppeld. Deze maatregelen variëren van jaarlijkse conferenties over ondernemerschapsonderwijs, over steun aan organisaties zoals JA-YE Noorwegen en het stimuleren van samenwerking tussen scholen en de culturele sector, tot voorzien van een keuzevak ondernemerschap in het secundair onderwijs dat elke jongere kan volgen en wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot ondernemerschap.

Voor elke maatregel is aangegeven wie het financiert, wie er verantwoordelijk voor is, en in welke periode (of met welke frequentie) de maatregel zal worden uitgevoerd. In 2006 was er ook een onderwijshervorming in Noorwegen, waarin een aantal van deze maatregelen werd geïntegreerd.

De follow-up van het strategisch plan gebeurt door een interministeriële stuurgroep op hoog niveau. De drie betrokken ministeries hebben zich ook geëngageerd om voldoende middelen ter beschikking te stellen om de verschillende maatregelen uit te voeren. De integratie van ondernemerschap binnen het onderwijs, de implementatie van het strategisch plan en het effect van de voorgestelde maatregelen zal worden geëvalueerd door een onafhankelijk onderzoeksinstituut.

Op nog geen tien jaar tijd is er in Noorwegen dus een grote omslag geweest met betrekking tot ondernemerschap. Het land wordt nu beschouwd als een benchmark in Europa. Het is verder interessant om te observeren dat de laatste jaren het aantal nieuw gecreëerde ondernemingen in Noorwegen ook aanzienlijk gestegen is.

5.2.2 Schotland

Ook Schotland is met zijn 5 miljoen inwoners vergelijkbaar met Vlaanderen. In de jaren '90 bleek dat het ondernemerschap er op een lager niveau lag dan in de rest van het Verenigd Koninkrijk. De Schotse regionale overheid lanceerde een aantal initiatieven zoals "Enterprise in Education" om hier iets aan te doen. Dit was een eerste stap. In 2003 werd het programma "Determined to Succeed" gelanceerd. Dit is een programma dat ondernemerschapsonderwijs, banden tussen scholen en bedrijven, en didactische vernieuwing combineert. De Schotse regering heeft hiervoor voor de periode 2003-2008 ongeveer 140 miljoen euro vrijgemaakt.

Determined to succeed heeft betrekking op heel het lager en secundair onderwijs. De doelstellingen van *Determined to succeed* zijn bijzonder ambitieus. Een greep hieruit:

- Elke leerling in het basis- en secundair onderwijs heeft jaarlijks recht op "enterprise activities" (contacten met ondernemingen, leerlingbedrijven, ...). Leerlingen van de laatste 2 jaar in het secundair onderwijs hebben recht op case studies gebaseerd op lokale of Schotse bedrijven.
- Alle leerlingen vanaf 14 jaar moeten een kans hebben om te leren door te werken en zo relevante competenties te verwerven.
- Alle 32 *local authorities* moeten een communicatiestrategie ontwikkelen en implementeren naar ouders om zo bewustwording en engagement van ouders naar ondernemerschapsonderwijs te verhogen.
- Alle scholen, zelfs die voor het bijzonder onderwijs, moeten lokale partnerschappen ontwikkelen met lokale bedrijven en andere organisaties. In elke scholengemeenschap (er zijn er zo 400) zouden er minstens 5 dergelijke partnerschappen moeten zijn.
- Leermateriaal en documentatie van studiebegeleidingsdiensten worden herzien om er voor te zorgen dat ondernemerschap en ondernemingen voldoende aan bod komt.
- Alle leraren moeten de kans hebben om zich bij te scholen en verder te ontwikkelen op gebied van ondernemerschapsonderwijs, m.i.v. ervaringen met ondernemingen elke twee jaar.

Ondertussen zijn de meeste van deze doelstellingen niet alleen gehaald, maar in vele gevallen zelfs overtroffen.

Er is een centraal agentschap dat het programma coördineert. De implementatie van de strategie gebeurt lokaal door 32 *local authorities* die lokale implementatieplannen en specifieke staf ter beschikking hebben. Er is ook een zeer sterke betrokkenheid van het bedrijfsleven, zowel op niveau van federaties als lokale ondernemers.

Er zijn ook specifieke programma's ontwikkeld om ondernemerschap een push te geven in het hoger onderwijs.

De eerste effecten van dit beleid zijn al zichtbaar. Zo was er op basis van de GEM TEA-index een toename van jong ondernemerschap van 50% op 5 jaar (van 3,9% in 2000 tot 5,8% in 2005). Ook de evaluatie van het programma bij leerlingen, leraren en ouders toont zeer positieve resultaten.

5.2.3 Nederland

Ook Nederland kampt met een lage graad van ondernemerschap, en ook daar klimt dit thema steeds hoger op de politieke agenda. Einde 2006 besliste de Minister van Onderwijs en Wetenschappen om zo miljoen euro vrij te maken ter bevordering van ondernemerschap. Dit geld zal in belangrijke mate gebruikt worden om ondernemersvaardigheden in de onderwijsprogramma's te verankeren door het oprichten van een beperkt aantal Centers of Entrepreneurship in het hoger onderwijs.

Een Centre of Entrepreneurship zal zich richten op het regisseren, organiseren en faciliteren van multidisciplinair en instellingsbreed ondernemerschapsonderwijs met als doel binnen de gehele onderwijsinstelling en tussen onderwijsinstellingen ondernemerschap te stimuleren. Daarbij is het noodzakelijk de markt te betrekken.

Daarnaast worden de middelen ingezet ter bevordering van ondernemerschapsonderwijsprojecten in het primair onderwijs, het (algemeen) voortgezet onderwijs, het middelbaar beroepsonderwijs en de volwasseneducatie.

De procedure voor de toekenning hiervoor loopt momenteel. Daarnaast kondigde de minister ook het voornemen aan om ondernemerschap in te bouwen in de onderwijstrajecten van alle leerlingen.

Om meer coördinatie en structuur te brengen in de initiatieven voor ondernemerschap werd "Leren Ondernemen" opgericht in november 2005. Leren Ondernemen is een partnership tussen verschillende partijen (waaronder de overheid) met als doel ondernemerschap via het onderwijs te bevorderen. In bepaalde opzichten is het te vergelijken met Competento. "Leren Ondernemen" promoot best practice, heeft een informatieve website en ontwikkelt een aantal eigen initiatieven zoals roadshows en het ondernemersvignet. Het ondernemersvignet is een label dat wordt toegekend aan een school als ze voldoende actief is op vier gebieden die te maken hebben met ondernemerschap.

Mede door de inspanningen van het partnership Leren Ondernemen staat ondernemerschapsonderwijs in Nederland op de agenda. De komende jaren zal daarom meer worden gefocust op het aanmoedigen en ondersteunen van actieve onderwijsinstellingen om ondernemerschapsonderwijs verder te professionaliseren en een vaste plaats te geven.

Het landschap inzake ondernemerschapsonderwijs in Nederland lijkt, in relatieve termen, minder gevarieerd en minder ontwikkeld dan in Vlaanderen. Jong Ondernemen, vergelijkbaar met Vlajo, is veruit de sterkste speler. Streefdoel voor 2007 is 200 studentenbedrijven in VMBO-scholen (= voorbereiding beroepsonderwijs) en 700 in MBO-instellingen en hogescholen. Ze willen het "Kids in Biizz" 1000 basisscholen bereiken (= 1 op 8) vanaf 2007. Daarnaast staat JO op het punt om het Jieha!-concept van Vlajo ook in Nederland te introduceren. Hun ambitie is dat op termijn elke jongere in Nederland tijdens zijn studieloopbaan met 2 van de JO-producten in aanraking zou komen. De staf van JO bedraagt slechts 7 mensen, maar ze werken daarnaast met 35 onbezoldigde coördinatoren en 1500 mentoren/peters/accountants. Vanaf het schooljaar 2007-2008 komen daar 350 begeleiders van ABN-AMRO bij die elk een basisschool zullen begeleiden (op termijn moeten het er 1000 worden).

Een voorbeeld van een ander recent initiatief is de Kenniskring Leren Ondernemen in Noord-Brabant, opgestart door de stichting Lava Legato in samenwerking met het Partnership Leren Ondernemen. In deze kenniskring participeren onderwijsinstellingen en eventueel andere relevante organisaties uit een regio. Doel van de Kenniskring Leren Ondernemen is te komen tot professionalisering van ondernemerschap en onderwijsactiviteiten. Hiervoor worden de deelnemende organisaties ondersteund in het onderzoeken van de effectiviteit en het rendement van hun activiteiten.

Nog enkele vaststellingen over ondernemerschapsonderwijs in Nederland:

- Zoals in Vlaanderen is er veel minder belangstelling voor ondernemerschapsonderwijs in het algemeen vormend onderwijs (VWO) en de universiteiten.
- Ondernemerschap sluit in Nederland goed aan bij onderwijsvernieuwingen, zoals bijvoorbeeld de evolutie naar competentiegericht onderwijs. Het wordt ook aanzien als een middel om kansarme en schoolmoeë leerlingen te motiveren.
- De aandacht voor ondernemerschap in Nederland neemt toe omdat via de enveloppefinanciering scholen zich zelf meer ondernemend moeten gedragen.

5.2.4 Wallonië/Franse Gemeenschap

Het landschap met betrekking tot ondernemerschapsonderwijs in de Franse Gemeenschap vertoont een aantal gelijkenissen met de Vlaamse situatie. Sommige initiatieven zijn zelfs identiek en/of gaan uit van dezelfde organisatie (bijv. DREAM, NFTE, COFEP). Wel is ondernemerschap wat minder ver doorgedrongen binnen de scholen en zijn er meer kleinschalige initiatieven in het secundair en hoger onderwijs. Voor de meeste initiatieven is er co-financiering tussen de privé-sector en het Ministerie van Economie. Opvallend is dat een aantal initiatieven in Wallonië geïnspireerd zijn op voorbeelden uit Québec.

Voor het basisonderwijs zijn er niet veel initiatieven, behalve "Cap'ten" (aangestuurd door ICHEC), waarbij leerlingen gedurende een jaar aan een persoonlijk project werken (1/4 van de Franstalige kinderen komt daar mee in contact) en "Deeep" (Développer l'Esprit d'Entreprendre dans l'Enseignement Primaire) van Les jeunes Entreprises (zustervereniging van Vlajo)

De belangrijkste initiatieven voor het secundair onderwijs zijn:

- DREAM Day (ICHEC)
- Mini-entreprise (Les Jeunes Entreprises)
- Témoignages d'entrepreneurs dans les écoles (UWE)
- Oser se lancer (NFTE)
- Entreprendre ma vie (I-E EDUC asbl)
- Espace-Projet
- MESE.

De eerste twee zijn het meest verspreid, en hebben ook hun equivalent in Vlaanderen.

Voor het hoger onderwijs zijn de belangrijkste initiatieven:

- Young Enterprise Project (YEP)
- MESE (Management & Economic Simulation Exercise)
- START Academie (ULB)
- Het evenement Génération Entreprendre
- Club d'étudiants entrepreneurs (CEE) (Les Jeunes Entreprises)
- Espace-Projet
- Junior Entreprise.

Een coördinerende rol inzake ondernemerschapsonderwijs wordt gespeeld door de "Fondation FREE". Deze non-profitorganisatie heeft als doel om ondernemingszin ("esprit d'entreprendre") te promoten in Franstalig België, meer in het bijzonder binnen het onderwijssysteem. De focus is op het secundair en het hoger onderwijs. FREE werd in 2004 opgericht, initieel voor een periode van 3 jaar. De basisfinanciering (350.000 euro) wordt verstrekt door 7 bedrijven die elk 50.000 euro inbrengen (Nationale Portefeuillemaatschappij, Electrabel, Fortis, GlaxoSmithkline Biologicals, Lhoist, Siemens en Sonaca). Daarnaast verkrijgt FREE subsidies voor bepaalde projecten.

Hoewel FREE zelf af en toe "seed money" geeft aan interessante voorstellen, ontwikkelt het zelf geen programma's of producten, maar probeert men bestaande initiatieven in Franstalig België te coördineren en nieuwe te stroomlijnen. FREE ontwikkelt ook initiatieven (informatie, bijscholing, terbeschikkingstelling van didactisch materiaal) gericht naar leraren en docenten. Dit gebeurt in nauwe samenwerking met stuurgroepen waarin o.a. de netten vertegenwoordigd zijn.

In het Franstalig onderwijs is er nog steeds een grote weerstand tegenover het bedrijfsleven. Het is om die reden ook dat o.a. FREE bewust de term "esprit d'entreprendre" in plaats van "esprit d'entreprise" gebruikt. Dit laat ook toe naar het onderwijs te trekken met een boodschap van aangepaste pedagogie voor bestaande activiteiten, eerder dan met additionele projecten voor iets nieuws. Bovendien kan men met "ondernemingszin" alle leerlingen bereiken.

Recente ontwikkelingen zijn:

- In het kader van het Marshall-plan zijn er vier personen aangesteld door het Ministerie van Economie die als doel hebben om de scholen te sensibiliseren voor ondernemingszin.
- Het Agence de Stimulation de l'Entreprise brengt bestaande initiatieven in kaart, spoort leemten op (bijv. leeftijdsgroepen) en stimuleert de samenwerking tussen verschillende projecten.
- FREE plant een nieuw initiatief "Retour à l'école" waarbij ondernemers naar de school trekken waar ze ooit op de klasbanken gezeten hebben.
- Einde 2006 kwam er voor de eerste keer een verklaring van de onderwijsministers Aréna en Simonet waarin ze expliciet aangeven dat ondernemingszin zal worden bevorderd in het onderwijs.

Een succesvol initiatief was ook de verspreiding van een DVD met getuigenissen van bekende ondernemende individuen zoals Justine Hénin.

Merken we nog op dat in het Franstalig onderwijs in België nog steeds een grote terughoudendheid heerst tegenover het bedrijfsleven en over het promoten van ondernemerschap. De initiatieven die daar lopen spreken dan ook stelselmatig over "ondernemend zijn" en "ondernemingszin", en de samenwerking met bedrijven komt er vaak slechts zijdelings of helemaal niet aan bod.

5.3 Personen betrokken bij deze studie

5.3.1 Gecontacteerde personen

Naar aanleiding van deze studie werden contacten gelegd met een groot aantal personen. Met de meeste personen op de volgende lijst werden in de periode oktober 2006 – september 2007 één of meer gesprekken gevoerd over ondernemerschapsonderwijs. Met enkele van de vermelde personen vond geen gesprek plaats, maar ze waren wel behulpzaam bij het aanleveren van informatie.

<ul style="list-style-type: none"> • Albert Geuens, COFEP, Peer • Anne Van Beneden, Syntra-Vlaanderen, Brussel • Anne-Lise Cuypers, Sint-Augustinusinstituut Bree • Bea Bossaerts, Kabinet Onderwijs minister Vandembroucke, Brussel • Ben Bruyndonckx, Syntra-Vlaanderen, Brussel • Ben Peeters, Vlajo, Leuven • Bernadette Abts, Katholieke Hogeschool Leuven • Bernard Surlemont, Fondation Free, Namen • Bianca Buijs, ESF-Agentschap, Brussel • Carine Coppens, Hogeschool Gent, Gent • Carol Nisbet, Determined to Succeed, Glasgow • Carolien De Hertogh, Unizo-Vorming, Brussel • Caroline Jenner, JA-YE Europe, Brussel • Celine De Waele, Kabinet minister Moerman, Brussel • Chris Curtis, CG International, Halifax (Canada) • Christel Geltmeyer, VOKA KvK Oost-Vlaanderen, Dendermonde • Claude Berghmans, COFEP, Peer • Colin Grant, St Columba's RC High School, Dunfermline (Schotland) • Edwin Wolfs, FOD Economie, Brussel • Elisabeth Van Damme, Vlajo, Brussel • Erik Dauwen, NFTE Belgium, Vilvoorde • Geert Schelstraete, Kabinet Onderwijs minister Vandembroucke, Brussel • Griet Baeten, Deadline, Onze-Lieve-Vrouw Waver • Griet Blicck, Ehsal, Brussel • Guido Knops, Koning Boudewijnstichting, Brussel • Hans Crijns, Vlerick School, Gent • Henk Vink, Jong Ondernemen, Den Haag • Jan Blondeel, Koning Boudewijnstichting, Brussel • Jarle Tømmerbakke, JA-YE Norway, Oslo • Jean Mossoux, ICHEC Brussel • Jean-Jacques Verdict, Fondation Free, Namen • Jeanne Leniere, Arteveldehogeschool, Gent • Julie Journeaux, Fife Council Education Service (Schotland) • Karel Uyttendaele, Erondegem • Katrien Van Engeland, ING, Brussel 	<ul style="list-style-type: none"> • Krispijn Yperman, Kabinet minister Moerman, Brussel • Leen Mestdagh, Unizo-Vorming, Brussel • Lena Bondue, NFTE Belgium, Vilvoorde • Liesbeth Cornelissen, Ministerie van Onderwijs en Vorming, Brussel • Lieve Ruelens, Kabinet Werk minister Vandembroucke, Brussel • Liezelotte Deschrijvere, ESF-Agentschap, Brussel • Linda Brownlow, University of Strathclyde • Luc Neyens, Syntra-Vlaanderen, Brussel • Marco de Lange, Leren Ondernemen, Den Haag • Marieke Jansen, Senter Novem, Den Haag • Marjan Van Dongen, Leren Ondernemen, Den Haag • Michel De Couvreur, Ministerie van Economie, Wetenschap en Innovatie, Brussel • Noël Vercurysse, Ministerie van Onderwijs en Vorming, Brussel • Oldo Vanous, JA-YE Europe, Brussel • Patricia Bex, ESF-Agentschap, Brussel • Paul Schram, Dienst voor Beroepsopleiding, Brussel • Peter Coenen, Vlajo, Leuven • Pierre Otte, IFAPME, Charleroi • Rita Cabus, Ministerie van Onderwijs en Vorming, Brussel • Rita De Clerck, ESF-Agentschap, Brussel • Rob Frederix, CMC, Turnhout • Sandra Ewen, Determined to Succeed, Glasgow • Serge Huyse, VKW, Wilrijk • Sophie Goethals, ICHEC, Brussel • Thierry Devillez, Union Wallonne des Entreprises, Waver • Tom Van Wassenhove, Hogeschool Gent, Gent • Vera Timmers, Inspecteur Secundair Onderwijs, Brussel • Walther De Reuse, Vlajo, Leuven • Wouter Schelfout, Inspecteur Sec. Onderwijs, Brussel • Yves Beernaert, Educonsult, Herent • Yves Exelmans, Vlajo, Leuven
---	--

5.3.2 Deelnemers aan de discussieavonden

Tussen 26 april en 23 mei 2007 werden 7 discussieavonden georganiseerd met individuen uit onderwijsinstellingen, ondernemingen, overheidsdiensten en non-profitorganisaties. Tijdens deze discussieavonden werd een draft versie van dit rapport bediscussieerd, en meer in het bijzonder de aanbevelingen. De volgende lijst bevat de namen van de personen die aanwezig waren op deze discussieavonden (enkele mensen die verhinderd waren maar schriftelijk reageerden werden eveneens opgenomen).

<ul style="list-style-type: none"> • Alain Carmois, HoWest • Albert Geuens, COFEP • Alexander Dewulf, NUON • Anne Van Beneden, Syntra-Vlaanderen • Annelies Gennez, Vlajo • Bart Maes, Departement O & V • Bart Wuyts, SPK • Bea Bossaerts, Kabinet Minister Vandenbroucke • Ben Bruyndonckx, Syntra-Vlaanderen • Ben Peeters, Vlajo • Bernadette Abts, KH Leuven • Bernard Surlemont, Free • Carine Coppens, Hogesch. Gent • Carl Callewaert, VDAB • Carlos De Wolf, De Wolf Advocatenkantoor • Carolien De Hertogh, Unizo-Vorming • Celine De Waele, Kabinet Minister Moerman • Chris De Meerleer, Mens en Werk • Christel Geltmeyer, VOKA OV • Christian Selleslag, KH Mechelen • Christine Depuydt, KATHO • Claude Berghmans, COFEP • Claudia Eeckhout, HoWest • Dirk Pype, KATHO • Edwin Wolfs, FOD Economie • Els Maertens, Syntra West • Els Vermander, Dept. EWI • Fonny Van Oerle, SG Regio Mechelen • Frederik Van Assche, Lessius Hogeschool • Geert Schelstraete, Kabinet Minister Vandenbroucke • Gerrit Janssens, POM Antwerpen 	<ul style="list-style-type: none"> • Gillie Carpieaux, LVZ • Griet Blicck, Ehsal • Guido Gysemans, VIW • Guido Knops, Koning Boudewijnstichting • Guy Walraevens, Ehsal • Hans Kinoo, Agentsch. Economie • Hilde Klykens, VOKA Limburg • Hilde Martien, VION • Ine Soenen, VKW W.-Vlaanderen • Jaak Thirion, Comacc • Jade Verrept, POM Antwerpen • Jan Blondeel, Koning Boudewijnstichting • Jan Boulogne, Unizo-Vorming • Jan Geens, VLHORA • Jean Mossoux, ICHEC • Jeanne Leniere, Arteveldehogeschool • Jeroen Bloemen, VOKA Limburg • Jeroen Buijs, Groep T Hogeschool • Johan Fouquaert, VVKSO • Johan Lamote, KH Kempen • Jos Roovers, NFTE Belgium • Karel Uyttendaele • Katrien Michielssens, Innovatiecentrum West-Vlaanderen • Kevin Logiest, VOKA Leuven • Kim Smets, Vlajo • Kris Peeters, VOKA Leuven • Krispijn Yperman, Kabinet Minister Moerman • Kristien De Mot, DPB Mechelen-Brussel • Leen Mestdagh, Unizo-Vorming • Liesbeth Cornelissen, Dep. O&V • Lieve Ruelens, Kabinet Minister Vandenbroucke • Lieve Smismans, KA Ukkel • Lieven Desmet, VOKA-VEV 	<ul style="list-style-type: none"> • Luc Neyens, Syntra-Vlaanderen • Luc Van Acker, Visitatie Maria-kerke • Marc Theunis, Syntra Limburg • Marie-Bernadette Weckx, POV • Mario Fleurinck, Melotte • Martine Bodard, CVO Meziva • Nadine Thuysbaert, H. Familie, St Niklaas • Nico Nijsten, KH Leuven • Nicole Speleers, Dep. O & V • Noël Vercruysse, Dep. O & V • Paul Catteeuw, Karel de Grote-Hogeschool • Paul Depuydt, Alcatel-Lucent • Paul Schram, DBO • Paul Verschueren, Federgon • Peter Coenen, Vlajo • Peter Druyts, POM Antwerpen • Peter Michielsens, Coördinerend Inspecteur-Generaal • Peter Thijs, Web • Philip Van Steenkiste, KATHO • Raf Boelen, CLB Waas en Dender • Rita Cabus, Dep. O & V • Rita Dunon, Dep. O & V • Rudy Aernoudt, Dep. EWI • Sabine Vermeulen, Vlerick School • Serge Huyghe, VKW Methana • Sophie Goethals, ICHEC • Tom Van Wassenhove, Hogeschool Gent • Veerle Mommaerts, Ehsal • Walter Verbeke, Euroclear Bank • Walther De Reuse, De Reuse • Wim Beazar, Chokran • Wouter Schelfout, Inspecteur SO • Yves Beernaert, Educonsult • Yves Exelmans, Vlajo • Yves Servotte, Remy Industries
--	--	---

5.4 Geraadpleegde bronnen

Een deel van de informatie in dit rapport, onder meer deze die te vinden is in de bijlagen, werd verzameld door directe bevraging van organisaties en personen die bij ondernemerschapsonderwijs betrokken zijn. Sommige gegevens kunnen ook teruggevonden op de websites of in de jaarverslagen van deze organisaties. Deze worden verder niet expliciet vermeld (voor de websites van de Vlaamse organisaties, zie bijlage 5.1).

In wat volgt worden de bronnen opgelijst die werden geconsulteerd naar aanleiding van deze studie. Een groot deel daarvan kan via het internet of op eenvoudige vraag bij de publicerende organisatie bekomen worden. Andere interessante documenten en links naar relevante sites kunnen worden teruggevonden op Competento (www.competento.be).

- Alberti, F. (1999) "Entrepreneurship Education: scope and theory" in C. Salvato, P. Davidson & A. Persson (Eds) "Entrepreneurial Knowledge and learning: conceptual advances and directions for further research," JIBS research reports, 1999/6 Jönköping International Business School
- APCE (2001) "L'entreprise vue par les 18/40 ans (actifs ou future actifs)". Note de lecture NS 167, APCE, Paris
- Audretsch, David B. (2002) "Entrepreneurship: A Survey of the Literature". Document prepared for the European Commission, Directorate General Enterprises. Institute for Development Strategies, Indiana University & Centre for Economic Policy Research (CEPR), London, July 2002
- Audretsch, David B. en Thurik, Roy (2002) "Linking Entrepreneurship to Growth", OECD STI Working Paper, 2081/2
- Autio, Erkki (2005) "Global Entrepreneurship Monitor. 2005 Report on High-Expectation Entrepreneurship" Babson College en London Business School
- Bal, José e.a. (2007) "Ondernemerschap in het primair en voortgezet onderwijs". EIM, Zoetermeer
- Baldassarri, Simone (2007) Verschillende werkdocumenten van de Europese werkgroep "Entrepreneurship in higher education, especially within non-business studies" Europese Commissie, Brussel
- Black, L. (2003) "The contribution of 'World View' to pupils attitudes on Enterprise, Entrepreneurship Theory and Entrepreneurial Learning" Manchester Metropolitan University Business School working paper series 03/05, Graduate Business School
- BlueComm (2006) "Esprit d'entreprendre 06. L'esprit d'entreprendre chez les jeunes Belges francophones » Rapport de Synthèse. Fondation Free, Namur
- Bosma, Niels en Harding, Rebecca (2007) "Global Entrepreneurship Monitor. GEM 2006 Results" Babson College en London Business School
- Bosma, Niels en Wennekers, Sander (2004): "Entrepreneurial Attitudes Versus Entrepreneurial Activities. Global Entrepreneurship Monitor 2003. The Netherlands" EIM Business & Policy Research, Zoetermeer, April 2004
- Bosma, Niels, Stigters, H. en Wennekers, Sander (2002) "The long road to the entrepreneurial society", EIM Business & Policy Research, Zoetermeer
- Brownlow, Linda (2007) "Enterprise education in schools in Scotland" Centre for Studies in Enterprise, Career Development and Work (Enterprising Careers), University of Strathclyde, Glasgow
- Caird, S. (1992) "Problems with the identification of enterprise competencies and the implications for assessment and development" in "Management Education and Development 23(1), 6-17
- Cantillon, Richard (1755) "Essai sur la nature du commerce en général"

- CBS (2007) "Het Nederlandse ondernemingsklimaat in cijfers 2007". Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg
- Claes, Babette (2006) business@school. Fostering entrepreneurial thinking at high-schools". Powerpoint presentation at the EU-Norway Conference "Fostering Entrepreneurial Mindsets through Education and Learning", Oslo, October 2006
- CMA (2002) "Ung Företagsamhet" (wat is er sindsdien gebeurd). CMA – Centre Market Analysis, Linköping (Zweden)
- Connexe asbl (2006) "Feu vert pour entreprendre". Studie in opdracht van de Federale Overheidsdienst Economie.
- Cotton, J. en Gibb, A.A. (1992) "An Evaluation Study of Enterprise Education in the North of England" Enterprise and Industry Education Unit, Durham University Business School, Durham City, UK
- Crijns, Hans e.a. (2007) "Ondernemerschap in België en Vlaanderen. Resultaten van de Global Entrepreneurship Monitor 2006". Persbericht, Vlerick Leuven Gent Management School, Gent en Press conference GEM Flanders & Belgium 2006
- De Clercq, Dirk e.a. (2003) "The Global Entrepreneurship Monitor. Executive report for Belgium 2002" Vlerick Leuven Gent Management School
- De Clercq, Dirk, De Sutter, Mathieu (2003?) "De relatie tussen ondernemerschap en economische groei. Een literatuuroverzicht" Studie uitgevoerd in opdracht van het Steunpunt Ondernemerschap, Ondernemingen en Innovatie. Vlerick Leuven Gent Management School
- De Clercq, Dirk, Manigart, Sophie e.a. (2004): "The Global Entrepreneurship Monitor. Executive Report for Belgium and Wallonia 2003" Vlerick Leuven Gent Management School
- De Groot, Wouter (2006) "Leren Ondernemen. Inventarisatie van projecten en initiatieven binnen het HBO- en MBO-onderwijs in Noord-Nederland die erop gericht zijn te leren ondernemen" Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Bedrijfskunde
- De Jong-'t Hart, P. en Verhoeven, W. (2007) "Internationale benchmark ondernemerschap. Benchmark ondernemerschap, bedrijvendynamiek en snelle groeiers". EIM, Zoetermeer
- De Moor, Bart (2007) "De paradoxen van het innovatiebeleid", Het Ingenieursblad, maart 2007
- Departement Onderwijs (2004) "Inventaris van de initiatieven van hogescholen op het vlak van ondernemingszin". Werkdocument, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Brussel
- Determined to succeed (2007) "Determined to succeed. Three years on... Investing in Scotland's Future. Creating a culture of enterprise in our schools" Scottish Executive, Glasgow
- DREAM (2006) "Jongeren en hun professionele toekomst: visie van jongeren en professionals" DREAM project, ICHEC-PME, 7 maart 2006
- Ehrhardt, J. C. e.a. (2004) "Snelle groeiers en innovatie". Ministerie van Economische Zaken, Den Haag
- Europese Commissie (2002) "Eindverslag van de deskundigengroep "BEST-procedure" Project over onderwijs en opleiding in ondernemerschap. Europese Commissie, Directoraat-Generaal Ondernemingen, November 2002
- Europese Commissie (2003a) "Groenboek Ondernemerschap in Europa" Publicatie Directoraat-Generaal Ondernemingen (gebaseerd op COM(2003) 27 def). Luxemburg, Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen, 2003
- Europese Commissie (2003b) "Samenvatting. De openbare raadpleging naar aanleiding van het groenboek 'Ondernemerschap in Europa'." 19.10.2003

- Europese Commissie (2004a) "Eindverslag van de deskundigengroep "Onderwijs in Ondernemerschap". Bevordering van ondernemersattitudes en –vaardigheden in het lager en middelbaar onderwijs: stand van zaken." Europese Commissie, Directoraat-Generaal Ondernemingen, Februari 2004
- Europese Commissie (2004b) "Entrepreneurship" Flash Eurobarometer 160, realised by EOS Gallup Europe upon the request of the European Commission, Directorate-General Enterprises, June 2004
- Europese Commissie (2004c) "Bijdragen tot het ontstaan van een ondernemingscultuur. Een gids met goede werkwijzen bij het bevorderen van ondernemingsattitudes en –vaardigheden via het onderwijs" Publicaties Directoraat-Generaal Ondernemingen. Luxemburg, Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen, 2004
- Europese Commissie (2004d) "Actieplan: De Europese agenda voor ondernemerschap". Mededeling van de Commissie aan de Raad, het Europees Parlement, het Europees Economisch en Sociaal Comité en Comité van de Regio's, COM (2004) 70 def, Brussel, 11.02.2004
- Europese Commissie (2005a) "Studentenbedrijven in het middelbaar onderwijs. Eindverslag van de deskundigengroep", BEST-project. Europese Commissie, Directoraat-Generaal Ondernemingen, September 2005
- Europese Commissie (2005b) "Progress report on the implementation of Phase I key actions of the Action Plan: The European Agenda for Entrepreneurship" Commission staff working Paper, SEC (2005) 768
- Europese Commissie (2005c) "Voorstel voor een aanbeveling van het Europees Parlement en de Raad inzake kerncompetenties voor levenslang leren" COM (2005) 548 def, Brussel 10.11.2005
- Europese Commissie (2006a) "Implementatie van de Lissabonstrategie van de Europese Gemeenschap: ondernemingszin bevorderen door onderwijs en leren" Mededeling van de Commissie aan de Raad, het Europees Parlement, het Europees Economisch en Sociaal Comité en Comité van de Regio's, COM (2006) 33 def, Brussel, 13.2.2006
- Europese Commissie (2007) "The Oslo Agenda for Entrepreneurship Education in Europe". Europese Commissie, Directoraat-Generaal Ondernemingen
- Fueglistaller, Urs e.a. (2006) "International Survey on Collegiate Entrepreneurship 2006" University of St. Gallen & European Business School, Oestrich-Winkel
- Gibb, Allan (1998) "Entrepreneurial core capacities, competitiveness and management development in the 21st century" Keynote speech at the Internationalizing Entrepreneurship Education and Training 8th annual conference, July 26-28th, European Business School, Oestrich-Winkel (Duitsland)
- Gibb, Allan (2000) "Corporate restructuring and entrepreneurship: what can large organisations learn from small?" Enterprise and Innovation Management Studies, N° 1, May 2000
- Gibb, Allan (2005) "Towards the Entrepreneurial University. Entrepreneurship Education as a lever for change" National Council for Graduate Entrepreneurship, Policy Paper #003
- Graydon (2006) "2006: record aantal nieuwe bedrijven opgericht. Minder faillissement in 2006, maar stijging verwacht voor 2007". Persbericht Graydon van 29 december 2006, Brussel
- Gullander Staffan (2006) "Entrepreneurship in Higher Education, especially within non-business studies". Powerpoint presentation at the 2nd EC Expert Group meeting on Entrepreneurship in Higher Education, Brussels, June 2006
- Hannon, Paul D. (2006) "A view from the UK" Powerpoint presentation at the 2nd EC Expert Group meeting on Entrepreneurship in Higher Education, Brussels, June 2006

- Hayward, G (2006) "Evaluating Entrepreneurship in Scottish Universities (Executive Summary) – www.strath.ac.uk/enterprisingcareers/hayward.html
- HM Inspectorate of Education – Scotland (2004) "How good is our school? Quality indicators in Enterprise in Education" Edinburgh
- Hofstede et alia (2002) "Culture's role in entrepreneurship: self-employment out of dissatisfaction" in "Innovation, Entrepreneurship and Culture: The Interaction between Technology, Progress and Economic Growth" in J. Ulijn and T. Brown (eds.) Brookfield, UK; Edward Elgar.
- Holmgren, Carina en From, Jörgen (2005) "Taylorism of the Mind: entrepreneurship education from a perspective of educational research" in European Educational Research Journal, Vol 4, Nr 4, 2005
- Johansen, Vegard (2007) "Experiences from participation in JA-YE Company Programmes" Eastern Norway Research Institute, Lillehammer
- Klandt, H. (2006) "Entrepreneurship-Education. "What to teach?" The situation in Germany. Powerpoint presentation at the 2nd EC Expert Group meeting on Entrepreneurship in Higher Education, Brussels, June 2006
- Laevers, F., Bertrands, E. (2004) "Ondernemerszin (h)erkennen, Leuven, Ecego
- Léger-Jarniou, Catherine (2001) "À propos de promotion auprès des jeunes. Esprit d'entreprise ou esprit d'entreprendre?" (Paris)
- Levie, Jonathan (2006) "Global Entrepreneurship Monitor. Scotland 2005". University of Strathclyde & Hunter Centre for Entrepreneurship, Glasgow
- Luktvaslimo, M. (2003) "What happened later?" JA-YE Norway, Oslo
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (1996) "Omzendbrief Leerstof Bedrijfsbeheer in het secundair onderwijs SO 44" – te vinden op Edulex (www.ond.vlaanderen.be)
- Minniti, Maria, Allen, I. Elaine, en Langowitz, Nan (2006) "Global Entrepreneurship Monitor. 2005 Report on Women and Entrepreneurship" GEM Consortium, Babson College and London Business School
- Minniti, Maria, Bygrave, William D en Autio, Erkko (2006) "Global Entrepreneurship Monitor. 2005 Executive Report" GEM Consortium, Babson College and London Business School
- Moerman, Fientje (2004) "Beleidsnota Economie, Ondernemen, Wetenschap, Innovatie en Buitenlandse Handel 2004-2009" Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
- Muijs, Daniel & Lindsay, Geoff (2004) "Schools Enterprise Programme (Scotland)" Centre for Educational Development, Appraisal and Research, University of Warwick
- National Council for Graduate Entrepreneurship (2006) "Supporting Graduate Entrepreneurship. A National Integrated Framework", NCGE
- National Dialogue on Entrepreneurship (UK, 2005) "Government and Education Efforts to Further Entrepreneurship in the United Kingdom"
- NFTE Belgium (2007) "Kwalitatieve Resultaten" zie www.nfte.be/nfte_resultaten.html
- Norwegian Government (2004) "See opportunities and make them work! Strategy for entrepreneurship in education 2004-2008"
- Organisation for Economic Cooperation and Development (1998) "Fostering Entrepreneurship", OECD, Paris
- Reynolds, Paul D. et alia (2002) "Global Entrepreneurship Monitor" Kansas City: Kauffman Center
- Reynolds, Paul D. et alia (2003) "Global Entrepreneurship Monitor 2003, Executive Report" Babson College / Ewing Marion Kauffman Foundation, London Business School

- Rotefoss, Beate (2004) "Entrepreneurship among youths in Norway" Bodø Graduate School og Business and Kunnskapsparken Bodø AS
- Rushing, F.W. (1990) "Economics and entrepreneurship in the elementary grades" In: C.A. Kent (ed.) Entrepreneurship Education: "Current developments, Future Directions", New York, Quorum Books
- Seagraves, Liz (2002) "A review of Enterprise in Education. Evidence Report" Determined to Succeed, Scottish Executive
- Schmiemann, Manfred (2006) "SMEs and entrepreneurship in the EU". Eurostat Statistics in Focus, Industry Trade and Services – 24/2006, Eurostat, Luxembourg
- Shipp, Patrick (2006) "Enterprise Education for 14-16 year-old students". Powerpoint presentation at the EU-Norway Conference "Fostering Entrepreneurial Mindsets through Education and Learning", Oslo, October 2006
- Suddie, K. en Wennekers, A. (2006) "Institutionele voorwaarden voor zelfstandig ondernemerschap. Literatuuroverzicht over de rol van ondernemerschapsbeleid". EIM, Zoetermeer
- Syntra –Vlaanderen (2006) "Aanzet tot een actieplan "Ondernemend Onderwijs": Een analyse van de status van ondernemerschap in het Vlaamse Onderwijs", Brussel, 19.04.2006
- Tømmerbakke, Jarle (2006) "What happened later". Powerpoint presentation at the EU-Norway Conference "Fostering Entrepreneurial Mindsets through Education and Learning", Oslo, October 2006
- Trendence (2007) "The European Student Barometer", Trendence, Berlijn (+ gedetailleerde gegevens over Belgische resultaten)
- Van Damme, Hilde e.a. (2006) "Startersatlas. 10 jaar starten met een onderneming in België. Update 2006". UNIZO Startersservice, Brussel
- Van den Berghe, Wouter (2006a) "Meer techniek in Algemene Vorming!" Rapport van een expertengroep opgericht in het kader van het project "Valorisatie van het netwerk van voortrekkersbedrijven" Koning Boudewijnstichting, Brussel
- Van den Berghe, Wouter (2006b) "Leren van elkaar. Samenwerking tussen scholen en bedrijven" Rapport opgesteld in het kader van het project "Valorisatie van het netwerk van voortrekkersbedrijven", Koning Boudewijnstichting, Brussel
- Van den Berghe, Wouter en Bossaerts, Bea (Red.) (2004) "Accent op Talent. Een agenda voor vernieuwing", Koning Boudewijnstichting, Brussel
- Van den Berghe, Wouter, Beernaert, Yves en Kirsch, Magda (2007) "Implementatie en impact van het Socrates II-Programma in Vlaanderen". Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming
- Van den Broeck, Herman en Willem, Annick (2003) "Entrepreneurial learning. Verslag van het KT-onderzoeksproject" Rapport opgemaakt in opdracht van het Steunpunt Ondernemerschap, Ondernemingen en Innovatie. Vlerick Leuven Gent Management School, December 2003
- Van der Kuip, Isobel en Verheul, Ingrid (2003) "Early Development of Entrepreneurial Qualities: the Role of Initial Education". SCALES-paper N200311, EIM Business & Policy Research, Zoetermeer, June 2003
- Van der Sluis, Justin, Van Praag, Mirjam, en Van Witteloostuijn, Arjen (2004) "Comparing the returns to education for entrepreneurs and employees" Tinbergen Institute Discussion Paper TI 2004 – 104/3
- Van Looy, Bart e.a. (2006) "Samenwerking universiteiten, hogescholen, onderzoeksinstituten, intermediairen en bedrijven" Studiereeks 16, Vlaamse Raad voor Wetenschapsbeleid, Brussel

- Vandenbroucke, Frank (2004) "Vandaag kampioen in wiskunde, morgen ook in gelijke kansen." Beleidsnota Onderwijs en Vorming 2004-2009, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
- Verhoeven, W. e.a. (2005) "Bedrijvendynamiek in Nederland: goed of slecht?" EIM, Zoetermeer
- Vlaamse Regering (2004) "Regeerakkoord 2004-2009. Vertrouwen geven, verantwoordelijkheid nemen"
- Vlaamse Regering (2006a) "Samen voor meer banen. Een Vlaams Meerbanenplan"
- Vlaamse Regering (2006b) "Vlaanderen in actie. Een sociaal-economische impuls voor Vlaanderen"
- Vlaamse Regering (2007) "Beleidskader Ondernemend Onderwijs" (met bijlagen)
- VLOR, Raad Secundair Onderwijs (2004) "Advies over het ontwerpbesluit van de Vlaamse regering tot wijziging van sommige besluiten van de Vlaamse regering inzake de eindtermen voor het gewoon basis- en secundair onderwijs en de specifieke eindtermen in het algemeen secundair onderwijs"
- Weissmann, Johannes (2006) "Raising the bar – JADE Alumni Career Survey". Powerpoint presentation at the EU-Norway Conference "Fostering Entrepreneurial Mindsets through Education and Learning", Oslo, October 2006
- Westhof, F.M.J. (2005) "Aandacht voor ondernemerschap in HAVO en VWO" EIM Onderzoek voor Bedrijf & Beleid, Zoetermeer, juni 2005
- Wilson, Karen (2004) "Entrepreneurship Education at European Universities and Business Schools. Results of a Joint Pilot Survey" Powerpoint Presentation, EFER and EFMD, September 2004
- JA-YE Europe (2006) "Entrepreneurs are made, not born. Annual report 2005". JA-YE Europe, Brussel
- York Consulting (2007) "National evaluation of Determined to Succeed. Phase 2: Early impact across Scotland" Scottish Executive Social Research

Samenvatting

Dit rapport is het resultaat van een studieopdracht die de Vlaamse minister van Onderwijs, Vorming en Werk, Frank Vandenbroucke, in juni 2006 toevertrouwde aan de Koning Bouwdeijnstichting. De Stichting diende de rol van het onderwijs te analyseren bij het stimuleren van ondernemerschap in Vlaanderen, en daarbij aansluitend beleidsaanbevelingen te formuleren.

De inhoud van dit rapport is gebaseerd op een intensieve literatuurstudie en op interviews en informatie-uitwisseling met een zestigtal personen in binnen- en buitenland. Aanvullende feedback op een eerste versie van het rapport werd verkregen in april en mei 2007 tijdens zeven discussieavonden. Aan deze discussies participeerden in het totaal zowat honderd mensen die vanuit de praktijk of het beleid betrokken zijn bij ondernemerschapsonderwijs.

In dit rapport wordt ondernemerschap opgevat in brede zin en worden de termen zakelijk, sociaal en persoonlijk ondernemerschap geïntroduceerd. Het rapport bestaat uit vier hoofdstukken:

- (1) een bespreking van ondernemerschap en ondernemerscompetenties
- (2) een analyse van de kenmerken van ondernemerschapsonderwijs
- (3) een overzicht en bespreking van de actuele situatie in Vlaanderen
- (4) aanbevelingen en voorstellen.

Enkele bijlagen, waaronder een beschrijving van lopende initiatieven in Vlaanderen, vervolledigen het rapport.

Het rapport illustreert dat Vlaanderen momenteel bijzonder zwak scoort op gebied van jong ondernemerschap, maar toont ook aan dat meer ondernemerschapsonderwijs hierin verandering kan brengen. Bovendien blijkt ondernemerschapsonderwijs heel wat wenselijke pedagogische en sociale neveneffecten te genereren.

Concluderend houdt het rapport een sterk pleidooi voor het sterker integreren van ondernemerschap in het Vlaamse onderwijs. Dit wordt gekoppeld aan het realiseren van een aantal maatschappelijke doelen:

- (1) *jongeren meer ondernemend maken*
- (2) *actieve didactiek in het onderwijs stimuleren*
- (3) *leerlingen en studenten enthousiasmeren*
- (4) *onderwijsinstellingen dynamischer maken*
- (5) *meer beloftevolle ondernemingen opstarten.*

Tegelijkertijd worden ook concrete voorstellen geformuleerd onder de vorm van twaalf voorwaarden die cruciaal zijn voor de effectiviteit van ondernemerschapsonderwijs in Vlaanderen. Deze twaalf voorstellen zijn dynamisch met elkaar verweven en worden voorgesteld in drie clusters: een proactief beleid, een duidelijk kader en dynamische actoren.

Résumé

Ce rapport est le fruit d'une mission d'étude que le ministre flamand de l'Emploi, de l'Enseignement et de la Formation, Frank Vandenbroucke, a confiée à la Fondation Roi Baudouin en juin 2006. La Fondation devait analyser le rôle de l'enseignement dans la promotion de l'entrepreneuriat en Flandre, et dans la foulée, formuler des recommandations politiques.

Le contenu de ce rapport se base sur une étude intensive de la littérature, sur des interviews et un échange d'informations impliquant une soixantaine de personnes en Belgique et à l'étranger. Des réactions complémentaires à une première version du rapport ont été recueillies en avril et en mai 2007 à l'occasion de sept soirées de discussion qui ont réuni au total une centaine de personnes concernées par l'enseignement de l'entrepreneuriat, acteurs sur le terrain ou décideurs politiques.

Dans ce rapport, l'entrepreneuriat est conçu au sens large, et les termes entrepreneuriat commercial, social et personnel y sont introduits. Il se compose de quatre chapitres:

- (1) une analyse de ce qu'est l'entrepreneuriat et des compétences indispensables aux entrepreneurs
- (2) une analyse des caractéristiques de l'enseignement de l'entrepreneuriat
- (3) un tour d'horizon et une analyse de la situation actuelle en Flandre
- (4) des recommandations et des propositions.

Plusieurs annexes, dont une description d'initiatives actuellement en cours en Flandre, complètent le rapport.

Le rapport indique que la Flandre obtient pour le moment des résultats particulièrement médiocres dans le domaine de l'entrepreneuriat jeune mais montre aussi que davantage d'enseignement de l'entrepreneuriat peut y insuffler un souffle nouveau. Il s'avère en outre que l'enseignement de l'entrepreneuriat génère de nombreux effets secondaires positifs, à la fois pédagogiques et sociaux. Pour conclure, le rapport plaide pour l'intégration accrue de l'entrepreneuriat dans l'enseignement flamand, indissociable de la réalisation d'un certain nombre d'objectifs sociétaux:

- (1) *rendre les jeunes plus entreprenants*
- (2) *stimuler une didactique active dans l'enseignement*
- (3) *enthousiasmer les élèves et les étudiants*
- (4) *dynamiser les établissements d'enseignement*
- (5) *lancer davantage d'entreprises prometteuses.*

Le rapport contient également des propositions concrètes, sous la forme de douze conditions cruciales pour un enseignement efficace de l'entrepreneuriat en Flandre. Ces douze propositions, étroitement imbriquées, sont présentées en trois clusters: une politique proactive, un cadre clair et des acteurs dynamiques.

Summary

This report is the result of a research assignment entrusted by the Flemish Minister for Education, Training and Work, Frank Vandenbroucke, to the King Baudouin Foundation in June 2006. The Foundation was asked to analyse the role of education in stimulating entrepreneurship in Flanders and to formulate policy recommendations in the light of its analysis.

The material in this report is based on an intensive study of the literature and on interviews and exchanges with some sixty people in Belgium and further afield. Additional feedback on the first version of the report was obtained in April and May 2007 during seven discussion evenings. A total of around a hundred people who are involved in either the practical or policy side of entrepreneurship education took part in these discussions.

The concept of entrepreneurship is understood in the broad sense in this report, and the terms business, social and personal entrepreneurship are introduced. The report consists of four chapters:

- (1) a discussion of entrepreneurship and entrepreneurial skills
- (2) an analysis of the characteristics of entrepreneurship education
- (3) an overview and discussion of the present situation in Flanders
- (4) recommendations and proposals.

A number of appendices, including a description of current initiatives in Flanders, complete the report.

The report illustrates that Flanders scores very low on young entrepreneurship at present, but also demonstrates that more entrepreneurship education could change this. Moreover, it emerges that entrepreneurship education generates a great many desirable educational and social side-effects. The report concludes with a strong plea for entrepreneurship to be integrated more consistently in Flemish education. This is linked with the achievement of a number of goals relevant to society:

- (1) *making young people more entrepreneurial*
- (2) *stimulating active teaching methods in education*
- (3) *imparting enthusiasm to pupils and students*
- (4) *making educational institutions more dynamic*
- (5) *starting up more promising businesses.*

At the same time, concrete proposals are also framed in the form of twelve conditions which are vital for the effectiveness of entrepreneurship education in Flanders. These twelve proposals are dynamically interwoven, and presented in three clusters: a proactive policy, a clear framework and dynamic actors.

Koning Boudewijnstichting

Samen werken aan een betere samenleving
www.kbs-frb.be

De Koning Boudewijnstichting steunt projecten en burgers die zich engageren voor een betere samenleving. We willen op een duurzame manier bijdragen tot meer rechtvaardigheid, democratie en respect voor diversiteit.

De Koning Boudewijnstichting is onafhankelijk en pluralistisch. We werken vanuit Brussel en zijn actief op Belgisch, Europees en internationaal niveau. In België heeft de Stichting zowel lokale, regionale als federale projecten lopen. De Koning Boudewijnstichting werd opgericht in 1976 toen Koning Boudewijn 25 jaar koning was.

Om onze doelstelling te realiseren, combineren we verschillende werkmethodes. We steunen projecten van derden, we ontwikkelen eigen projecten, we organiseren workshops en rondetafels met experts en burgers, we zetten denkgroepen op rond actuele en toekomstige thema's, we brengen mensen met heel verschillende visies rond de tafel, we verspreiden de resultaten via (gratis) publicaties,.... De Koning Boudewijnstichting werkt samen met overheden, verenigingen, ngo's, onderzoekscentra, bedrijven en andere stichtingen. We hebben een strategisch samenwerkingsverband met het European Policy Centre, een denktank in Brussel.

Onze activiteiten zijn gebundeld rond deze thema's:

Migratie & multiculturele samenleving – integratie en multicultureel samenleven bevorderen in België en Europa

Armoede & sociale rechtvaardigheid – nieuwe vormen van sociaal onrecht en armoede opsporen; projecten steunen die de solidariteit tussen de generaties versterken

Burgersamenleving & maatschappelijk engagement – maatschappelijk engagement stimuleren; bij jongeren democratische waarden promoten; buurt- en wijkprojecten ondersteunen

Gezondheid – een gezonde levenswijze bevorderen; bijdragen tot een toegankelijke en maatschappelijk aanvaarde gezondheidszorg

Filantropie – bijdragen tot een efficiënte uitbouw van filantropie in België en Europa

De Balkan – de rechten beschermen van minderheden en van slachtoffers van mensenhandel; een visasysteem opzetten voor studenten

Centraal-Afrika – projecten steunen rond aidspreventie en de begeleiding van aidspatiënten

De Raad van Beheer van de Koning Boudewijnstichting tekent de krachtlijnen van het beleid uit. Een zestigtal medewerkers -mannen en vrouwen, autochtonen en allochtonen, Vlamingen, Walen, Brusselaars- zorgt voor de realisatie.

Jaarlijks besteedt de Stichting zo'n 40 miljoen euro. Naast ons eigen kapitaal en de belangrijke dotatie van de Nationale Loterij zijn er ook de Fondsen van personen, verenigingen en bedrijven. De Koning Boudewijnstichting ontvangt ook giften en legaten.

Meer info over onze projecten en publicaties vindt u op www.kbs-frb.be. Een e-news houdt u op de hoogte.

Met vragen kan u terecht op info@kbs-frb.be of 070-233 728

Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21, B-1000 Brussel

+32-2-511 18 40, fax +32-2-511 52 21

Giften op onze rekening 000-0000004-04 zijn fiscaal aftrekbaar vanaf 30 euro.

Accent op talent

Ondernemend leren en
leren ondernemen

**Pleidooi voor meer ondernemerschap
in het onderwijs**